

В. Д. Лавриненков «СОКІЛ-1»

Володимир
Лавриненков

«СОКІЛ-1»

ДОКУМЕНТАЛЬНА ПОВІСТЬ

Літературний запис
Миколи Біловола

Видавництво
художньої
літератури
«Дніпро»
Київ — 1975

9(С)27
Л13

«Сокіл-1» — нова книга відомого радянського льотчика, генерал-полковника авіації, двічі Героя Радянського Союзу В. Д. Лавриненкова (літературний запис Миколи Біловола). Це документальна повість про мужнього повітряного аса, Героя Радянського Союзу Льва Шестакова, який боровся проти фашизму в Іспанії, а в роки Великої Вітчизняної війни командував авіаційним полком і загинув смертю хоробрих. Проникливий розум, енергія відзначали цього безстрашного льотчика, чий бойовий позивний був: «Сокіл-1». У книзі яскраво розповідається про багатьох відомих радянських пілотів, зокрема перед читачем постає міцна дружба, що назавжди збратала авіаторів полку Льва Шестакова, у якому служив і автор книги.

Повість «Сокіл-1» сповнена великого патріотичного звучання, вона приваблює правдивістю, щирістю письма.

Л $\frac{70303—051}{М205(04)—75}$ БЗ 4—24—75

© Видавництво «Дніпро», 1975.

ВСТУП

Пам'ять про героїв невмируща. Вона живе у свідомості й серцях людей, передається з покоління в покоління, є тим чистим джерелом, з якого черпають силу, мужність, відвагу, благородство.

Нещодавно я одержав листа, що зворушив мене до глибини душі. Подаю його дослівно.

«Дорогий Володимире Дмитровичу!

До Вас звертаються комсомольці-шестаковці — учні Давидківської середньої школи імені Героя Радянського Союзу полковника Льва Львовича Шестакова. З розповідей старших товаришів — випускників нашої школи, ми дізналися, що Ви, Володимире Дмитровичу, в роки минулої війни служили у винищувальному авіаційному полку, яким командував Л. Л. Шестаков. Від них же ми дізналися, що Ви були присутні при встановленні обеліска на місці загиблих героїв недалеко від нашого села, а також брали участь у відкритті нашої нової великої і світлої середньої школи його імені, відвідали наш колгосп, який також носить ім'я Шестакова.

Недавно ми прочитали Вашу книгу «Повернення в небо». В ній розповідається про нашого любимого героя, але дуже стисло, коротко. І ось ми звертаємось до Вас з великим проханням: напишіть книгу про Льва Львовича Шестакова. Розкажіть в ній, яким він був піонером, комсомольцем, комуністом, льотчиком, командиром, як воював, як вчив і виховував бійців, яким знали Ви його в радості й горі, чим полонив він серця людей — адже всі, кому доводилося зустрічатися з ним, сьогодні згадують про нього з величезним захопленням.

Нам, та й не тільки нам, всій молоді дуже потрібна така книга. Ми хочемо вчитись у героя, ділом виправдовувати звання комсомольців-шестаковців, а для цього нам треба знати про нього все. Лев Львович віддав життя за наше щасливе дитинство, за нашу радісну юність, за наше світле життя, і ми зобов'язані зробити все, щоб він продовжував жити серед нас, вести нас своїм прикладом.

Ще раз просимо: напишіть книгу про нашого Льва Львовича. Вона вчитиме нас жити і боротися по-шестаковськи!

З глибокою повагою комсомольці середньої школи імені Героя Радянського Союзу Л. Л. Шестакова. Село Давидківці, Хмельницької області»

Признатися, з такими просьбами до мене й раніше звертались — однополчани, курсанти авіаційних училищ, молоді льотчики. Всім хотілося, щоб книгою була увічнена пам'ять про Льва Львовича.

Довго не міг я взятися за таку відповідальну працю. Про Льва Шестакова розповісти не просто. Він був справді незвичайною людиною. І життя його було коротким, але яскравим, як спалах блискавки. Як розповісти про нього, щоб воно постало перед читачами в усіх своїх блискотливих гранях? Дуже важке це завдання. Але лист комсомольців-шестаковців примусив узятися за цю роботу. І ось я подаю на суд читачів повість про свого фронтового командира.

КОМІСАР У ШЕСТАКОВА

Вперше я почув про Шестакова на Волзі, під час Сталінградської битви.

Здавалося, під нами розверзлося саме пекло: горіло місто, палав берег, палахкотіла ріка. Від снарядів і бомб будинки руйнувались, як під час землетрусу, а нафта, що розповзалася з розбитих цистерн вогненною вулканічною масою, щільно обіймала і наче жерла все, що зустрічалось їй на суші й воді.

Над усім цим диявольським чудиськом круто зміїлися вгору стовпи густого чорного диму. Змішуючись із сірими осінніми хмарами, вони утворювали непроникливе смердюче шатро, під яким, здавалося, нема місця нічому живому.

— Останній день Помпеї,— похмуро зауважив Степаненко, і на його схудлому обличчі зло заходили жовна.

Амет-хан Султан, який стояв поруч з ним, блиснув чорними, як вуглинки, очима:

— Неправильно говориш, Ваню. Це,— він показав рукою в бік Сталінграда, звідки щойно всі вони повернулись,— не останній день Помпеї, а початок нашої перемоги.

— Якщо вже бути точним,— почувся за їх спинами голос командира полку майора Морозова,— то не початок, а продовження перемоги. Початок був під Москвою.

Більше ніхто нічого не встиг сказати, бо увагу всіх привернула трагічна картина, що раптово розігралася на фоні брудних хмар: підбитий ЛаГГ-3 пробивався до нашого аеродрому крізь кинджальні перехресні траси пари месерів. Ніхто не бачив, звідки вирвався цей вогненний клубок.

Гарячий Амет-хан Султан кинувся до свого «лавочкіна», щоб виручити радянського льотчика. Але він не встиг навіть вирулити на старт, як усе скінчилось.

За одну мить ЛаГГ-3 різко зменшив швидкість, опинився позаду месерів і став поливати їх свинцевими чергами. Один фашист на наших очах задимів, став тікати, інший тут же пірнув у хмари. Німці уникали сутичок сам на сам.

Ще через кілька секунд відважний ЛаГГ рулив по нашому аеродрому. До нього підбігли техніки й жахнулись: з машини

клаптями звисала обшивка, було відсічено частину киля, перебито елерони. Її швидко затягли у капонір, допомогли вибратися з кабіни льотчикові. Ми тут же оточили його щільною юрбою. Хотілося скоріше дізнатися, хто він, з якого полку...

Середнього зросту, худорлявий, русявий, він, ласкаво посміхнувшись, став стягати з себе промоклий шкіряний реглан. І ми побачили перед собою старшого батальйонного комісара з двома орденами Червоного Прапора на грудях.

Наші дотепники одразу прикусили язика, сховалися за спини товаришів. Наперед вийшов наш «батя» — командир полку, Герой Радянського Союзу.

— Майор Морозов, командир 4-го винищувального авіаційного полку,— відрекомендувався він.

— Верховець, комісар у Шестакова,— просто відповів наш несподіваний гість, міцно потиснувши руку командирові.

Верховець, Шестаков... Ми вперше чули ці імена. Але вони одразу набули для нас якогось особливого змісту. Можливо, тому, що кожному мимоволі подумалось: якщо у замполіта два ордени Червоного Прапора, що на той час значило дуже й дуже багато, то який же у нього командир? А може, тому, що Верховець так назвав прізвище Шестакова, ніби йшлося про всім відому людину. Нам навіть стало трохи ніяково від того, що ми такі необізнані.

Хтось з техніків дістав величезний кавун.

— Пригощайтесь, товаришу старший батальйонний комісар, мабуть, зголодніли, пити хочеться...

Кавун від першого дотику до нього ножем розколовся на дві соковиті яскраво-червоні половини, одну з них було вручено Верховцю, другу — Морозову.

— Підходьте, пригощайтеся! — запросив усіх до себе господар ЛаГГа, нарізаючи скиби.

Ми їли кавун і з інтересом стежили за «замполітом у Шестакова», прислухалися до його розмови з нашим командиром. Комісар в останньому бою вскочив у халепу. Його пару атакували десять месерів. З веденим Корольовим вони відчайдушно билися, підпалили два ворожі винищувачі, але становище ускладнилося, коли до фашистів приєдналася ще четвірка літаків. Машину Корольова було пошкоджено, йому довелося вийти з бою. Верховець лишився сам на сам із зграєю оскаженілих стерв'ятників. «Або пан, або пропав»,— сказав він собі, ринувся в атаку і раптом відчув: щось трапилося з рулями. Лишалось одне — сховатись у брудно-сіре марево під крилами і відходити. Але фашисти теж не дурні. Вони вирішили почекати, поки легка здобич вийде з хмари. Кінець при-

годи відбувсь на наших очах, і комісар не став далі розповідати.

— Дивом вирвався,— закінчив він, беручи іншу скибку кавуна.

— Так уже й дивом,— відповів Морозов.— Бачили ми, як ви їх спекалися. Майстерно!

— Одеський досвід виручає...

— Так ви брали участь в обороні Одеси?

— Разом з Шестаковим, разом з усім 69-м полком і всі сімдесят три дні оборони.

При цих словах всі притихли, перестали їсти кавун. Оборона Одеси! Так ось який наш випадковий гість! Людина, що пройшла, як кажуть, Крим, і Рим, і мідні труби. За його плечима — добра бойова школа, от звідки його і спритність, і кмітливість, і тактична хитрість.

— Скажіть, товаришу батальйонний комісаре,— звернувся Степаненко — наймолодший з нас,— у вас, мабуть, весь полк воює, як ви? — І в очах у нього спалахнуло непідробне захоплення.

— У нас, дорогий, усі воюють, як наш командир — Лев Львович Шестаков. В нашому, тепер 9-му гвардійському винищувальному полку, дванадцять Героїв Радянського Союзу, нема майже жодного льотчика без бойових нагород. З Шестаковим інакше не можна. Адже він один з добровольців свободи — учасник боїв в Іспанії. Він же герой оборони Одеси. Знаєте, у такого командира і підлеглі повинні бути такі, як він. Ну, та гаразд, уже вечір, а мені ще треба у свій полк добиратися.

— Не турбуйтеся, ми доставимо вас до місця машиною,— сказав Морозов.

— Тільки разом з літаком,— твердо відповів Верховець.

— Але ж його не підняти тепер, йому ремонт потрібний.

— Хвостом — у кузов, я — в кабіні і — «піший по льотному» гайда додому...

— Навіщо вам ці турботи? Пришлете механіків, техніків, вони приведуть винищувач до ладу, й тоді можна буде його перегнати.

— Все це правильно. Тільки у нас, шестаковців, є правило: додому повертатися зі своїми літаками. Це ще з Одеси, коли у нас не було жодної резервної машини. Їх, вважай, і зараз нема. Ось і продовжуємо підтримувати традицію.

— Ну, а якби винищувач згорів? Як би ви тоді стали перед Шестаковим? — спитав здивований Лещенко.

— Від такого випадку, пробачте, хай нас бог боронить...

Що ж це за людина така, Лев Шестаков, що перед нею благоговіють і тут же — «боронь боже»,— спитав я тоді сам себе. Мабуть, такі ж думки виникли у багатьох моїх товаришів, у тому числі і в Амет-хана Султана, Борисова, Степаненка, яким, як і мені, і на думку тоді не могло спасти, що незабаром після цієї пам'ятної зустрічі ми дістанемо призначення саме в полк, яким командує Лев Львович Шестаков!

За своїми, нікому не знаними законами, складаються долі людей. Ми не будемо в цьому винятком. А поки що, жваво обговорюючи подію дня, споряджуємо в далеку дорогу старшого батальйонного комісара, з яким мене зв'яжуть потім довгі роки великої і міцної дружби. Коли встановлювали ЛаГГ-3 хвостом у кузов грузовика, наші дотепники вже дали собі волю.

— Операція «Хвостом уперед» ворога в оману заведе,— жартував один.

— А що? Побачить фашистський розвідник такий транспорт і про нову радянську зброю подасть фюреру рапорт,— додав другий.

А «комісар у Шестакова» послухав цю веселу перекличку і додав:

— Вашими б язиками, хлопці, та фашистів голити — жодному б з них не жити! — Дружний сміх прокотився по стоянці.

Всього кілька годин пробули ми з комісаром, а здалося, що знали ми його завжди. Така сила справжньої привабливості, мужнього характеру.

Нарешті незвичайний транспорт готовий у путь. Микола Андрійович, як поважно звали на ім'я та по батькові Верховця, розпрощався з кожним, потис усім руку, скочив на приступку грузовика, махнув нам, гукнув:

— Спасибі за все. До побачення. До зустрічей у небі!

І поїхав, лишаючи нам добру пам'ять про себе, про свого командира.

Лев Шестаков... Доброволець свободи... Герой оборони Одеси... Як багато цим сказано для нас, що ледве-ледве понюхали першого пороху, тільки розправляли свої бойові крила! Нам дуже хотілося ще тоді дізнатися все докладно про іспанське й одеське життя Шестакова. Але війна перешкодила цьому. І тільки через тридцять років, з великими труднощами, по крупинці, вдалося зібрати факти, яких тоді так не вистачало. І зараз, перш ніж повести мову про те, як звела мене доля з Шестаковим, я хочу розповісти, як склалося його життя до нашої зустрічі.

ДОБРОВОЛЕЦЬ СВОБОДИ

Дивним буває іноді взаємозв'язок подій, що відбуваються на іншому кінці світу, з долями людей, які, здавалося б, не можуть мати до них абсолютно ніякого відношення.

18 липня 1936 року Лев Шестаков, пілот 2-ї винищувальної авіаційної ескадрильї, яка дислокувалась у Києві на аеродромі Жуляни, успішно склав у повітрі іспит з бойового застосування популярної на ті часи «чайки» — коротококрилого, схожого на бочку, але верткого, маневреного, непогано озброєного И-16. Командир тепло поздоровив молодого льотчика, побажав йому нарощувати бойове вміння, а потім додав з тривогою в голосі:

— Поки ти був у небі, на нашій грішній землі щось сталося. Іди відпочинь, радіо послухай, сам про все дізнаєшся.

Лев, як це властиво юності, останні слова командира не те що б пропустив повз вуха, а якось серцем їх не сприйняв. Бо воно все цілком було заповнене величезною радістю: іспит складено, мети досягнуто, тепер він, Лев Шестаков, справжній льотчик-винищувач, готовий хоч сьогодні спробувати свої сили у повітряному бою з ворогом!

У такому збудженому стані, наспівуючи якусь бадьору мелодію — голосові його міг позаздрити кожний,— зайшов у гуртожиток. Там нікого не було. Чисто прибрано, віддавало прохолодою від тільки що вимитої дерев'яної підлоги. На тумбочці біля свого ліжка побачив білий конверт. Взяв його, розірвав, вийняв густо списаний аркуш паперу, а в ньому — фотографія: Льова знятий з друзями дитинства Тимофієм Студенниковим і Михайлом Ничиком. Сам він — у льотній формі, хлопці — в тужурках з петлицями та емблемами інституту інженерів шляхового транспорту. Всі молоденькі, завзяті, усміхнені...

«Молодець Тиша! Надіслав фото»,— подумав Шестаков, згадавши свою недавню поїздку в Дніпропетровськ, у гості до друзів, з якими разом учився в інституті. Зараз і він закінчував би з ними четвертий курс, якби не той агітатор з 2-ї Ворошиловградської школи пілотів. Приїхав, виступив і повіз з собою. Льова, який і без того марив авіацією, але не знав, як до неї підступитись, не був певний у тому, що шість класів школи і фабзавуч, які кінчив у селищі Авдіївка біля самого Донецька,— достатня підготовка для льотного училища.

«Треба ж, такий вдалий сьогодні день! — подумав Шестаков.— Іспит склав, лист від друзів. Ну, почитаємо, що пише Тимоха». І він з головою пірнув в інститутські новини. Все

йому, допитливому, було цікаво. І кого обрали секретарем комсомольської організації курсу, і хто переміг на конкурсі художньої самодіяльності, і чия команда виграла у волейбол... Всім цим він — діяльний, енергійний — жив у школі ФЗУ, інституті, ніщо не робилось без його жвавої участі, і зараз, читаючи листа, Лев наче прилучався до того, по-своєму захоплюючого і романтичного життя. Коли прочитав, що занепала гра на більярді, ентузіастом якої він був, засмутився, збентежило його й те, що розпалась команда плавців — нема кого виставити на міські змагання. Приписочка вкінці вже боляче вколола в серце: однокурсниця Ірина передавала привіт, просила дізнатись, чому він перестав їй писати.

«Так, справи сердечні,— зітхнув Шестаков.— Саме в них найважче розібратися». Недавно він познайомився з зовсім молодою киянкою Олімпіадою Соболєвою. Незважаючи на свої шістнадцять років, вона вже працювала на київському хлібозаводі № 1, знала ціну трудової копійки. Мила, м'яка, вона приваблювала до себе лагідністю і ласкою, що світилася в очах. Та обставина, що Лев — п'ятий в сім'ї, сам з дитинства набрався лиха, ще більше зблизила їх. І тепер Ірина, з її вишуканими манерами та безапеляційними міркуваннями перемістилась у спогади. Дивно, що вона ще нагадує про себе, адже між ними не було нічого такого, що могло б розвинути і зміцнити їхню дружбу.

Не відкладаючи в довгий ящик, Лев узявся писати відповідь Студенникову. Йому не терпілось поділитися з друзями радістю, розповісти їм про свій великий успіх. Він витяг з планшета гостро застругании олівець, вирвав з блокнота чистий аркуш, тільки почав було писати, як здригнувся від гучномовця, що раптом заговорив після перерви. Рука потяглась до розетки, щоб витягти з неї штепсель, але не встигла, як почулись тривожні слова:

— Передаємо останні вісті. Сьогодні, 18 червня, в Іспанії спалахнув військовий заколот проти республіки. Виступ внутрішньої контрреволюції очолив начальник головного штабу генерал Франко. Заколот стався за сигналом радіостанції заколотників «Над всією Іспанією безхмарне небо». Сьогодні ж по радіо до трудящих республіки звернулася член Політбюро Комуністичної партії Іспанії Долорес Ібаррурі...

Іспит, лист від друга, все, чим секунду тому жив Шестаков, відійшло на другий план.

«Поки ти був у небі, на нашій грішній землі щось сталося...» — спливли в пам'яті слова командира.

«До чого він це сказав? Просто, щоб ввести мене в курс справ, або мав щось на увазі? Зрозуміла його тривога: фашизм наступає, рветься до влади. Але це тривога, так би мовити, за мир в цілому, загального плану. А яке відношення те, що відбувається в Іспанії, може мати конкретно до нас? До Студенникова, Олімпіади, до мене? Іспанія далеко, в нас у країні справи йдуть добре. У Німеччині — Гітлер. Звідси можна всього чекати. Тут, звичайно, треба бути на сторожі, бути готовим до всього. І ми готуємось. Мене можна хоч сьогодні в бій... Але Іспанія... Ми думкою з республіканцями, солідарні з їх мужньою боротьбою, а більшого, мабуть, не можемо».

Так міркував того дня, 18 липня 1936 року, двадцятирічний льотчик-винищувач, комсомолець Лев Шестаков, навіть не передбачаючи, що прийде бажаний час, коли він, спонукуваний високим обов'язком патріота-інтернаціоналіста, подасть рапорт з просьбою направити його добровольцем в Іспанію, щоб у її гнівному небі схрестити вогненні траси з ненависними фашистськими стерв'ятниками.

Це станеться рівно через рік.

«...Політично грамотний, ідеологічно стійкий, морально витриманий. Має п'ять подяк. Ініціативний, цілеспрямований. Зовнішній вигляд і виправка добрі. В ескадрильї користується великим авторитетом. З командирами відвертий, з друзями товариський.

З командирської і марксистсько-ленінської підготовки встигає добре. Техніка індивідуального пілотування, групова злітаність, стрільба по наземних і повітряних цілях «відмінно». Глибоко знає штурманську справу і матеріальну частину літака. Належить до просування на молодшого льотчика».

З такою характеристикою в липні 1937 року Лев Шестаков прибув з Києва в Москву. З ним разом його товариші — Губарев, Буряк, Доброницький,— як і він — романтики, хлопці, що мали серця, відкриті усім вітрам і негодам. Проте таких у готелі ЦБЧА зібралось багато. Веселі, життєрадісні, бойові, готові, як кажуть, самому чортові роги зламати.

Про те, куди і з якою метою їдуть,— розмов не було. А коли до одного з хлопців прийшли знайомі й спитали, навіщо їх стільки зібрали в Москві, у розмову втрутився кремезний, круглоголовий, з великими робочими руками льотчик:

— Колорадський жук на картопляних полях з'явився. Труїти будемо.

«Колорадський жук з фашистськими хрестами на спинах»,— подумав про себе Шестаков. Йому сподобалась відповідь цього статечного, розсудливого пілота. Він вирішив познайомитися з ним.

— Платон Смоляков,— назвався той,— колишній донецький шахтар, потім — вихованець Качі.

— Лев Шестаков, колишній донецький слюсар, вихованець Ворошиловградського училища.

— Виходить, земляки. Тільки літати вчилися у різних місцях — я над морем, ти — над териконами.

— Ти над морем, кажеш? Це ж чудово. Адже там теж море. І мене ще будеш вчити...

— Згода!

Смоляков так стиснув руку Шестакова, що той трохи не присів.

— Ну й сила!

Швидко зрозуміли один одного, подружили Лев і Платон. Ввечері вони поспішили на Красну площу. Ступали її бруківкою, дихали повітрям історії. Затамувавши подих, стежили за зміною варти біля Мавзолею В. І. Леніна.

— Найсвятіше місце на землі,— тихо сказав Шестаков.

— Знаєш, мені не віриться, що я тут стою і все це бачу своїми очима,— також тихо почулось у відповідь.

Схвильовані, сповнені якогось незнаного досі високого почуття, вони пішки поверталися у готель.

— Чи доведеться повернутися сюди? — мрійно спитав Платон.

— Інакше бути не може, ми обов'язково повернемось і також мовчки постоїмо біля Кремлівської стіни.

Вони мали намір якомога більше познайомитися з Москвою, але вже вранці наступного дня, переодягнуті в цивільне, їхали поїздом у Ленінград. Там їх посадили на теплохід «Кооперация», який одразу пішов у далекий рейс Балтикою.

— Мабуть, події повертають на погане,— прокоментував таку оперативність Шестаков.

— Мабуть, так воно й є,— погодився з ним Смоляков.

За короткий час спілкування із своїм новим другом він встиг помітити в ньому схильність до аналізу, прагнення проникати в саму суть явищ, знаходити їм пояснення. Смоляков цінував людей аналітичного складу, тому ще більше потягся до Шестакова. Сам він з глухого білоруського села Буда, просто хлопець-друзяка, як любив говорити про себе, хлопець, якого бог не обійшов ні здоров'ям, ні силою.

Так їх і бачили на кораблі вдвох. Вечорами любили вони стояти на палубі, дивитись у безмежну голубу далечінь. Шестаков бачив море вперше. І хоч розумів, що тепер для нього багато що в світі відкриватиметься вперше, не міг не милуватися морем, його бездонністю і безкрайністю, грою могутніх хвиль. Тільки милування тривало недовго, знову перемогла його практичність.

— Скажи, Платоне, як же над морем орієнтуватися? Адже оку нема за що зачепитись...

— Тут є свої навігаційні секрети...

— Розкажи,— загорівся Лев.

Він слухав уважно, все мотав на вус, у думках переносився в Іспанію, на Середземне море, уявляючи, як виходитиме із становища, якщо відмовить компас або станеться щось непередбачене. Шестаков уже жив у тому невідомому, загадковому майбутньому, що чекає його за морями, за горами.

Платон відчував це, і його ще більше приваблював друг. Вразила Смолякова незвичайна здатність цього донецького слюсаря знайомитися з людьми. Буквально через день-два він з усіма був на «ти», називав кожного на ім'я, навколо нього завжди збиралася весела компанія. Важко сказати, що було тому причиною — чи приваблива усмішка, що не сходила з обличчя Шестакова, чи дружелюбність, що випромінювалась від нього, чи якась інша магічна сила. Навіть старший групи Олександр Гусєв — стриманий, по-командирськи суворий — і той, бачачи Шестакова, розпливався у широкій усмішці. Спробуй тут лишитись байдужим, якщо, вийшовши на палубу, бачиш, як навколо Шестакова хлопці заливаються сміхом. Багато хто був переконаний, що Лев колись був щонайменше артистом естради. Особливо прихилив він усіх імпровізованими концертами, граючи на гітарі, потім на гребінці, а далі на столових ложках, виделках, ножах.

Збергся унікальний знімок, зроблений уже в Іспанії. Лев Шестаков разом із своїм другом Костем Доброницьким, чекаючи на обід в їдальні, ножами і виделками виграють якусь мелодію. Обидва радісні, завзяті, сонячні. І це незважаючи на те, що Костя ще з перев'язаною головою — він щойно вийшов з госпіталю.

Середнього зросту, підтягнутий, з гарно посадженою головою, темно-русяве волосся завжди акуратно зачесане на проділ, він всім впадав у вічі, всім подобався з першої зустрічі.

Взагалі, за сім днів плавання став Льова другом Платоші, душею всього колективу теплохода. Дуже потрібний був на

борту такий хлопець! Адже невимовна туга за рідним краєм, сім'ями, друзями точила всім серця. Неможливо було лишати людей сам на сам із своїми невеселими думками. Виділені комсорги, парторги груп робили свою потрібну справу. Та і їх самих мучила ностальгія. І ось з'являється чудовий хлопець, сповнений завзяття, енергії, бадьорості і веселощів, яких вистачає на всіх. І настрій у людей піднімається, і дихається їм легше.

...Розмірено б'є в борт важка, незважаючи на липень, ще холодна балтійська хвиля. Спершись на поручні, Шестаков спрямував свій мрійливий погляд у сизу далечінь. Що їх чекає попереду? Які випробування приготувала їм доля? Чи доведеться повернутися назад? Ніхто на світі не може зараз відповісти на ці питання. Відповість саме життя, назустріч якому вони прямують, яке кличе їх і манить, як усе невідоме. Перед відплиттям Лев устиг кинути у поштову скриньку короткі листи батькам, Олімпіаді, Тимофію. Повідомив, що виїздить на невизначений час в урядове відрядження, просив не турбуватись, чекати від нього вістей. Скільки чекати — це, як кажуть, відомо тільки богові. Звичайно, будуть хвилюватись і батько, Лев Ілліч, залізничник, і мати, Марія Іванівна, яка народила п'ять синів і дві дочки, а вижили з них у той тяжкий голодний час тільки він та старший брат Василь, який навчався у Дніпропетровському інституті інженерів шляхового транспорту, а потім служив в армії офіцером-політпрацівником.

Два соколи лишились у матері трудівниці, комуністки з 1928 року. І пишалась вона ними, і душею боліла за них. Дуже хотілось їй, щоб їхня доля склалася вдало, щоб людьми вони стали. Обидва сини подавали великі надії, особливо Льовушка. Спритний, кмітливий, він усе хапав буквально на льоту. Вчителька Галина Йосипівна Шевченя нахвалитися не могла: на уроках уважний, зошити завжди чисті, допомагає відсталим, не дає скривдити молодших і при всьому цьому — сором'язливий. Зробиш йому зауваження — почервоніє, як дівчисько, вибачиться.

Хлопець захоплювався багатьма справами. Спочатку він навчився малювати, потім грати на різних інструментах, потім змайстрував сам радіоприймач. Батько й мати дивились на все це і гадали: ким же стане їх улюблений малюк? Який життєвий шлях обере? Адже он скільки у нього нахилів...

Про те, що Лев годинами стежив за польотами У-2 донецького аероклубу,— він нікому не говорив. Занадто недосяжною здавалася йому льотна справа. Льотчики уявлялись йому людьми незвичайними і такими, що виросли десь в інших

краях, а не на пройнятій наскрізь вугільною пилюкою донецькій землі. В дитинстві так часто буває: те, про що мрієш, звеличуєш у своїй уяві до такої міри, що починаєш вірити в цілковиту його недосяжність.

Лев зумів зробити вирішальний крок до своєї мрії. І хоч батько, мати, друзі по інституту не зовсім схвалювали такий крутий поворот у його житті, але душею відчували: небо — його покликання. І не відмовляли, не нав'язували йому своїх порад.

Спогади, як морські хвилі, накочувались одні за одними, боляче ятрили серце. Адже відтепер все прожите за двадцять років назавжди, безповоротно ставало минулим перед лицем нових тривожних подій, які чекали на нього у далекій країні.

Розлучаючись у думках з рідною землею, Лев прощався і з своїм дитинством, і з своєю юністю. Там, у минулому, залишались піонерія, комсомолія, дерзновенні романтичні мрії і звичайні хлопчачі бійки. Починалось нове життя — життя повітряного бійця.

Найбільше Лев боявся зараз, що вони не встигнуть взяти участь в справжньому ділі, поки черепашачими темпами доповзуть — там усе закінчиться. Якось Іван Девотченко, який уже встиг узнати Шестакова як людину всім задоволену, запитав його:

— Скажи, Лев, тебе можна чим-небудь прикро вразити?

— Можна,— відповів той серйозно.— Наказом, що нам оце зараз треба повертатися додому.

— Так хочеться випробувати себе в справжньому бою?

— Не тільки це. Просто шкода було б, якби все обійшлося без нас.

Уже почало сутеніти. Хтось торкнувся плеча Льва. Оглянувся — Девотченко.

— Все переживаєш, що прийдемо на розбір шапок? Не турбуйся, вистачить і для нас з тобою роботи. Тільки що слухав радіо: республіканці вперто чинять опір, війна стає все жорстокішою.

— А довго нам ще пливти?

— Капітан сказав, що завтра будемо в Гаврі.

— А як же потім?

— Поки що невідомо.

Гавр... Що нагадує це слово? Щось дуже близьке й дороге... А, ось воно що — Гаврош! Гаврош — це Паризька комуна, з якої починалась на землі епоха революційних перетворень.

Гаврош — улюблений герой шкільних років. Піонером зі шкільної сцени Лев читав твір про нього. Читав з таким по-

чуттям, немовби сам повз паризькими вулицями під вогнем із сумкою, набитою набоями. Невже тепер дійсно доведеться ходити цими історичними вулицями? Ось саме про це він ніколи не мріяв...

Гавр зустрів гомінкою, заповненою людьми і машинами портовою набережною. Всі, звичайно, спішили на берег. Але тут Гусєв раптом оголосив:

— Приготуватися до виходу, але залишатися на своїх місцях. Зараз на борт піднімуться наші льотчики, які повертаються з Іспанії.

Коли на палубу ступили підтягнуті, мускулясті, загорілі до чорноти хлопці — кинулись до них, почали обніматися, цілуватися, до болю тиснути руки. Довго не могли вгамуватися пристрасті. А коли всі більш-менш заспокоїлись, до новоприбулих звернувся Олександр Гусєв:

— Ви, хлопці, скоро будете вдома, все побачите, дізнаєтесь. Розкажіть краще, що там, в Іспанії? Досвідом боїв поділіться. Адже ми замінимо вас.

Почуте про обстановку в Іспанії мало радувало. Гітлеру і Муссоліні вдалося врятувати генерала Франко. Фашистський путч переріс у відверту інтервенцію, а громадянська війна — у війну національно-революційну.

Західні країни в цей важкий для Іспанії період зайняли боягузливо-цинічну тактику невтручання. Це було відвертою зрадою республіканців, та й чого можна було чекати від буржуазних урядів?

Німеччина й Італія не зважали ні на що. Особливий гітлерівський легіон «Кондор», який включав до свого складу вісім ескадриль бомбардувальників і винищувачів, моторизовані танкові частини загальною чисельністю шість тисяч чоловік, безперервно поповнювався живою силою і технікою. Те ж саме відбувалося і з італійським експедиційним армійським корпусом. Ворог мав перевагу в усьому. І лише в одному поступався республіканцям і добровольцям, або, як їх називали, волонтерам свободи, що приїхали сюди з 54 країн,— в силі духу, стійкості, мужності.

— Бити фашистів можна,— запевнили льотчики, які вже добре понюхали пороху,— бити можна і збивати можна. Ви побачите — багато на іспанській землі валяється обгорілих уламків «месершмітів», «хейнкелів» та інших машин. Правда, побачите й уламки наших літаків. Перемоги даються нелегко. Але в повітрі перевага була на нашому боці. Так що вам залишається лише закріпити її. Ось що, там ви почуєте слово

«чатос» — так іспанці називають И-15. Кирпатий, значить. И-16 вони називають «москас», цебто мошка.

— Ну, а які літаки у Франко, яка у них тактика дій? Як ви вели бої? Як наша техніка показала себе? — засипали льотчиків питаннями.

Почалася професійна, ділова розмова. Шестаков усе швидко занотовував до кишенькової книжечки. Він боявся прогавити хоч яку-небудь крупинку бойового досвіду. Допитливий, він вряди-годи перебивав оповідачів, просив уточнити те або інше положення. І як пригодилася йому потім ця невеличка книженція! До неї він звертався дуже часто, саме тоді, коли ніхто не міг допомогти йому ні підказкою, ні порадою.

— Ну, хлопці, наслухались ви нас досхочу,— посміхнувся, блиснувши білими зубами, смаглявий, чорноокий льотчик.— На закінчення хочу сказати, що там вам доведеться не тільки вчитися воювати, але й дечому ще. Наприклад, мистецтву втамовувати спрагу з такої ось посудини.

З цими словами він вийняв незвичайної форми глиняний глечик з двома носиками з різних боків.

— Не знаєте що це? Називається порон. А пити з нього треба так...

Смаглявий льотчик вийняв з одного носика пробку, підняв над собою глечик, відкинув назад голову і спрямував золотавий струмінь ароматного білого вина прямо в рот.

— Хто хоче спробувати?

Першим напросився Шестаков. Та тільки нічого у нього не вийшло, лише облив усього себе. Те ж саме сталося і з Смоляковим, Губаревим, Буряком. «Хитра» посудина ніяк не хотіла служити іншим, але господаря свого підвела — все вино розплеснула.

— Братці! — закричав той.— Я ж віз його з Іспанії додому, кажуть, в пороні воно не псується.

— Тепер уже справді не зіпсується,— сказав під загальний сміх Шестаков.

Через порон всі на хвилину забули, що це тільки випадкова, коротка зустріч, що треба розлучатися і невідомо чи не назавжди.

— Ось і перші кроки по чужій землі,— сказав Шестаков, сходячи разом з іншими на берег.— Подивимось, як живе буржуазія...

Подивитись справді було на що. Їхали вони автобусом через Гавр і Руан у Париж. По дорозі бачили самовдоволених влас-

ників, різних хазяйчиків, підприємців. У них на обличчях було написано: начхати на весь світ, я живу для себе.

В містах, просто на бульварах — ресторанні столики. За ними — виряджена весела публіка. Тут, у Франції, зовсім забувалося, що за Піренеями йде боротьба не на життя, а на смерть. Французьким гобсекам мало було до цього діла. Вони тішилися власним благополуччям, не передбачаючи, що десь у далекосяжних планах Третього рейху доля і їхньої країни була вже вирішена.

Ще більше приголомшив наших хлопців своєю безтурботною розкішшю Париж. Він шелестів численними автомобілями, блискав вогнями реклам, останніми модами. Від усього цього паморочилося в голові, хотілось де-небудь знайти тихий куточок і спокійно там відпочити.

«Ось тобі історичні вулиці Гавроша,— подумав Шестаков,— ніби й не було Паризької комуни, Франція ніколи не знала революції. Десь тут же Стіна Комунарів! Треба обов'язково побувати біля неї».

Його ідею підтримали всі. І ось стоять хлопці біля Стіни Комунарів, знявши капелюхи. Стоять мовчки. Думають, напевне, про одне й те: трапилось так, що ми, спадкоємці комунарів, які знали про них лише з підручника історії, прийшли сюди, щоб уклонитися їхній пам'яті і дати клятву вірності справі, ідеалам, за які вони боролися і які торжествують у нашій країні — в Союзі Радянських Соціалістичних Республік.

...«Дуглас» пересікав Піренеї. Вони нагадували собою зібганий і недбало кинутий коричневий пергаментний папір: гори вздовж і впоперек посічені ущелинами, міжгір'ями, глибокими западинами.

Шестаков і гори бачив уперше. Але, приголомшений величною красою, він лише кілька хвилин милувався ними, а потім став оцінювати все це знову ж таки з погляду військового льотчика.

— Скажи, Платошо, що треба робити над такою місцевістю, якщо доведеться йти на вимушену? — звернувся він до Смолякова.

— Перш за все — треба вибрати зручний майданчик,— відповів той.— Ось давай пошукаємо разом.

Але як не намагались знайти місце, куди можна було б надійно посадити літак, не змогли.

— Так що ж робити, Платошо?

— Стрибати з парашутом.

— Без надії вибратися з гір живим?

— Надія завжди є.

— Це вірно. Поки людина жива, поки вона дихає — повинна боротися!

— Ну що ж, тоді стрибаємо і починаємо боротьбу за життя, як відомі герої Джека Лондона? — пожартував Смоляков.

— Ні, чекай, давай долетимо до Іспанії, а вже там почнемо.

Іспанія... Вона вже зовсім близько. Чим менше лишається льоту, тим прискореніше б'ються серця льотчиків-добровольців. І вони зовсім збентежились, коли під крилами пронеслись квартали Барселони і «дуглас» приземлився на її околиці, піднявши до неба шлейф жовтої куряви.

Всі з нетерпінням чекали, коли ступлять на іспанську землю, подивляться, що це за героїчна країна, яка прикувала до себе увагу всього світу? Але найсильнішим було бажання якнайшвидше сісти за кермо винищувачів і спробувати свої сили в бою з ворогом.

Молоді пілоти і бажали, і десь у душі побоювались перших повітряних боїв. Їх можна було зрозуміти: тут не учбові маневри-стрільби, а боротьба не на життя — на смерть. Ворожі льотчики все ж з бойовим досвідом, а наші — новачки, вважай, пташенята неоперені. Важко, дуже важко їм доведеться на перших порах. І, враховуючи це, командування не поспішало посилати у бій молодих, поступово вводило їх в нову обстановку, давало час акліматизуватись, освоїтись в ній. Спочатку познайомилися з Барселоною. Ніби Париж, тільки в південно-тропічному обрамленні. Пальмові бульвари, білокам'яні будинки, фешенебельні вілли, яскраво-голубе море і на його фоні величезні кораблі, судноверфі... Впадало у вічі те, що в центрі міста не було жодних ознак війни. На його ж околицях раз у раз зустрічалися руїни — наслідки бомбардування.

— Франкістська авіація не бомбить міських районів, де жили багатії, такий у неї наказ. Господарі розраховують повернутися,— пояснив місцевий житель, комуніст Педро, який виконував роль екскурсовода. Це був перший іспанець, з яким познайомились льотчики.

— А часто бувають нальоти? — поцікавився Шестаков.

— Раніше траплялось і по тричі на день, останнім часом щось притихли,— відповів Педро.

Тільки поговорили — в небі гуркіт моторів. На середній висоті йшли розтягнутим пеленгом кілька незвичайного обрису літаків.

— «Хейнкелі»! — вигукнув Педро.— Невже знову будуть бомбити?

Так ось які вони, «хейнкелі»! Трохи похмурий вигляд, пово-

дяться зухвало, самовпевнено. Довідались, мабуть, що у республіканців відбувається зміна радянських добровольців-льотчиків.

Бомбардувальники пройшли повз Барселону, завдавати по ній удару не стали, очевидно, у них були інші плани. Але ця безкарність... Як можна з нею миритися? У Гусєва, Смолякова, Шестакова та інших було таке відчуття, ніби чорні крила проносяться над їх Батьківщиною, а вони, замість того, щоб вступити з ними в запеклий бій, змушені знаходитися в ролі сторонніх спостерігачів.

— Чи не досить з нас подорожей та екскурсій? — похмуро спитав Шестаков.

— Справді, пора б уже приступати до діла,— підтримав його Смоляков.

Ніхто з прибулих з цією групою наших льотчиків ще ніколи в житті не брав участі в справжньому повітряному бою. Проте всі рвалися до штурвалів винищувачів, всі з нетерпінням прагнули якнайшвидше зійтися з ворогом. Така вже доля льотчика-винищувача: він народжений для бою, поза боєм для нього життя нема.

Але, як кажуть, швидко тільки казка мовиться. Попереду ще процедура оформлення добровольцями в республіканську армію. Для цього всій групі довелось на автомашинах переїжджати у Валенсію, де перебувало командування військово-повітряних сил республіки на чолі з генералом Сіснеросом.

Під час цієї поїздки з кожним кілометром все більше відкривали для себе Іспанію. В Таррагону вже можна було проїхати тільки після ретельної перевірки документів на контрольному пункті. Місто щойно було піддане інтенсивному бомбардуванню. Ще не осіла піднята вибухами курява, диміли зруйновані будинки, в повітрі стояв їдкий запах пороху. Проїхати вулицями неможливо: мостові розбиті, всюди — кістяки спалених, перекинутих автомобілів, у магазинах розтрощено вітрини. Вразив вигляд будинку, одна з стінок якого обвалилася: перед ними постали жилі приміщення з меблями, килимами, люстрами. Було якось незручно дивитися на все це, у льотчиків виникло почуття, ніби вони заглядають в чужу квартиру.

Видовище зруйнованого, беззахисного людського житла глибоко вкарбувалося в пам'ять Льва Шестакова, стало для нього символом жорстокого, нещадного фашизму. Багато йому на короткому віку доведеться ще побачити таких сумних картин. Але ця залишиться з ним назавжди і буде тим сполохом, що кличе до помсти озвірілим людиноненависникам.

Де, коли, в який момент завершується формування справжнього бійця? Чи тоді, коли він навчиться влучно стріляти? Чи тоді, коли оволодіє найновішою технікою і зброєю? Чи тоді, коли освоїть усі прийоми й методи знищення противника? Ні, ні й ні. Повноцінним боєць стає лише після того, як усього його до останку заповнить жагуча, нездоланна ненависть до ворога. Тільки тоді він стає здатний усе подолати, вистояти в найтяжчих випробуваннях і перемогти.

Саме тут, у Таррагоні, Лев уперше якось пронизливо-гостро відчув, як наливається ненавистю до фашистів його серце. Дуже, дуже потрібною була для льотчиків ця поїздка страдницькою Іспанією. Якби одразу кинули їх у бій проти месерів, «хейнкелів», «юнкерсів», «фіатів» — звідки б взялися злість, гнів, лють, без яких повітряну сутичку і боєм не назвеш — просто холодне випробування сил.

Переживаючи побачене, рушили далі. Час обіду застав у Тартосі. І тут, як це нерідко в житті буває, сталася своєрідна розрядка. Ось як про неї розповідає в книзі «Гнівне небо Іспанії» нині Герой Радянського Союзу генерал-майор авіації запасу Олександр Іванович Гусєв:

«Заходимо в ресторан. За довгими переговорами і жестами офіціантів здогадуємось, що з продуктами тут важко.

— Нас можуть нагодувати тільки солодким рисом,— сказав наш перекладач Федя.

— Рис так рис,— відповів хтось із хлопців.

Через кілька хвилин перед нами стояли тарілки з гарячою сипкою кашею, присмаченою червоним соусом, який ми прийняли за томатний. Після першого ж ковтка очі у мене розширилися, а губи хапали повітря, сподіваючись «остудити» ошпарений перцем рот.

Іван Панфілов, витираючи непрохані сльози, сказав, заїкаючись:

— Солодкий рис... Це... живий вогонь».

Після такого обіду терміново стала потрібна вода «гасити» пожежу в роті. Люб'язні офіціанти тут же принесли повні джерельної вологи знайомі вже льотчикам порони, які вони охрестили «по вусах тече, а в рот не потрапляє». Нікому не хотілося показувати, що вони ще не освоїлись як слід з цією посудиною. Але не такий Шестаков. Він сміливо приймає порон, піднімає його, закидає голову і спрямовує свіжий, прохолодний струмінь прямо собі... за комір. Всім ясно, що вода обпікає розпарене під сорокаградусним сонцем тіло, але Лев навіть не здригнеться, намагаючись зобразити на обличчі справжню насолоду. Всі покотилися зо сміху, а він, не піймав-

ши ротом ні краплини води, роблячи вигляд, що так і було задумано, повертає порон офіціантові зі словами:

— Мерсі, гідальго!

Довго всі потім згадували, як Шестаков напився води, а на всі його найменші послуги товаришам він чув у відповідь: «Мерсі, гідальго!»

Ох і народець, ці хлопці-льотчики — палець в рот не клади...

У Валенсії розташувались прямо біля будинку штабу військово-повітряних сил Іспанської республіки.

Тут сталася хвилююча зустріч Олександра Гусєва з колишнім командиром його з'єднання, а тепер старшим радником з авіації генерала Сіснероса Євгеном Савичем Птухіним. Він до невпізнання схуд, шкіра обличчя почорніла й задубіла, але був, як і раніше, бадьорим, енергійним, життєрадісним. Довго говорили вони. Виявляється, Птухіна було серйозно поранено при бомбардуванні, але додому, як йому пропонували, не повернувся, вилікувався тут. Лише ця обставина примусила льотчиків перейнятися величезною повагою до нього.

Птухін відрекомендував новоприбулих генералові Ігнасіо Сіснеросу. Приємний, з м'якими манерами командуючий військово-повітряними силами привітався з кожним окремо, потім запросив усіх за стіл і стисло розповів про військово-політичне становище республіки. З глибокою вдячністю говорив про Радянський Союз, високо оцінював його льотчиків і з задоволенням відзначив, що винищувачі И-15, И-16 за своїми якостями переважають німецькі та італійські бойові літаки.

Цим доброзичливим, відвертим висловлюванням закінчилося офіційне знайомство, після чого зачитали наказ про зарахування радянських льотчиків до республіканських військово-повітряних сил. Ось, здавалося б, коли нарешті можна було їм вважати себе волонтерами свободи. Але Євген Савич Птухін вніс ясність і в це питання:

— Поки що високі звання добровольців ви носите чисто формально. Їх треба виправдати в боях.

Виправдати в боях... Така можливість, якої всі сподіваються, повинна була ось-ось уже бути надана. З новачків було сформовано дві ескадрильї. Одну очолив Олександр Гусєв. Другу — Іван Девотченко. Шестакову довелося розлучитись з Платоном Смоляковим — він став заступником Гусєва, ескадрилья якого одразу виїхала у Лос-Алькасарес. Девотченко зі своїми направився в Сан-Хав'єр.

Прибулі на іспанську землю льотчики мали воювати в одному небі.

Сан-Хав'єр — це Валенсія, при одній згадці про яку відчувався густий запах троянд, стиглих апельсинів і мандаринів. Звідси не дуже далеко до переднього краю. Тут усі живуть війною, ніколи займатися квітами й цитрусами. Гадалось, що саме звідси й почнуться бойові польоти. Можливо, так воно й було б, та тільки як без літаків піднімешся в повітря? А літаків не було. За ними треба було ще їхати на морську базу в Картахену, там одержувати їх розібраними, потім скласти, облітати, після цього ще відновити втрачені навички техніки пілотування, освоїтися з районом польотів... Взагалі, всім цим турботам не видно кінця-краю. Коли ж воювати? Скільки можна нудьгувати, адже так у душі може все перегоріти, не вистачить запалу для боїв.

Тільки про останнє даремно хвилювались льотчики. Ворог сам піклувався, щоб не охололи їхні гарячі серця. Його нескінченні нальоти, бомбові удари, загибель невинних людей, пожежі — все це туго закручувало пружину ненависті, щоб потім вона із страшною силою випрямилась і грізною карою обрушилась на фашистів.

Літаки одержано, складено, облітано, пристріляно. Нарешті перше бойове завдання: прикриття району Картахена — Аліканте від бомбардувальників. Раніш ніж приступити до його виконання, потренувались у взаємодії з підрозділом Олександра Гусєва. «Гусєвці» прибули в той момент, коли Девотченко перевіряв техніку пілотування підлеглих. Саме готувався до зльоту Шестаков.

— Придивляюсь до нього разом з тобою,— сказав Гусєв Девотченку.— Подобається мені цей хлопець, а от який він у повітрі, ще не бачив.

— Зараз побачиш.

Яструбок Шестакова не злетів, а буквально вистрелився в небо. Швидко набрав висоту і тут же почав одна за одною виписувати хитромудрі фігури складного пілотажу. Виписувати — це прямо-таки в буквальному смислі цього слова: нічого зайвого, ніяких огріхів, ні до чого не можна прискіпатись, лишається тільки захоплено посміхатися.

Посадка — теж вищий клас. Можна було подумати, що Лев не залік складав, а пісню співав.

— Шкода, що такий майстер дістався тобі,— тільки й сказав Гусєв.

— А хіба в тебе таких нема?

— Є, звичайно, але... майже такі. Він же у тебе віртуоз, його в бою на мушку не візьмеш...

— Це точно — сам перевіряв, з-під прицілу в'юном відходить.

— Запам'ятай, Ваню, вийде з Шестакова великий льотчик, будуть про нього говорити, вчитися в нього.

— Поможи боже, щоб тут, в Іспанії, яка-небудь біда його не підстерегла. Ну, цього ми можемо побажати всім.

Встановивши прямий телефонний зв'язок, обговоривши тактику взаємних дій на випадок відбиття масового нальоту ворожих бомбардувальників на Картахену, узгодивши ряд інших, не менш важливих питань, делегація «гусєвців» відбула на свій аеродром.

Прикриття району — завдання не з кращих. Хоч, звичайно, винятково важливе, адже йдеться про охорону морських портів, важливих населених пунктів. Тільки винищувач не може чекати, коли ворог дозволить собі з'явитися над об'єктом, його мета — активний пошук, рішучий натиск, стрімкі атаки. А тут прочергували цілий тиждень — жоден, навіть випадковий, літак ворога не з'явився. Чи франкістська розвідка добре обізнана, чи вони там до чогось готуються. Але факт залишився фактом: з появою в повітрі «чатос» і «москас» нальоти припинилися. Загалом немає справжньої бойової роботи. Від цього у всіх падав настрій.

— З перекислого тіста несмачний хліб виходить,— стали виражати невдоволення льотчики.— Чи скоро ж почнемо займатися тим, заради чого прибули сюди?

Що міг відповісти на це Іван Девотченко? Адже й він думав так само і, коли траплялося бачитись з начальством, задавав ті ж питання.

Зараз він задумався над тим, що треба якось організаційно об'єднати комуністів і комсомольців ескадрильї. Тут головні труднощі були в тому, що в одному підрозділі служили члени ВКП(б) — наші льотчики й іспанські комуністи — техніки, механіки. Не будеш же створювати дві партійні організації?

Гусєв розповів, що в його ескадрильї створили партійне земляцтво, яке об'єднало комуністів усіх націй. Головою земляцтва обрали Івана Памфілова.

А що, коли не ламати голову, а наслідувати цей приклад. Краще не придумаєш, а вказівок щодо цього чекати не варто.

Пропозицію командира було підтримано. Організували партійне земляцтво, керівництво ним доручили льотчикові-комуністу Зубарєву. Його помічником по роботі серед комсомольців (це вже його власна ініціатива) одноголосно обрали Льва Шестакова.

— Він нудьгувати сам не буде й іншим не дасть...

— З ним не пропадеш!

Такою була думка молоді.

Шестаков був з тих, кому не треба розтлумачувати, що і як робити. Про нього говорили: він працює за принципом самозагоряння.

Принцип цей «спрацював» наступного дня.

Лев підійшов до Девотченка, звернувся:

— Товаришу командир! Поки немає бойової роботи, дозвольте, я розповім хлопцям, як діяли тут наші попередники.

— А звідки ти знаєш, як вони діяли?..

— Та ось тут у мене дещо зібрано...

Витяг з бокової кишені записну книжечку, яку бачили в його руках у Гаврі при зустрічі з льотчиками, що поверталися з Іспанії. Вона була не тільки вся списана акуратним чітким почерком, але між її сторінками були вклеєні вирізки з газет. Девотченко погортав книжечку, переглянув одну-дві вирізки, обняв Шестакова, радісно вигукнув:

— Ну, Льово, ти справжній молодець! Та тобі з такими матеріалами ціни немає! Адже на них можна всю партійно-політичну роботу побудувати, людей виховувати. Адже це зараз так важливо...

Лев навіть отетерів від такого бурхливого прояву почуттів у звичайно сухуватого, стриманого командира, не знав, як повестися в такій ситуації.

— Ось що, Лев,— сказав уже строго Девотченко.— Сьогодні зберемо всю ескадрилью — і проведеш першу бесіду. Сподобається людям — будеш виступати перед ними раз на тиждень, поки весь матеріал не використаєш. А там, дивись, новий з'явиться, вже наш, власний.

Перша бесіда була присвячена Героям Радянського Союзу, які заслужили це високе звання за мужність і хоробрість, виявлені в небі Іспанії,— Якову Смушкевичу, Івану Копецю, Сергію Денисову, Сергію Черних, Павлу Ричагову.

Розповідь про них була захоплюючою. Шестаков не просто виголошував красиву промову, ні, він деталь за деталлю розкривав «секрети» бойової майстерності й мужності прославлених повітряних бійців. Відчувалось: він глибоко проаналізував усе, що знав про героїв, розібрав їхні прийоми, тактику дій, багато корисного взяв для себе й тепер був готовий щедро поділитися всім цим зі своїми товаришами по зброї.

Девотченко дивився на Шестакова і згадував недавно сказані Гусєвим слова: «Запам'ятай, Ваню, вийде з Шестакова великий льотчик, будуть про нього говорити, вчитися в нього...»

«Певно, ти маєш рацію, Сашко,— подумав про себе командир.— Але не будемо поспішати з висновками. Все про кожного з нас скажуть повітряні бої, що ось-ось почнуться».

І вони дійсно почались, тільки не для ескадрильї Девотченка, а для «гусєвців». Їх терміново перекинули на Південний фронт в Кабеса-дель-Буей («Голова бика»). Там у республіканців не було авіації, ворог панував у небі, треба було збити йому пиху.

Прикриття Картахени, Аліканте, Мурсії тепер покладалось лише на ескадрилью Девотченка. У льотчиків піднявся настрій: можливо, незабаром удасться провести перший повітряний бій!

Перший бій... Невідомо, що кому він принесе, але всі чекають його, чекають — не діждуться. Мабуть, така вже людська натура: летіти на палаючу зорю, навіть знаючи, що можна згоріти, не досягнувши її.

Але все, до чого пристрасно прагнув, рано чи пізно приходить. Приходить без фанфар і барабанного бою, приходить буденно і просто.

Ось як трапилося це у Льва Шестакова. На аеродром прибула група американських і англійських журналістів. Усі довготелесі, поводяться безцеремонно, голосно розмовляють. З ніг до голови обвішані фотоапаратами.

Девотченко не радів з цього несподіваного візиту. Будуть його розпитувати — а що розповідати? Ніхто нічим ще не відзначився, для республіканської Іспанії фактично нічого ще не зробили. А може, саме це найбільш і влаштовує непроханих гостей?

Журналісти виявилися в курсі справи ескадрильї. Вони просто хотіли познайомитися, поговорити з молодими радянськими льотчиками. Зрозуміло, з якою метою: дізнатися про настрої, подивитися, чи міцний дух у новоприбулих.

Командир представив гостям Зубарєва і Шестакова. Доручив їм і надалі займатися приїжджими, оскільки самому треба було організовувати бойове чергування. Зубарєв і Шестаков поділили журналістів на дві групи, повели їх по ланках.

— Містер Честакофф, ви добре стріляєте в повітря? — запитав досить правильною російською мовою англієць в пенсне з золотою оправою, який ішов поруч з ним.

— У нас усі стріляють добре,— пролунало у відповідь.

— А чи не думаєте ви, що учбові стрільби і вогонь у бою — це не одне і те ж саме?

— Ні, не думаю. Що вмієш робити — те зробиш в будь-якій ситуації.

— А якщо нерви не витримають?

— А ви чули наш авіаційний марш?

— Це який?

— Той, де співається: «А вместо сердца — пламенный мотор».

— О-о,— англієць почав діставати з кишені блокнот і вічне перо,— ви дотепні, містер Честакофф, це треба записати...

Лев зібрався було щось ще сказати, як раптом до нього донісся якийсь гуркіт. Він поглянув у небо і побачив пару двомоторних ворожих розвідників. Ідуть собі чинно, ніби знають, що винищувачі на землі зайняті гостями, ніяка небезпека їм не загрожує.

— По машинах! — пролунала команда Девотченка.

Льотчики кинулись до своїх «москас», журналісти відскочили вбік, спостерігають, що буде далі. Приготували фотоапарати.

Поспішаючи до винищувача, командир ескадрильї лаявся:

— Принесло оцих писак на мою голову! Не знищимо розвідників — на весь світ розплещуть. Їм тільки дай привід...

Саме про це думали й Зубарєв, Шестаков та інші. Як би не осоромитись! І треба ж з'явитися цим розвідникам так невчасно.

В останню хвилину Девотченко збагнув, що немає рації злітати всією ескадрильєю. Станеться стовпище, безладдя. Підуть він, Зубарєв і Шестаков.

Трійка «кирпатих», піднявши руду куряву, злетіла в небо. Всі троє помчали до розвідників. Ті, помітивши винищувачів, додали швидкості, стали розходитися в різні боки. Девотченко показав крізь скло кабіни веденим: ви, мовляв, удвох атакуйте лівого, я сам — правого.

Комеск майже наздогнав розвідника, дав чергу, той зразу ж круто заспіралив до землі. «Невже влучив?» — дивувався командир. Дивувалися і всі на землі. Ворожий літак нісся до землі, але, дивлячись на нього, можна було уявити собі, що ним керує досвідчена рука. Сумніваючись, Девотченко ввійшов у піке, щоб наздогнати ворога і ще раз полоснути його вогнем кулеметів. Але це виявилося не так просто. Біля самої землі розвідник вирівнявся, став у горизонтальний політ і тут же немов розтав на фоні місцевості: він був добре закамуфльований під неї.

— Тьху, щоб тебе чорти взяли! — зло сплюнув Девотченко.— Навчились, ґади, рятувати свої шкури. А що там робиться у Зубарєва і Шестакова?

А там було ось що. Зубарєв, прийнявши на себе командування парою, кинувся навздогін другому розвіднику. Шеста-

ков, вірний правилу: ведений — щит ведучого, невідступно йшов слідом, спостерігав за тим, щоб хтось ще не звалився на них згори, збоку, внизу.

Зубарєв, знаючи, що вогонь кулеметів И-16 особливо ефективний на малій дистанції, підійшов до розвідника метрів на триста, прицілився, натиснув гашетку... Кулемет мовчить. Ще раз натиснув — мовчить. Що таке?! Зубарєву нічого не лишається, як виходити з атаки. Розвідник, як і той, якого переслідував Девотченко, починає спіралити. Шестаков, нічого не розуміючи, кидається під нього. Забувши про ведучого, наближається впритул до мети, тисне на гашетку — кулемети мовчать. Десь у глибині свідомості майнуло: «Розхвалився: у нас всі добре стріляють». Потім думка переключилася на лихоманкові пошуки причини відмови зброї. «Прокляття! — трохи не вигукнув Шестаков від здогадки, що прийшла в голову.— Подвійна перезарядка потрібна. Адже кулемети були двічі взяті на запобіжник для вчорашнього учбового бою. Зубарєв і я забули про це».

Раз-два — все приведено в норму. Розвідник, переставши спіралити, набирає швидкість. Тепер не втече, якщо ще щось не завадить. Не повинно завадити!

Шестаков наздоганяє розвідника. Підходить до нього збоку, ззаду, прицілюється в лівого мотора, дає довгу чергу, не припиняючи її навіть після того, як спалахнув мотор, все ще не віpячи в своє везіння, не усвідомлюючи, що це його перший збитий ворог, що ним відкрито особистий рахунок бойових перемог. Розпалений, він навіть не помітив, що одночасно з лівим мотором розвідника спалахнув і правий: встиг і «підстрахував» свого веденого Девотченко, щоб хоч тут було напевне, без каверзи.

Ворожий розвідник, втративши керування, ніби знехотя, став завалюватися на крило. І тут Лев чітко побачив, як з його, вже охопленої полум'ям кабіни, вибирається льотчик, відштовхуючись, кидається вниз, над ним розкривається білий парашут.

Лев робить навколо нього віраж — наче ритуальний танок. Бачить вузьке, довге, спалене під сонцем обличчя білявого, перекривлене у безсилій люті. Парашутист погрожує кулаком, потім вихоплює пістолет і, повертаючись на стропах, відкриває стрільбу по винищувачу.

«Огризається, немов вовк на псарні,— сказав сам собі Шестаков,—ось полосну з кулемета, саме шмаття полетить». Він уже було поклав палець на гашетку, але тут же схаменувся,

рішуче зняв його. «Та що я, вбивця? Хай знижується, візьмемо в полон, ближче подивимося, що за звір цей фашист».

Не думав, не гадав тоді Лев Шестаков, що врятував він життя ворогові, з яким на довгі роки зв'яже його невидима смертельна ниточка, і обірветься вона несподівано і трагічно, уже над радянською землею — одночасною загибеллю їх обох.

Заходячи на посадку, Шестаков побачив догораючий «Дорньє-215», парашутиста, до якого бігли голим кам'янистим степом кілька чоловік і мчали легкові машини — добре, що їх було багато, автомобілі були навіть у командирів ланок.

«Ну от, здійснилось нарешті те, до чого так довго йшов,— і перший бій, і перший збитий,— думав Лев, знижуючись над аеродромом.— Правда, це сталося якось не так, як слід, як тисячі раз уявлялось в думках. Ця проклята подвійна перезарядка! Перестрахувальники придумали, а ти розплачуйся...»

Його міркування перервала незвичайна картина: всі три літаки — Девотченка, Зубарєва, Шестакова, що йдуть один за одним на посадку,— вітали всі, хто був на аеродромі, стрибаючи, підкидаючи в повітря шапки, щось вигукуючи. Загальний азарт охопив і гостей. Вони теж радісно махали льотчикам, що приземлилися, настроювали фотоапаратуру...

Шестакова буквально витягли з кабіни, почали качати. Хтось з журналістів встиг клацнути затвором, вхопив цей момент, і потім знімок з'явився в одній з прогресивних англійських газет.

Англієць в золотому пенсне довго очікував, коли Шестакова залишать самого. Йому страшенно нетерпілось щось у нього запитати. Це було написано у нього на обличчі. Лев ще подумав: «Зараз якусь каверзу підкине».

І не помилився.

— Містер Честакофф,— влучивши хвилину, звернувся англієць,— ви билися о'кей! Я вас вітаю з перемогою. А тепер скажіть, яку винагороду одержите ви за збитий літак?

Шестаков трохи не присів від здивування. Він чекав якого завгодно запитання, але не такого. Навіть розгубився в перший момент. Але потім швидко знайшовся:

— До відома пана, ми боремося за республіканську Іспанію, а не за винагороду. Хіба ваші льотчики воюють тут за гроші?

— Дивна ви людина, містер Честакофф. Наші, звичайно, борються за гроші. За місяць перебування тут одержують по двадцять п'ять тисяч песет і за кожний збитий літак — по п'ять тисяч.

— Пробачте,— перебив його Лев,— і багато вони збивають?

— Не дуже,— перестав посміхатися журналіст.

— Нам сказали, що ваші льотчики потихеньку тікають звідси...

— Так, так, вірно. Тут дуже жарко. І багато не заробиш.

— Жарко — це точно,— сказав Шестаков,— просто нестерпно. Тільки нашим людям це не заважає виконувати свій інтернаціональний обов'язок. Хозе,— крикнув він тут же своєму технікові, щоб закінчити розмову,— принеси-но апельсинів, гість і я від спраги помираємо.

Спритний Хозе за хвилину з'явився з кошиком великих соковитих апельсинів і пороном джерельної води.

— Напитись можна? — спитав англієць.— Склянка є?

— Тут склянка не потрібна,— відповів Шестаков. Взяв із рук Хозе порон, підніс його на простягнутих руках, трохи нахилив — і живий струмінь, виграючи на сонці, полився йому прямо в рот. Тривалі тренування не пройшли марно,— він повністю оволодів цією примхливою посудиною.

— О'кей! — вигукнув англієць, клацаючи затвором.— Це, мабуть, дуже приємно. Дайте спробую...

Тепер настала черга сміятися Шестакову...

На аеродром привезли полоненого пілота «Дорньє-215». Худий, як хлищ, білявий, зовсім ще молодий. Прибув з гітлерівським легіоном «Кондор». Воює тут близько року. Має нагороди. Очі злі, поводиться так, ніби те, що сталося з ним,— чисте непорозуміння. Наче ніхто для нього не закон і не указ. Девотченко не дуже хотів займатися ним. Тільки провели набридливих журналістів — тепер полонений. Ну й день! Вирішив було відправити його в штаб республіканців, хай там морочаться з ним. Але перемогла проста людська цікавість: що за люди ці фашисти, чим живуть, чим дихають?

З допомогою перекладача відбулася розмова.

— Ваше звання, ім'я, де народились?

— Лейтенант Курт Ренер, з Баварії.

— За що воюєте в Іспанії?

— Захищаємо інтереси генерала Франко.

— Він що ж, ваш родич? Чи ви з багатої сім'ї?

— Каудільо друг фюрера. Мої батьки — ремісники.

— Яке ж ви відношення маєте до інтересів Франко?

— Каудільо друг фюрера,— тупо, немов раз і назавжди завчений урок, повторив німець. Потім він раптом випрямився, підвів голову: — Ми все одно вас переможемо. І завжди будемо перемагати. Велика Німеччина підкорить усіх! — закінчив він.

У розмову втрутився Шестаков:

— Ти Курт Ренер, я — Лев Шестаков, ми з тобою однолітки. Не моя провина, що ми сьогодні зустрілись з тобою,— твоя. Ми обидва могли б літати у мирному небі, можливо, навіть бути друзями. А ти кричиш про перемогу. Над ким?

— Над комуністами.

— А ви член нацистської партії? — спитав Девотченко.

— Так, я уже член нашої партії! — знову виструнчився фашист.

Лев подумав про себе: «Дивись, двадцять років, а вже в партії. З дитинства Гітлер робить їх відданими фанатами», а вголос сказав:

— Запам'ятай, Курт, не бачити вам перемоги над комуністами. Прийде час — нічого від вас не лишиться на землі. Краще підтвердження тому — ти сам. Відлітався, більше не піднімешся.

Терпляче вислухавши перекладача, Курт Ренер примружив злі очі, втупив їх у Льва, ніби прагнучи добре запам'ятати його, просичав:

— Добре сміється останній. Я ще не відлітався. Ми ще зустрінемось, ви всі ще почуєте про Курта Ренера.

Ні, цьому зухвалому молодикові самовпевненості не позичати. Звідки така пиха?

Допит полоненого дав добрий привід для роздумів. Шестаков ніяк не міг заспокоїтись. Подумати тільки — зелений молодик і вже закінчений нацист! Адже син ремісників, вважай робітників. Як же Гітлерові вдалося обдурити народ? Де тут розгадка? Так, перед ними стоїть фанатична, сліпа сила. Покінчити з нею можна, тільки знищивши її...

Допит полоненого був не останньою подією того пам'ятного дня. Після обіду на аеродром прилетів товариш Мартін — радник комісара республіканських ВПС — Пилип Олександрович Агальцов.

Він дізнався про збитий «Дорньє» і поспішив на місце події, щоб особисто все побачити, провести розбір першого в ескадрильї бойового вильоту. Поговорив з Девотченком, Зубарєвим, Шестаковим, докладно розпитав їх про деталі вильоту. Коли йому все стало ясно — зібрав льотчиків.

Це був дуже повчальний розбір дій винищувачів. Агальцов відзначив рішучість командира, високо оцінив організацію бою. Хорошої думки лишився про Зубарєва, особливо похвалив Шестакова.

— Перший бій є перший бій,— сказав він,— судити суворо за нього не можна. Але висновки робити вкрай необхідно. Перший: потрібні тренування і ще раз тренування. Тоді не

будете забувати про запобіжники і перезарядки. Другий: досвід показує, що доцільніше діяти парами. Якби Девотченко підняв ще один винищувач — від нього не втік би розвідник. Третій: в бою всі забули про обачливість. А коли б вище йшли «месершміти»? або «Дорньє» виявився просто принадою, а на аеродром обрушила удар група бомбардувальників? Обачливість — запорука перемоги. Ти бачиш — ти господар становища.

Всім стали зрозумілі промахи і прорахунки. І це означало, що всі трохи виросли як повітряні бійці.

— Є у когось щось до мене? — спитав Пилип Олександрович, закінчуючи аналіз.

— Є,— відповів Шестаков.

— Прошу.

— Дозвольте проводити учбові бої без подвійної постановки кулеметів на запобіжник. Адже може статися, що і під час тренувань трапиться зустріч з ворогом. Від несподіванки забудеш про ці перезарядки і — згадуй лиш, як звали.

— Ні, товаришу Шестаков, дозволити цього не можу. Без подвійного перестрахування в учбових боях почнете збивати один одного. Тут же у вас кінокулеметів нема. Відпрацьовуйте свої дії так, щоб і потрійна перезарядка вас не турбувала. Льотчики кажуть, ви пороном оволоділи не гірше іспанця, а пристосуватися до зброї і поготів зумієте,— закінчив Агальцов, викликавши дружний регіт.

Відлітаючи, він сказав, що у Валенсії відбудеться нарада льотного складу, куди запрошено п'ятьох льотчиків ескадрильї — Зубарєва, Тахтарова, Доброницького, Шестакова на чолі з Девотченком. Від'їзд завтра.

Взагалі день сюрпризів.

Заходили сутінки, а спека не спадала. Прийнявши гарячий душ, після якого розпечене іспанське повітря здається прохолодним, учасники наступної наради раніше полягали спати, щоб на світанку виїхати.

На нараді були представники всіх семи ескадриль добровольців. Прибули Гусєв, Смоляков. Друзі страшенно зраділи один одному, поділилися новинами. У «гусєвців» великий бойовий досвід — їм часто доводилось вступати в жорстокі бої, на їхньому рахунку вже кілька збитих літаків.

Гусєв розповів, як його «купили» три бомбардувальники «ромео». Він атакував їх одного за одним з близьких дистанцій, а вони всі позривались у штопор. Здавалося, їм кінець. Але ж ні. Пізніше з'ясувалося, що впав лише один літак, а два безкарно втекли завдяки своїм хитрощам.

Коли Девотченко сказав, що і в нього був такий самий випадок, Гусєв спочатку не повірив:

— Не могло бути такого самого. Та й ти не з тих, щоб тебе навколо пальця обвели.

— Та ні, правда все, ось Тахтаров, Зубарєв можуть підтвердити. А Шестаков молодець — відкрив бойовий рахунок.

— Це ж здорово! Льово, дорогий, я знав, що ти скоро відзначишся. Ну, поздоровляю, молодець! Може, перейдеш до нас? Адже ми на фронті.

— Дякую, скоро всі будемо на фронті.

На нараді йшлося про підготовку наступальної Арагонської операції, мета якої — захопити Сарагосу, відтягнути на себе частину франкістських військ, які діяли в напрямі Сантандера. Головне завдання винищувачів зводилося до прикриття інших родів авіації, вимагало до найменших дрібниць обміркувати всі питання взаємодії, які на ті часи, коли на літаках не було радіо, набували виняткового значення.

Наступ розвивався важко. Ворог уперто чіплявся за свої позиції. Щодня відбувались запеклі бої. На землі і в повітрі. Льотчики не знали ні хвилини перепочинку. Зліт за зльотом і все туди, до переднього краю, що був натягнутий, як сталева струна, і готовий ось-ось лопнути, несучи одним поразку, іншим — перемогу.

Девотченко, Зубарєв, Матвєєв, Ларіонов та інші стомлювалися так, що зовсім втрачали апетит. Виснажували колосальне навантаження і нестерпна спека. Трохи отямитись можна було лише на висоті, де прохолодніше. А харчувались лише мандаринами та апельсинами, яких вдосталь було безпосередньо на аеродромах. Аеродроми ж змінювали досить часто.

— Довго чекали справжнього діла і дочекались — далі нікуди,— підвів підсумок Андрій Грибов.

— Радіти треба, а не розкисати,— відповів йому Костя Доброницький.

— Та чому тут радіти...

У хлопця здавали нерви. Мабуть, це тимчасове, минеться. Але чим далі, тим гірше. Грибов став раптом повертатись додому з півдороги, залишаючи товаришів. То шасі у нього не «забираються», то мотор «барахлить».

Девотченко наказав йому літати в парі з Шестаковим. Лев поговорив з Андрієм, підбадьорив його, порадив невідступно триматися за ним, і вони в складі ескадрильї полетіли в район бойових дій. А там у небі — каша. «Гусєвці» ведуть нерівну боротьбу з переважаючими силами противника. Становище

їх — не позаздриш. Їм нічого не залишається, як відчайдушно відбиватися.

Про те, що відбувалося далі, переконливо сказано у згадуваній вище книзі Олександра Гусєва:

«Ми билися з «фіатами» на межі можливостей. І в цей найважчий момент до нас на підмогу приспіли ескадрилья Івана Девотченка і дві ланки з групи Анатолія Сєрова. Їх атака була раптовою, приголомшуючою...

Раптом помічаю: вдалині від мене один з літаків моєї ескадрильї атакують три «фіати». Льотчик відірвався від основної групи і міг стати легкою здобиччю ворога. Виручити друга я вже не встигав. На допомогу йому прийшов пілот з ескадрильї Івана Девотченка. Потім я дізнався, що це був Льова Шестаков. Бачачи, що один з «фіатів» приготувався ось-ось відкрити вогонь по машині товариша, Льова кинувся вперед і підставив свій літак під чергу ворожого кулемета. Щаслива випадковість, що Шестакова не поранило. Але машина його дістала добрий десяток пробоїн. Дві кулі вдарило у бронеспинку, а одна прошила шкіряні брюки, якими гордився Льова».

В цьому бою Шестаков збив ще один літак противника. У цьому ж бою він врятував од загибелі свого побратима по іспанському небу.

У цьому ж бою його самого залишив без прикриття, відійшовши вбік, ведений Андрій Грибов.

Ось скільки подій за якихось п'ять хвилин.

У повітряному бою завжди так. Адже воюють не машини, а люди, які керують ними, люди з усіма властивими їм сильними й слабкими сторонами. Повітряний бій — це насамперед боротьба характерів.

Поки Хозе ремонтував винищувач, Лев латав шкіряні брюки і розв'язував нелегке завдання: як бути йому з Грибовим? Розповісти все як є — надовго, а то й назавжди приклеїти до нього ярлик боягуза. Хто стане після цього з ним літати? Промовчати — йому ж самому ведмежу послугу зробити. Як просто такі питання вирішувались у дитинстві! Боягузові казали в очі, хто він є, і після цього більше не зналися з ним. Тут же зовсім інша справа. Вже не діти. Відповідальне завдання вирішують. Та ще далеко від Батьківщини. При згадці про Батьківщину у Льва тужливо защеміло серце. Як живуть там батько з матір'ю в Авдіївці, як там справи у Тимофія Студенникова і Миші Нічика в Дніпропетровську? Чи все добре в Олімпіади у Києві? Як хотілося б одержати від них хоч короткі вісточки...

Так, але як же бути з Грибовим? Він повинен літати, боротися, інакше йому тут, в Іспанії, робити нічого. Додому він зараз не зможе повернутися, значить, просто пропаде хлопець. А була б можливість поїхати звідси — з якими очима він з'явився б перед батьками, коханою дівчиною? Ні, такого уявити неможливо. Треба якось рятувати Андрія.

Прибіг посланець-іспанець:

— Компаньєро, кличе командир.

Девотченко, дивлячись у землю, спитав одверто, зло:

— Знову Грибов утік з бою?

«Ось тут зараз і вирішиться доля людини,— подумав Шестаков.— Все залежить від моєї відповіді».

— Ні, товаришу командир, він не втік, я наказав йому стати осторонь і, якщо побачить, що комусь доводиться туго,— прийти на допомогу.

Девотченко здивовано подивився на Шестакова.

— Ти що, боягуза вирішив захистити?

— Ні, те, що я кажу,— правда.

З усього було видно: не повірив командир, але він зрозумів. Зрозумів, що іншого виходу нема. Розбирати дії Грибова в ескадрильї — значить, посіяти в друзів-іспанців сумніви в надійності російських хлопців. Покарати? А яке стягнення може бути належним для такого випадку? Адже тут не зайвим був би воєнний трибунал. Але і його нема.

— Добре, іди, Шестаков, виховуй. Може, що й вийде.

Розмова з Андрієм не принесла Льву полегшення. Не відчувалось, щоб Грибов каявся. Мало того, він легковажно зізнався, що боїться. І це, власне, не терзало його, не мучило. Всім своїм виглядом він говорив: «Ось я такий є і нічого не можу з собою зробити».

Та коли Лев сказав, що при першій же можливості його відправлять з відповідною характеристикою,— Грибов раптом збентежився, заговорив скоромовкою:

— Лев, не кидай мене, я візьму себе в руки, виправдаю твоє довір'я.

— Виправдовувати треба не моє довір'я, а довір'я Батьківщини. Будеш думати про це — переборещ себе. Головне — подолати в собі страх один раз, а потім все піде як по маслу.

Надвечір, коли вже всі польоти були припинені, в штабі ескадрильї пролунав телефонний дзвінок. Гусєв кликав Девотченка.

— Скажи, Ваню, хто це з твоїх орлів сьогодні так відзначився, підставивши себе під вогонь?

— То Шестаков.

— Шестаков?! Треба ж! Ти знаєш, кого він врятував?

— Звідки ж мені знати, хіба ж у тому розгардіяші можна було щось розібрати?

— Лев врятував свого друга Платона Смолякова.

— Не може бути!

— Все може бути, клич Шестакова, ми з Платоном подякуємо йому.

Лев, почувши в трубці голос Платона, здивувався: телефонний зв'язок був трудний, з'єднували тільки при крайній потребі. Що ж могло трапитись?

— Друже, спасибі тобі величезне від мене особисто, від усієї ескадрильї, від Олександра Івановича.

— За що, Платоне?

— Ти ж сьогодні прикрив мене, мої кулі на себе прийняв...

— Невже це був ти, Платошо?

— Розумієш, вскочив у таку халепу, що не думав уже з неї живим вирватися. І от тепер я твій боржник, Льово. Не хвилюйся, за мною не пропаде. Дякую, друже.

Шестаков не встиг нічого відповісти — зв'язок перервався.

— Ну ось, Лев, тепер ваша дружба з Платоном скріплена вогнем. Це на все життя!

Командир тут же розпорядився зібрати всю ескадрилью. Він вважав, що кращого приводу для розмови про бойову дружбу і взаємовиручку не може бути.

Під час розмови хотів згадати і про Андрія Грибова, але стримався, подумав, що, можливо, Шестаков має рацію: льотчик молодий, нащо його травмувати...

...Арагонська операція розвивалась більш-менш успішно. Республіканські війська зайняли місто Бельчіте. Деякий час на фронті було затишшя. Ескадрильї встигли привести до ладу добре пошарпану матеріальную частину, льотчики — відпочити. Шестаков навіть умудрився організувати невеликий концерт художньої самодіяльності. Розпитав у комсомольців, хто в якому гуртку займався в шкільні роки, знайшов серед них декламаторів, співаків, танцюристів, акробатів, провів з ними дві-три репетиції і — готово. Сам він грав на гітарі. Концерт припав усім до душі. Про нього дізнався Птухін, дав розпорядження, щоб самодіяльні артисти побували в усіх ескадрильях. Першими на них чекали «гусєвці».

Але тут дали такий «концерт» франкісти, що довелось на деякий час забути про свої номери. Фашисти, зібравшись з силами, кількома дивізіями завдали контрудару. Ворог пустив у хід всю свою артилерію й авіацію. Зав'язалися запеклі, кро-

вопролитні бої. Деякі населені пункти навколо Бельчіте по кілька разів переходили з рук в руки.

Льотчикам-добровольцям оголосили наказ: будь-що не допустити масових ударів ворожих бомбардувальників по республіканських військах.

Що б там не було... Нікому не треба було пояснювати, що це означало. Хіба що Андрію Грибову? На той час йому краще було б відсидітись на землі. А можливо, саме в такій обстановці він знайде себе? Лев дізнався, що він сирота, крім бабусі в якомусь селі Курської області, у нього нікого немає. Батько загинув під час громадянської війни. Мати померла від тифу. Все це змінювало суть справи. Шестакову стало просто жаль хлопця. Він не міг зрозуміти: як сталося, що Андрій, який виріс у неймовірно важких умовах, такий слабкодухий? Мабуть, не всі труднощі загартовують людину, бувають і такі, що ламають її. Тут, очевидно, саме такий випадок. І треба Грибову, що б там не було, допомогти загартувати свій характер.

Грибов думав про те ж саме. Ніяк не міг збагнути, чому при зустрічі з ворогом він розгублюється, у нього тремтять руки, він втрачає впевненість в собі. Мабуть, Шестаков має рацію, треба пересилити свій страх. Тільки як це зробити?

П'ять вильотів за день зробили Шестаков з Грибовим. Андрій тримався як прив'язаний, але особливої активності не виявляв. «Для початку добре й те, що хоч хвіст мій прикриває,— думав Шестаков.— Може, посмілішає, самому захочеться полізти в бійку».

Саме до цього йшлося. Від вильоту до вильоту в Андрія все сильнішало бажання включитися в бій, проявити себе. І на шостому вильоті така нагода трапилась.

У небі було чорно від «хейнкелів», «юнкерсів», «фіатів», «месершмітів». Назустріч їм піднялися всі сім ескадрилей. І от сталеві птахи зійшлися, змішалися, утворивши смертельну круговерть, з якої раз у раз випадали, палаючи, ворожі літаки.

Шестаков підпалив одного за одним двох «хейнкелів». Висипавши бомби на свої війська, вони намагались врятуватися втечею, але тут же вибухнули. Лев переключився на інші цілі, не помічаючи, що над ним повисли два «месершміти». Коли Андрій їх побачив, у нього по-зрадницькому спітніли руки, але він не піддався паніці, трохи довернув і, не цілячись, полоснув чергою по коршунах. Вони відскочили, але тут же знову почали заходити в атаку. Ще черга, ще, ще. Лев тим часом робить своє,— цілиться в «юнкерса».

«Месершміти» намагаються попередити його удар, та їм заважає ведений, важко проскочити через його траси. І тут кулемети Грибова замовкли. Тисне, тисне гашетку — нема жодного патрона, всі витратив. Ех, Андрію, Андрію! Як же ти тепер перешкодиш ворогові зробити свою чорну справу? Стерв'ятники он уже наздоганяють Шестакова, який захопився боєм і не відчуває навислої над ним загрози...

Що сталося далі, розповів потім Девотченко. Він здалеку побачив, що Льва можуть збити, а Андрій чогось зволікає, кинувся йому на виручку, та тільки зрозумів: пізно, не встигне. І раптом бачить, як Грибов, наче пришпоривши свого яструбка, рвонувся до «месершмітів» і на повній швидкості врізався в одного з них. Стався вибух, уламки двох літаків полетіли на захоплену ворогом територію. Шестаков повернувся на аеродром без веденого.

У цьому бою льотчики ескадрильї збили чотири фашистських літаки. Четвертий — ціною життя комсомольця Андрія Грибова. Девотченко і Шестаков не могли знати, що керувало ним в ту останню хвилину: чи свідомо він пішов на смертельний риск, чи все сталося випадково, мимоволі. Але льотчики говорили про нього як про героя. І таким він лишився в пам'яті.

Щодо Льва, то він багато разів повертався думками до Андрія. Болісно розмірковував над його невдалою льотною долею, картав себе, що не зумів вберегти від загибелі.

Захоплюючись боєм, не можна забувати про ведених,— такий висновок зробив для себе Шестаков.

Дорого обійшовся цей простий висновок, але війна є війна. Її школа жорстока, нещадна...

Франкістам не вдалося досягти своєї мети. Виснажені в запеклих боях, вони відійшли на попередні позиції. До середини вересня ворожі сторони припинили бойові дії. З'явилась можливість дещо підсумувати. Підрахунки показали: льотчики ескадрильї здійснили 45 бойових вильотів, 28 повітряних боїв, збили 16 ворожих літаків. В останній операції Іван Девотченко збив трьох фашистів, Лев Шестаков збільшив свій рахунок до чотирьох.

Взагалі, франкістам «концерт» не вдався.

Зате наші льотчики змогли повернутися до своїх концертних справ. Кілька репетицій — і вся група художньої самодіяльності на чолі з командиром виїхала в гості до «гусєвців».

Олександр Іванович з радістю зустрів своїх бойових друзів. Тепер, коли настав перепочинок у боях, можна було досхочу

наговоритись, роздивитись один одного. Гусєв відзначив про себе, що Девотченко ніби трохи постарів. Таке враження залишали зморшки навколо очей і сутулість його статури. Проте нічого тут дивного: Гусєв по собі знав, який нелегкий командирський хліб тут, в Іспанії.

Сталися зміни і в зовнішньому вигляді Шестакова. Начеб у нього, як і раніш, задьористо блищать очі, не сходить з уст усмішка, але ознака суворості, змужніння легкою, майже невловимою тінню вже торкнулася його обличчя. На лобі пролягла перша складка-борозенка. В голосі прориваються жорсткі нотки. У розмовах більш стриманий, у рішеннях — твердіший, жести впевненіші.

«Мужніє, мужніє справжній льотчик-винищувач, формується добрий командир»,— із задоволенням відзначив про себе Гусєв.

А Шестаков тим часом з властивою йому захопленістю зайнявся влаштуванням концерту. За якихось півгодини всі реготали, спостерігаючи кумедні па, які виробляв Лев, виконуючи недавно вивчений іспанський танок під популярну грамплатинку «Ага-га».

Це був прекрасний, рідкісний на ті часи вечір. До глибокої ночі лунали навколо пісні, музика, сміх. Наприкінці Шестаков став навчати льотчиків, техніків, механіків цього карколомного «Ага-га», від чого веселощі спалахнули з новою силою.

Дуже потрібна була така душевна емоціональна розрядка. Вона внесла свіжий струмінь, надала всім сил, бадьорості перед новим суворим випробуванням.

А вони, ці нові випробування, були не за горами. Наприкінці вересня обидві ескадрильї перебазувались ближче до Валенсії. Там намічалося проведення чергової сесії парламенту. Треба було забезпечити йому умови для нормальної роботи.

— Жодний ворожий літак не повинен прорватися до Валенсії,— таким було урядове, особливо важливе завдання.

Командування ВПС організувало постійне бойове чергування екіпажів на землі і безперервну патрульну службу в повітрі.

На щастя, в дні роботи парламенту в небі не з'явився жоден ворожий літак. Члени парламенту спокійно роз'їхалися, льотчики зітхнули: не просто тривалий час перебувати в напруженні, це виснажує фізично й морально не менше, а можливо, навіть більше, ніж активні бойові дії.

Девотченко і Гусєв вирішили, користуючись нагодою, провести ще один вечір відпочинку двох ескадрилей. Домовились по

телефону і разом із своїми льотчиками виїхали в місто, щоб подивитись там новий кінофільм.

У фільмі оживали події першої світової війни. Десь посеред картини німецькі літаки, налетівши на невелике французьке місто, скинули на нього сотні бомб. Вибухи, гуркіт зруйнованих будинків, і раптом усі помічають, що стіни кінотеатру також здригаються. Здалося чи насправді? На екрані знову вибухи, а за стінами вдесятеро посилене відлуння. Ні, це не здається... Почувся несамовитий жіночий зойк, демонстрацію фільму припинили, в залі стало темно. І тут усі почули жахливий гуркіт літаків, виття бомб, вибухи. Зчинилася неймовірна паніка. Всі кинулися до виходу, утворилася пробка. Крик, стогін.

— Усім лишатися на місцях! — передали по шерензі льотчиків Гусєв і Девотченко. Розуміли, що потрапили в пастку, на випадок прямого попадання — всі загинуть. Але не могли припустити, щоб наші люди в цей критичний момент забули про свою гідність.

Хвилин десять навколо вибухали бомби, здавалось, ось-ось на голови звалиться дах. В залі стояв неймовірний крик і гамір. І раптом усе стихло. Літаки зникли, бомбування закінчилось. Спалахнуло світло, люди були з перекривленими від страху обличчями. І тут побачили радянських добровольців, які спокійно сиділи на своїх місцях. Зал в одну мить вибухнув оплесками. Люди аплодували витримці й стійкості наших льотчиків.

Про продовження сеансу не могло бути й мови. Нічне бомбардування наробило немало біди, треба було ліквідувати його наслідки.

Легкові машини, на яких приїхали льотчики, стали в пригоді — кілька годин підбирали поранених, відвозили їх у госпіталі. Багатьох було вбито.

Пізно вночі, коли перед від'їздом на свої аеродроми почали прощатися, Гусєв сказав:

— Вперше і востаннє організовуємо такі культпоходи.

— Правильно,— підтримав його Девотченко,— риск занадто великий.

В цей час льотчики про щось говорили між собою. Вигляд у них був стурбований, особливо у Шестакова.

— Що, Лев, не згодні з нами? — спитав Гусєв.

— Та ми не про це,— відповів той.— Говоримо, що перш ніж займатися нам ліквідацією наслідків нічних бомбувань, краще не допускати їх зовсім.

— Це ж яким чином?

— Самим навчитися літати вночі...

Ідея ця не була для Гусєва і Девотченка новою. Вони давно ламали над нею голову. Але висловлена в такій незвичній обстановці, вона набула особливої конкретності, вимагала впровадження її в практику.

— Добре, хлопці, над цим питанням ще подумаємо. А зараз — по машинах.

Республіканці почали боротьбу за визволення Сарагоси. Долаючи шалений опір ворога, вони в умовах несприятливої гірської місцевості спочатку успішно просувалися вперед і навіть прорвалися до укріплень міста.

Франкісти кинули на передову армади бомбардувальників. Перекрити їм шлях, забезпечити надійне просування наземних військ,— таке завдання було поставлено перед винищувачами-добровольцями.

Перша зустріч з ворогом у небі на підступах до Сарагоси. Підняті за сигналом з командного пункту ескадрильї Гусєва і Девотченка прибули у вказаний район, і там льотчики тільки плечима знизали: вони ще ніколи не бачили в повітрі стільки бомбардувальників одночасно. Їх неможливо було полічити. Та, власне, для чого? Бити їх треба!

Ескадрильї рішуче пішли на перехоплення. Ось бомбардувальники вже починають вписуватися в перехрестя прицілів — довгі, сріблясті, важко навантажені. Зараз перед ними постане вогненна завіса, вони, ніби зіткнувшись з небаченою перешкодою, стануть сторч і разом з своїм проклятим вантажем упадуть на землю.

На наших «москасів» навалювалася ціла зграя «месершмітів». Першого удару зазнала ескадрилья Девотченка. Він змушений був відмовитися від атаки бомбардувальників, вийти сам на сам на месерів.

Девотченко зв'язав боєм прикриття. Що робити в цій ситуації Гусєву? О, робити є що! Всі вже знають, що німецькі винищувачі почувають себе впевнено, лише маючи перевагу у висоті. Найбільше бояться опинитись нижче наших літаків. І з льотчиками Девотченка вони боротимуться вище від бомбардувальників. Якщо він, Гусєв, у той час опиниться з своїми орлами під бомбардувальниками, їх можна буде розстрілювати, як куріпок. Так і робить Олександр Іванович. І наслідок одразу помітний: дві важкі машини збиті, кілька пошкоджено, решта в паніці скидають бомби куди попало й спішать швидше втекти.

Наліт зірвано. Успіх забезпечила ескадрилья Девотченка, яка зв'язала боєм месерів. Правда, її льотчикам довелося

скрутно. Сам командир ледве добрався на своєму И-16 — було пошкоджено мотор. Три пробоїни дістав літак Шестакова, потерпіли й інші машини.

Перш ніж продовжити бій, вирішили добре розібрати цей виліт, продумати тактику своїх дій.

Усім дуже сподобалося, як використав складну ситуацію Гусєв. Особливо захоплювався цим Шестаков, який високо цінував будь-який прояв активної думки, творчої ініціативи. Та й сам він, як уже всі встигли помітити, відзначався гнучкістю мислення, умінням з усього, що відбувалося навколо, робити корисні, потрібні всім висновки. От і цього разу, аналізуючи останній повітряний бій, він несподівано для самого себе подумав про те, що якби хоч одна пара наших винищувачів, наприклад, була над месерами,— виконання завдання набагато полегшилось би. Лев тут же став креслити прутиком на землі свою схему повітряного бою. Повз нього проходив Девотченко. Зупинився поруч, придивився до того, що накреслив Шестаков, нахилився, підібрав невелику паличку й додав ще пару винищувачів над месерами.

— Молодчага, Лев,— сказав задоволено.— Я теж думав над цим. Наші думки збігаються.

— Маючи на висоті «чистильників», ми розв'яжемо собі руки,— відповів Шестаков.

— Як ти сказав, «чистильників»? Звучить непогано. Зараз подзвоню Гусєву, обміркуємо з ним цей варіант.

Гусєв одразу взяв трубку, неначе спеціально сидів біля телефону, очікуючи дзвінка.

Бувають у житті дивні збіги. Так трапилось і зараз: виявилось, що Гусєв з Смоляковим теж обдумували, як нав'язати німцям бій, обрушуючись на них з висоти.

— Так ти кажеш, Лев назвав ці пари «чистильниками»? Більш влучного слова, мабуть, тут і не добереш. Ну що ж, давай спробуємо тактику «чистильників». Приживеться — пріоритет відкриття за Шестаковим. А як з нічними польотами? Тебе це зацікавило?

— Безперечно. Потрібна справа. Та тільки коли вчитись, якщо вдень вибиваємось із сил, так що ледве до постелі добираємось...

— Так, і в нас таке ж становище, але треба щось придумати. Молодь хоче воювати і вночі — як можна не підтримати її? Добре, це потім. А поки на завтра давай виділимо з тобою по парі «чистильників», розтлумачимо їм що до чого...

Нова тактика повністю виправдала себе. Фашистські винищувачі терпіти не могли кого-небудь вище себе й тому, зазнав-

ши нападу, губились, кидались в паніку, втікали. І тоді «чатос», «москас» легко розправлялися з армадами важких, неповоротких бомбардувальників. Так тривало тиждень, а потім ворог розкусив тактику «чистильників» і сам удався до неї. І тут не на життя, а на смерть почалася боротьба за висоту, за право бути вище від противника. Виходив своєрідний «слоєний пиріг» — наші, німці, наші, німці і так до максимуму висоти літака. Невідомо, чим би все це скінчилось, якби не зарясніли осінні дощі, що притисли авіацію до аеродромів...

20-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції льотчики-добровольці зустрічали разом з бійцями-республіканцями. Батьківщина не забула про своїх славних синів — всі вони одержали святкові посилки від радянського уряду і листи від рідних, близьких, друзів. Перші листи на обпаленій вогнем іспанській землі. Тільки перебуваючи там, можна було пізнати справжню ціну кожного рядка цих простих для звичної ситуації вісточок.

Льву вручили три конверти. Роздивившись їх, прочитавши зворотні адреси, він довго не міг вирішити, в якому порядку їх відкривати.

Почав з листа Тимофія Студенникова. Інститутські справи... Друг дитинства міг писати про них без кінця. І все було цікаво для Шестакова. Він ніби знову повернувся до того бурхливого студентського життя, якого скуштував, але до кінця не пройшов. У листі також говорилось, що в інституті стали менше приділяти уваги військово-прикладним видам спорту. «Це не зрозуміло,— подумав Шестаков,— у світі неспокійно, фашизм чорною хмарою все більше нависає над Європою. Доведеться написати в комітет комсомолу інституту. Звідти їм, напевно, не так видно, що таке фашисти і як треба готуватися до вирішальної сутички з ними».

Потім Лев читав лист від матері. Він був сповнений жалю й тривоги, але втішало те, що дома все гаразд, всі живі й здорові, ніяк не діждуться його повернення.

З душевним трепетом розірвав конверт від Олімпіади. Дорогий аркушик, списаний рівним гарним почерком, перечитав кілька разів. Любить. Тривожиться. Чекає.

Всі три листи — бальзам на серце. Тил надійно забезпечено, там все спокійно, отже, можна й надалі впевнено продовжувати свою нелегку справу.

Як хотілось йому докладно написати про себе, про своє життя, повітряні бої, про те, що на його рахунку уже п'ять особисто збитих ворожих літаків і близько п'ятдесяти пробоїн

на своїй машині. Але все це — потім, коли повернеться на Батьківщину.

А зараз — перший тост за революцію, без якої не було б ні Радянського Союзу, ні республіканської Іспанії, ні льотчика-добровольця Льва Шестакова, другий — за тих, хто чекає, за вірні серця.

Лев приєднав свою святкову посилку до спільного столу, включився в банкет і сам. Листи лежали в нагрудній кишені сорочки, зігрівали серце теплом далекої рідної землі.

...Спокійно було до 15 грудня. А на ранок цього дня почалась нова Теруельська операція. Почалась раптово, розвивалась блискавично, сіючи розгубленість і паніку серед франкістів.

Але успіх виявився лише тимчасовим. Заколотники опам'ятались, організувались, стали чинити упертий опір, а іноді й рішуче контратакувати.

У цій обстановці особлива роль відводилась авіації. Від неї вимагали не тільки тримати чистим небо, але й завдавати штурмових ударів по наземних військах.

У нових боях Лев Шестаков брав участь уже командиром ланки, його друг Платон Смоляков — командиром ескадрильї, яку прийняв од Гусєва, а той у свою чергу очолив группу И-16, у складі семи ескадрилей добровольців.

Ситуація в повітрі складалась не на користь республіканців. Ворог мав більше 250 найновіших літаків, що прибули з Німеччини та Італії. Ескадрильї добровольців Платона Смолякова, Івана Девотченка, Григорія Плещенка, Бориса Смирнова, Фернандо Клаудіно, Мігеля Сарауса, що літали на И-16, і група И-15, очолювана Євгеном Степановим, ледве нараховували близько двохсот добре пошарпаних, пробитих кулями машин. Їхні літаки й особистий склад могли давно поновитися, але Франція, зв'язана зобов'язаннями перед відомим Комітетом невтручання, нікого й нічого не пропускала через свою територію.

Покладатися довелося лише на самих себе. Допомоги чекати нізвідкіль.

Як згадує Олександр Гусєв, уже через тиждень після початку Теруельської операції чітко визначилась велика перевага заколотників у повітрі. Це особливо гостро відчувалося 22 грудня. Тоді на виконання завдання вийшли трьома ескадрильями И-16 — Смолякова, Девотченка, Клаудіно і однієї И-15 Сюсюкалова. Над лінією фронту зустріли близько сотні ворожих літаків. Жорстокий повітряний бій точився в кількох місцях. Ворог був дуже впертий — таким його ще не знали.

Як з'ясувалося пізніше, авіація заколотників поповнилася свіжими силами — інструкторами вищої школи стрільби військово-повітряних сил італійської армії.

Близько 30 хвилин шаленіла в небі смертельна круговерть, під час якої знайшли свою загибель сім фашистських льотчиків. Не змогли вирватися з неї і п'ятеро добровольців. Ледве-ледве дотягнули додому на підбитих машинах Девотченко і Шестаков. Обидва збили по одному стерв'ятнику, майже чудом залишились живі. Девотченко керував боєм ескадрильї. А Лев зі своєю ланкою виконував роль «чистильників». Ох і важкою виявилась ця справа! Адже сутички відбувались практично на висотах 5200 — 5500 метрів. Дуже відчувалось кисневе голодування, воно призводило до швидкої й сильної втоми, а то і втрати свідомості. Крім того, погіршувався робочий режим двигуна, що ускладнювало пілотаж. Коротше кажучи, Лев на собі відчув, що значить бути «чистильником». Після цього він довго ламав голову над тим, як підвищити стійкість організму проти кисневого голодування. Нарешті став зі своєю ланкою посилено займатися спортом — це трохи допомагало.

А ворог ставав іншим — зухвалим, самовпевненим. Особливо активізувалась франкістська авіація вночі. Тільки заснеш — бомби сиплються на голови.

Якось Шестаков не витримав, звернувся до командира:

— Дозвольте моїй ланці потренуватися вночі. Спробуємо, що з цього вийде. Хоч полякаємо фашистів — не можуть же вони весь час безкарно бомбити нас ночами.

Нічні польоти — справа для наших льотчиків нова, не зовсім звичайна. Девотченко вирішив порадитись з Птухіним. Той підтримав ініціативу Шестакова, сказав:

— Хай спробує. Тільки будьте дуже обережні, ніяких втрат.

Нічний старт позначили запаленими плошками. Біля кожної поставили солдата іспанця, щоб за першим сигналом гасили їх. Перед першим зльотом було багато тривоги, але все обійшлося якнайкраще.

— Нічого особливого,— сказав, вилізаючи з кабіни, Шестаков.— Летиш, як у хмарах, за приладами, на посадку заходиш на вогні.

Він сказав так навмисне. Треба, щоб усі впевнились, що оволодіти нічними польотами не так уже й важко. А насправді — це не просто. Лев особисто переконався в цьому. У темряві все не так: і орієнтування, і обачливість, і пілотаж, і пошук цілі. Та й психологічно треба перебудуватись. Але про все це Лев розповість трохи пізніше, коли льотчики його ланки здійснять по два-три нічних вильоти.

І от настав день, коли всі ескадрильї пішли на завдання, а Шестаков зі своїми орлами лишився на землі — відпочивати перед нічним бойовим чергуванням.

А потім настав вечір, і в темряві в райони дислокації республіканських військ потяглися ворожі бомбардувальники. Тільки цього разу вони були приголомшені стрімкими атаками «москас», які з'явилися в небі невідомо як і звідки. Вогнені траси вперше розкраяли чорно-оксамитове іспанське небо, викликаючи захоплення місцевих жителів та їхніх збройних захисників.

Переполохані екіпажі бомбардувальників швидко повернули назад, так і не донісши свого руйнівного вантажу до мети.

Наступного ранку франкістська радіостанція повідомляла про появу на Теруельському фронті ескадриль нічних винищувачів республіканських ВПС. Важко сказати, чому ця інформація потрапила в ефір. Можливо, Франко не зовсім довіряв своїм благодійникам з Комітету невтручання або мав намір зажадати від них більших гарантій? Адже досі не було нічних винищувачів, а тут раптом з'явилися. Звідки? Хто дозволив переправити їх через свою територію?

Ще кілька днів чергувала ланка Шестакова. Противник ще двічі пробував бомбити вночі, а потім відмовився від такого бомбування, бо, атаковані нашими нічними винищувачами, ворожі пілоти не виконували покладених на них завдань.

— Сила ламає силу,— сказав з цього приводу Шестаков, проводячи рукою по фюзеляжу свого пошарпаного, пробитого кулями И-16.

— Дивись, Лев, а то твій ішачок від сорому крізь землю провалиться,— сказав у відповідь Добронїцький.— Він же отот розсиплеться, і ніхто його скласти не зможе.

— Не поспішай з висновками, Костю, ми ще з ним покажемо фашистам, де раки зимують.

— Ну, давай, давай, тільки на всякий випадок парашут добре перевіряй...

Ох, ці друзі! Жартують-жартують, дивись і накличуть біду.

Одного разу ескадрилья Девотченка штурмувала залізничну станцію, де висаджувались ворожі війська. Її дії прикривала ескадрилья Сарауса. Саме в розпал штурмового удару в небі з'явилися «фіати», месери. Вони розділились — одна половина зв'язала боєм Сарауса, друга навалилася на Девотченка. Становище складалося критичне, але, на щастя, поблизу опинився Олександр Гусєв із своїми хлопцями. Їх поява дезорганізувала німців та італійців, цим скористався Девотченко, вивів

ескадрилью на висоту, звідки можна було сміливо кидатись в атаку.

Кожний з льотчиків намітив собі ціль, і всі дружно ринули вниз. Шестаков тримав у прицілі Ме-109. Чим ближче підходив до нього, тим виразніше бачив намальовану на його борту змію. «Із зміями ще зустрічатися не доводилось,— подумав Лев,— подивимось, хто кого вкусить першим».

Пілот месера, побачивши переслідувача, з усіх сил рвонув ручку на себе, пішов на бойовий розворот. Те саме негайно зробив і Шестаков і почув за спиною якийсь тріск. Невже по ньому б'ють? Оглянувся — нікого нема. Тим часом месер закінчив розворот, дійшовши до верхньої його точки. Що робити далі? Виходити переворотом через крило — значить, втрачати висоту, а це не бажано. Німець поклав месера у глибокий віраж. Та в такий глибокий, що перенавантаження збільшилося, здається, в десятки разів. Шестаков за ним. І знову почув тріск за спиною. Що за чортівня? Треба закінчувати цю круговерть, а то як би чого не трапилось. Лев піддав газу, поставив машину майже на крило, наздогнав месера і послав йому в живіт довгу кулеметну чергу. Одразу ж униз полетіли якісь уламки. «Змія линяє, скидає шматки шкіри»,— подумалось Шестакову. На його очах месер клюнув носом, заштопорив до землі. Пам'ятаючи про німецьку хитрість, Лев прослідкував за ним до самого вибуху.

Тепер можна шукати нову ціль. Ось вона — «фіат». Тільки почав розвертатися — знову щось тріснуло позаду і літак тут же перестав його слухатись. Цього тільки не вистачало! Лев поторгав ручкою вліво-вправо — елерони не діють. Порвались троси чи злетіли самі елерони? Ось тобі й «на всякий випадок парашут добре перевіряй». Ех, Костя, і хто тебе тягнув за язик?

Тільки як же стрибати — внизу ворожа територія! Ні, так не годиться. Спробував рулі висоти, повороту — діють. Обійдемося якось без елеронів.

І Лев з превеликими труднощами поковиляв додому. Він зробив посадку, давши кілька високих «козлів». Такого з ним ніколи не бувало.

— Шестакова поранено,— стурбовано промовив Девотченко,— негайно до нього машину швидкої допомоги.

Тільки ніякої допомоги не треба було. Лев, сміючись, поглядом знайшов у юрбі льотчиків, які збіглися сюди, Костю Доброницького, весело гукнув йому:

— Бачиш, обійшлося і без парашута. На зло тобі.

Що означали його слова — всі зрозуміли, оглянувши літак. Він був майже без обшивки, безладно висіли елерони. Старик— ішачок — не витримав надмірних перевантажень.

— Ну що будеш тепер робити? —спитав Девотченко.— Адже жодної запасної машини нема.

— Відремонтуємо,— відповів технік Хозе,— буде літати, як новий.

— Ну що ж, приступайте.

Два дні гарячково, поспіхом Шестаков, Хозе і механіки, що допомагали їм, приводили машину, як говорив все той же Костя, «до свідомості». Потім Шестаков дістав десь невеликий пензлик, баночку фарби і власноручно намалював на борту винищувача золотого сокола.

Птах вийшов гарний, схоплений у гордому леті. Всі були вражені, відкривши у Лева ще й хист художника. Але багатьом було незрозуміло, навіщо він це зробив.

— У них змія, у мене — сокіл. Змії плазують, повзають по землі, сокіл вільно шугає у височині. Хай знають, з ким мають справу,— пояснив Шестаков.

Думка всім сподобалась, але більше ніхто не вмів малювати, в Шестакова ж і своїх справ було немало.

Коли літак був повністю готовий, Теруельська операція підходила до кінця. За цей час сталися деякі події, які безпосередньо стосувалися Шестакова.

У госпіталі опинився Олександр Гусєв. Його поранило у повітряному бою, напівпритомним він привів машину на аеродром, посадив її і прийшов до свідомості уже в госпіталі.

Командування групою винищувачів И-16 було покладено на Івана Девотченка. Шестаков, як командир першої ланки, став заступником комеска — тепер уже Ларіонова.

Винищувач з гордим соколом на борту продовжував своє бойове життя. Ведений вмілою, впевненою рукою, він виробляв в іспанському небі те, від чого, здавалося б, мав давно розсипатися на друзки. Але чудо сталося — машина не підводила, виправдовувала намальовану на ній емблему.

В одному з численних в ті дні повітряних боїв трапилось нове нещастя — було підпалено яструбок Кості Доброницького. Самому йому довелося стрибнути з парашутом. За ним погнався «фіат» і стріляв, доки не витратив усі патрони. Ніхто цього не бачив: Костя, захопившись боєм, занадто далеко відірвався від групи, тому допомоги чекати було ні від кого. «Фіат» утік, а коли Костя подивився вниз — жахнувся: під ним був крутий гірський схил, вкритий валунами. Приземляючись, Костя сильно вдарився, втратив свідомість. Бійці-рес-

публіканці підібрали його з багатьма переломами ніг і доставили в госпіталь, де він прийшов до свідомості на ліжку поруч з Олександром Гусєвим.

Ні Ларіонов, ні Шестаков не могли пробачити собі того, що сталося. Адже Девотченко скільки вчив, щоб у бою ніхто далеко не відходив від основної групи, щоб усі діяли на відстані видимості один одного. Тепер же про це чомусь було забуто. «Так можна розгубити весь нагромаджений досвід і людей загубити»,— думав про себе Лев. Ларіонов теж був самокритичною людиною і швидко зрозумів, що треба за будь-яку ціну зберегти все найкраще, що було в ескадрильї. Обмінявшись думками, порадившись з Зубарєвим, вони вирішили нашвидкуруч провести збори, поговорити про необхідність закріпити і примножити бойові традиції ескадрильї.

Збори відіграли свою роль. Люди стали ще більш зібраними на землі, в боях виявляли рішучість, ініціативу, стояли горою один за одного.

Суворі бойові будні тривали. Ворог натискав. Республіканцям все важче було стримувати його. Сутужно доводилось і нашим льотчикам. Однак ніхто не падав духом, не сумував. Якийсь особливий еліксир бадьорості й невтомності вносив у життя колективу Лев Шестаков. Пройде, бувало, перед строєм втомлених, змарнілих льотчиків, огляне всіх бадьорим поглядом, скаже весело:

— Братці, більше сміливості, більше мужності. Батьківщина не забуде кращих своїх синів! — і, дивись, усі посміхнулись і вже зовсім по-іншому сприймають нове бойове завдання.

А Батьківщина справді не забувала про своїх синів, які боролися за перемогу справедливості на Піренейському півострові. Одного разу прийшла звістка про нагородження багатьох льотчиків орденами Червоного Прапора. Серед них були Гусєв, Девотченко, Доброницький, Шестаков та інші. Лев тут же поспішив у госпіталь. Радісну звістку треба було негайно повідомити Кості, Олександру Івановичу — вона буде для них найкращими ліками.

Виїхав у Валенсію на легковій машині. Біля госпіталю, поки хлопці струшували пилюку, затягались сигаретами, Шестаков, який не палив, буквально ввірвався в палату, засипав Гусєва і Доброницького квітами, апельсинами, мандаринами, шоколадом, а потім, після взаємних обіймів, вияструнчився, урочисто сказав:

— Поздоровляю вас, Олександре Івановичу, і тебе, Костю, з високою урядовою нагородою — орденами Червоного Прапора!

Він таки першим привіз їм радісну звістку. Це було видно з їх здивованих, радісних облич.

— Невже це правда? — мимоволі вирвалось у Кості.

— Найчистіша... От і хлопці підтвердять,— показав на компанію, що ввалилася в палату з квітами в руках.— Та хіба цим жартують?

— Ну, спасибі, Лев, за добрі вісті. А тебе нагородили?

— Звичайно, і мене, і багатьох інших.

— Тебе з особливим задоволенням поздоровляю. Ти цього заслужив, молодчина!

— Дякую, Олександре Івановичу. Всім, що я зробив, зобов'язаний Девотченку і вам. У вас обох учився.

— Добре, що ти так думаєш. Мені приємно це чути, тільки знай, Лев, ти й сам з вусами.

— Звичайно, на донецькому вугіллі замішаний, авіаційним бензином просякнутий, іспанськими мандаринами вигодуваний,— відповів Лев жартом, який усім сподобався, і тут же міцними, молодими зубами вп'явся в соковитий золотистий плід, з якого навіть не було знято шкірку...

Незабаром Олександр Гусєв вийшов з госпіталю, подзвонив у штаб ВПС, звідти сказали, щоб він прибув на прийом до генерала Сіснероса.

Що трапилось? Сіснерос запрошував до себе Гусєва рідко, коли в тому була дійсно гостра необхідність.

Все стало зрозумілим з першої хвилини розмови.

— Приймайте командування групою И-16. Девотченко не виправдав сподівань,— сказав генерал відверто і наче обухом ударив Гусєва.

Девотченко не виправдав надій? Та бути не може такого! Одначе не сперечатися ж із командуючим ВПС республіки. Наказ треба виконувати.

Від своїх льотчиків Олександр Іванович дізнався, що сталося з Девотченком. Трьома ескадрильями він повинен був прикривати літаки СБ (середні бомбардувальники), які мали дуже відповідальне завдання: завдати удару по скупченню танків противника на підступах до Теруеля. Вже підходили до цілі, коли Девотченко побачив ворожі бомбардувальники, які йшли на місто. Не витримало серце бійця, двома ескадрильями він накинувся на стерв'ятників, розігнав їх, примусив повернути назад, двох збив. Але в цей же час і на наших СБ навалилися «месершміти». Ескадрилья, що залишилась без прикриття, на чолі з Платоном Смоляковим, відбивалась з усіх сил, але фашистів було разів у п'ять більше. Врешті-решт СБ зробили свою справу, правда, два з них не повернулись, екі-

паж третього врятувався на парашутах. Всі винищувачі Смолякова дістали пошкодження, та й він сам ледве дотяг до аеродрому.

Ось до чого призвела зовсім не властива Девотченку гарячковість. Звідки вона в нього взялась? Нерви здають? Що ж, цілком можливо. Але все одно таке не прощається. Девотченко повернувся в свою ескадрилью. Цю подію кожний осмислював по-своєму. Одні вважали, що з командиром обійшлися несправедливо. Інші висловлювались так, ніби все правильно, але можна було покарати не так суворо. Шестаков, який дуже любив Девотченка, взагалі не знав, що й думати з цього приводу.

Всі проходили бойову школу, все тут траплялося вперше і, звичайно, щоразу треба робити єдино правильні висновки, які стануть у пригоді в майбутньому.

Девотченко зрозумів це, зібравши ескадрилью, він детально розібрав той злополучний політ і підсумував: наказ — закон, ніякі відступи від нього неприпустимі.

Наказ — закон... Шестаков уперше по-справжньому відчув, як слова ці відчутно наповнились для нього плоттю і кров'ю. Досі він, хоч і додержувався їх залізної логіки, не дуже замислювався над ними. Якщо так кажуть — значить, так треба. Зараз зрозумів: весь смисл служби, поразки і перемоги, життя і смерть виражено в цих двох коротких, як постріл, словах.

У жорстоких випробуваннях на іспанській землі Лев Шестаков проходив свою академію війни.

...Не в силах протистояти переважаючим силам ворога, стікаючи кров'ю, втрачаючи кращих своїх бійців, республіканці змушені були здавати позицію за позицією. В ніч на 23 лютого вони залишили Теруель. Так сумно закінчилась операція, яка тривала близько двох місяців.

За цей час ескадрилья Девотченка знищила близько 20 ворожих літаків, втратила п'ять льотчиків. Лев Шестаков особисто збив ще трьох фашистів. А той, з емблемою змії на борту, як потім з'ясувалось, був німецький ас, заступник командира ескадрильї.

Що ж, можна було б пишатися всім цим, та пригнічувала загибель бойових друзів. П'ять льотчиків — четверта частина ескадрильї. А хто знає, які ще випробування чекають їх попереду?

...В розпалі іспанська зима. Як не дивно, але в цій південній країні вона виявилась схожою на російську, із хуртовинами й сніговими заметами, хіба що мороз слабший. Додалась нова турбота — треба весь час розчищати від снігу аеродром,

а техніки для цього ніякої, навіть лопат не вистачало. І все ж стоянки для літаків, зльотне поле хлопці тримали в постійній готовності.

Наприкінці лютого — на початку березня, вилітаючи в розвідку, льотчики все частіше привозили дані про могутнє зосередження ворогом бойової техніки і живої сили. Було ясно: готується новий великий наступ.

Так і сталося: 9 березня 1938 року франкісти розгорнули наступ на всьому Арагонському фронті. Його мета — розділити республіку навпіл, вийти до Середземного моря, потім по частинах знищити основні сили Опору, поставити народ на коліна і тим завершити свою чорну війну.

На авіаторів республіки знову лягло неймовірно тяжке навантаження. Тепер перевага ворога в повітрі була очевидною. Від наших соколів вимагалось воювати не числом, а вмінням. І вони викручувались, як тільки могли, весь час вдосконалюючи тактику.

Головним зараз було — берегти свої сили. Найчастіше вилітали трьома-чотирма ескадрильями, тісно тримались один одного, ніби перетворюючись в літаючу неприступну фортецю, в якій були свої ударні сили, а також сили підтримки й прикриття. Лев Шестаков із своєю ланкою в складі Матвєєва і Журавльова весь час був в ударній групі, діяв з якимось гнівним піднесенням і зумів за короткий час збити один за одним ще три літаки.

За п'ять днів наступу ворог опинився за тридцять кілометрів від аеродрому. Справи погіршувались. Довелось терміново перебазуватися на лівий берег ріки Ебро. Там уже сиділа і група «москас» Олександра Гусєва.

Справжнього аеродрому, власне, не було. Були наспіх розчищений майданчик для зльоту та абияк обладнані місця для стоянок літаків. І житлових приміщень ніяких, крім старої, наскрізь пропахченої карболкою ветеринарної лікарні. Розмістилися в ній. Олександр Гусєв згадує, як уночі всіх підняли на ноги несамовиті зойки. Виявилось, що в приміщенні знаходились віслюки, вони й підняли ревище з голоду.

Так, умови не з кращих. Але навіть в цій обстановці льотчики не занепадали духом, а Шестаков так кумедно розігрував нічний сполох від віслюкового крику, що всі падали зо сміху. Навіть генерал Сіснерос і його радник товариш Мартін, які прибули сюди.

Ворог тисне. Через два дні знову перебазувалися на аеродром Леріда. Чим могли добровольці-винищувачі відповісти на це ворогові? Тільки збільшенням кількості бойових вильотів.

Але й для них існує якась межа, та й фізичні сили льотчиків не безмежні. Багато з них уже потерпали від нервового виснаження, їм необхідно було хоч трохи відпочити, опам'ятатися. Але де там! Фронт навалювався на п'яти, треба боротися.

Шестаков згадав англійця в золотому пенсне. Містер цікавився грошовою винагородою. Де вони, англійські горе-льотчики, які воювали за гроші? Їх корова язиком злизала. У ці важкі дні до кінця міг триматися тільки той, для кого дорога справа республіки, хто захищає її, натхнений своєю Батьківщиною.

Практично вся республіканська авіація була прикована до Арагонського фронту. Середземноморське узбережжя Іспанії виявилося без прикриття. Озвірілі франкісти, скориставшись цим, стали піддавати узбережжя масовому бомбардуванню.

Але, як кажуть, нема лиха без добра. Все прогресивне людство підняло свій голос на захист республіканської Іспанії. Під тиском світової громадської думки Франція змушена була відкрити свій кордон для військових вантажів і добровольців. В Іспанію надійшла велика партія модифікованих И-16, прибула нова група радянських льотчиків. Піднявся настрій у хлопців, які працювали на межі людських сил: нові літаки, свіже поповнення — тепер тримайтеся, франкісти!

Дійсно, невдовзі з'явилось прикриття на узбережжі, а поряд з тепер уже об'єднаною в одну ескадрилью, яку очолив Гусєв, розташувались і льотчики, що недавно прибули. Швидко перезнайомилися, Шестаков особливо зблизився з Миколою Жердєвим, Анастасом Ярковим, Миколою Семеновим.

Через якихось півгодини Лев Шестаков з притаманним йому гумором розповідав новеньким про особливості життя в Іспанії, звичаї мужнього народу. Потім приніс звідкись порон.

— Вам, товариші, доведеться вчитися не лише воювати, але й оволодівати ще дечим. Прошу, хто сміливіший, беріть оцю посудину і спробуйте з неї напитися, не торкаючись до неї губами.

Першим побажав це зробити Жердєв. І повторилось все так, як було це з Шестаковим у Гаврі. Навкруги сміялися, всі жартували, раділи. Здавалося, що попереду вже нікого не чекають ніякі біди, нещастя, випробування.

Другого дня старожили захотіли дати новачкам «бойові провозні», як висловився Гусєв. Старі, пошарпані ішачки виконували роль прикриття, новенькі И-16 були ударною силою. Здійснили кілька вильотів, у кожному провели повітряний бій і за день знищили чотири ворожих літаки. Між іншим, перемоги здобули новачки, зрозуміло, під надійним прикриттям

«стариків». Модифіковані И-16 були набагато кращі від своїх попередників і за маневровістю, і за силою вогню. Молоді пілоти виявились добре підготовленими, наполегливими. Все це піднімало бойовий дух, вселяло надії на нові перемоги.

Наприкінці дня 28 березня Шестаков звернувся до Жердєва:

— Дозволь, Колю, злітати на твоїй машині, думаю, мій ішачок не образиться на мене за це.

— Якщо командир не заперечує — спробуй, порівняй.

Командир не заперечував. Шестаков уже зайняв місце в кабіні, коли на аеродромі з'явилась легкова машина командуючого ВПС республіки генерала Сіснероса. З ним приїхали головний військовий радник Г. М. Штерн та інші. Наказали зібрати всіх «старичків». Шестакову довелось терміново ретируватися з кабіни.

— Товариші,— урочисто звернувся до присутніх Штерн,— ми приїхали, щоб подякувати вам за бойову роботу. І повідомити рішення командування: сьогодні ви здійснили свій останній бойовий виліт. Завтра повертаєтесь на Батьківщину. А зараз слухайте наказ командування республіканської армії.

За цим наказом усім льотчикам від імені іспанського народу, уряду республіки оголошувалась подяка. Згідно з наказом командиром нової сформованої групи И-16 призначався Фернандо Клаудіно, командиром об'єднаної ескадрильї Василь Лісин, який прибув дещо раніше інших новачків і вже встиг зробити близько 80 бойових вильотів і збити два літаки.

«От усе й закінчилось,— сумно подумав Шестаков,— і більше ніколи не повернеться. Скільки тут пережито, скільки залишено вірних друзів... І все це відходить у минуле, залишаючись назавжди лише в пам'яті».

Лев Шестаков приїхав сюди звичайним рядовим льотчиком, повертався ж командиром ланки, досвідченим, упевненим у своїх силах повітряним бійцем.

Чи стане у пригоді йому набутий досвід? Чи буде потрібна Батьківщині у майбутньому його бойова майстерність? Безумовно, так. Невідомо лише коли. Зіткнувшись з фашизмом, Лев зрозумів, що той у своїх зазіханнях на світове панування не зупиниться ні перед чим. Його доведеться зупиняти. Раз і назавжди. Для цього ще прийде свій час. І для цього треба берегти все, чому навчився тут, в Іспанії, яка назавжди ввійшла в його серце. Берегти і примножувати. Тільки так і не інакше.

У Гаврі на них чекав уже знайомий теплохід «Кооперация». Близько року тому він віз їх у невідоме, тепер повезе від

нього — пройденого, відомого. Як зраділи, коли побачили теплохід! Адже це вже частка найдорожчого на світі — радянської землі.

Зворотний шлях був удвічі коротший — через Лондон. Ніколи не мріяв Шестаков побачити стільки світу. А от довелось. У туманній англійській столиці перш за все вирішили піти до могили Карла Маркса. Вони тут хвилювались так, як і біля Мавзолею В. І. Леніна, біля Стіни Комунарів. І почуття такі ж самі.

Він прийшов сюди, як і всі його товариші,— через грізні випробування у боротьбі за справедливу справу, початок якій було покладено цим великим генієм людства. Видно, так воно й повинно було бути, щоб саме до нього, Карла Маркса, прийшли і доповіли про свої героїчні діла нові люди, виховані Комуністичною партією, тією самою партією, основи якої закладав мудрий із мудрих, хто відкрив людству закони, що перетворюють світ.

Саме тут, біля могили Карла Маркса, Лев Шестаков підвів підсумок свого іспанського життя. 270 бойових вильотів... 160 повітряних боїв... Одинадцять літаків, збитих особисто, і вдвічі більше в групових боях.

Він зробив усе, що міг, для перемоги республіканської Іспанії. Зробив так, як це робили його товариші. І не їхня вина, що ворог там був сильніший за них.

Німеччино, Німеччино! Ти дала світові Карла Маркса, ти ж породила й Гітлера. Ти дала світові ідеї комунізму, ти ж стала батьківщиною фашизму. Але фашизму не пройти, переможуть ідеї марксизму-ленінізму. Вони обов'язково переможуть, бо за них борються мільйони мужніх і стійких борців, таких, як член Ленінської Комуністичної Спілки Молоді, радянський льотчик Лев Шестаков — волонтер, доброволець свободи...

Як нестерпно повільно минають останні дні плавання! Льву здається, що цьому не буде кінця. Йому хочеться швидше додому, до мами, до друзів, до коханої.

Але на нього ще чекає Москва. На нього чекає Всесоюзний староста Михайло Іванович Калінін, щоб вручити високу бойову нагороду — орден Червоного Прапора.

ПІСЛЯ ПЕРШОЇ ГРОЗИ

Він спав трохи не цілу добу. Спав безтурботно, як у дитинстві, широко розкинувши руки, чомусь тихо посміхаючись. Мати стояла у головах, схрестивши руки на грудях, мовчки роздивлялася кожну рисочку на обличчі свого любого сина.

Як же він змінився! Їхав з дому в останній раз майже хлопчиськом, а зараз так подорослішав, змужнів, зміцнів, що і Льовушкою називати його язик не повертається. А батько, коли син вперше ввійшов у хату із своєю молодою дружиною Олімпіадою, від несподіванки навіть виструнчився, як заправський солдат перед високим начальником.

Лев і справді часто зустрічав захоплені погляди і тут, в Авдіївці, і в Києві, і в Дніпропетровську. Тільки у феодосійському санаторії атмосфера була звичайна — там разом з ним відпочивали майже всі, хто повернувся з Іспанії.

Ставний, у гарно пошитому темно-синьому мундирі, перетягнутому портупеєю, у білій шовковій сорочці при чорному галстуку, з орденом Червоного Прапора — він був ніби самим втіленням командира Червоної Армії.

А поки що герой спить найміцнішим сном, який може бути тільки в рідному домі, вперше за останній час ні про що не турбуючись.

Дух батьківського обійстя — адже це чаклун для того, хто повернувся у рідну домівку: воно ховає від бур та негод, втихомирює всі пристрасті й хвилювання, повертає душевний спокій і сердечний затишок.

Стоїть мати над сином, сльози набігають на очі, спазми перехоплюють її дихання. Чого б це? Здається, лишається тільки радіти за свого сина, пишатися ним, адже повернувся із славою, як кажуть, на коні. Чому ж печалиться мати? Що тривожить її чутливе серце? Чи не той кулеметний патрон, набитий замість пороху іспанською землею, який виявила вона, коли прасувала військовий костюм сина, у потайній кишені. Побачивши, як здивовано мати розглядає знахідку, Лев сказав:

— Мамо, це дорога пам'ять про іспанську землю...

Марія Іванівна — комуніст, вивчає марксизм-ленінізм, стежить за подіями у світі. Слова сина для неї зрозумілі. Але мати є мати, вона завжди страшиться воєнних гроз, всього того, що може бути небезпечним для її дітей. А цей патрон з іспанською землею найбільше сказав їй: те, що лишилось у Льва позаду, було страшним, але страшніше може бути попереду.

Не одна вона, сотні, тисячі переживають зараз те ж саме, бо не сліпі і не глухі, бачать воєнні зірниці на заході й на сході. Стискається смертельне кільце навколо республіканської Іспанії... Вторгнення німецьких військ в Австрію та її аншлюс... Розгром Радянською Армією японських мілітаристів біля озера Хасан... Окупація Гітлером прикордонних районів Чехословаччини... В який би кінець світу в думках не

перенісся — всюди бачиш отруйні щупальця імперіалістичного спрута. Опутавши Іспанію, він почав натиск і на слабших силою сусідів — Австрію, Чехословаччину. Спрут ненажерний, ще не раз потягнеться і до нас. І знову рубатися з ним не на життя — на смерть доведеться нашим синам, тобі, дорогий сину. Як же далі складеться твоя доля? Куди поведе тебе твоя військова дорога?

Грюкнула хвіртка; хтось швидко пройшов повз вікна в сіни, постукав.

— Заходьте, заходьте,— відповіла приємним грудним голосом Олімпіада, яка поралась біля печі.

Через поріг переступила миловидна, років тридцяти п'яти, акуратно зачесана, строго одягнута жінка.

— Пробачте, вас я ще не знаю, мене звуть Галина Йосипівна, я вчителька Льва, хочу побачити, яким героєм він повернувся.

— Прошу, дуже раді вам,— привітно відгукнулась Олімпіада,— я дружина Льва, ми тільки місяць як одружились, але він уже встиг багато розповісти мені про вас....

— Що ви кажете? — зашарілась Галина Йосипівна.— Приємно таке чути...

Якби в цей час у дворі прогримів постріл гармати — він, мабуть, не розбудив би Льва. Але тихий голос учительки виявився сильнішим. Він негайно підняв Льва на ноги.

— Мамо, будь ласка, скажи вчительці, що я зараз одягнусь і вийду до неї.

У Марії Іванівни знову, як бувало колись, ворухнулись добрі ревнощі до Галини Йосипівни. Захопила вона малюка з першого класу, утримала його від різних непутящих компаній. Найвищим суддею в усіх його хлоп'ячих справах була Галина Йосипівна, перша вчителька.

Лев вийшов при всьому параді.

— Здрастуйте, Галино Йосипівно, велике спасибі, що прийшли, я збирався відвідати вас у першу чергу, а ви випередили мене.

— Як же, Льовушко, могла я всидіти дома, коли вся Авдіївка про тебе говорить!

— Та невже? І що ж вона говорить?

— Та те, Льовушко, що писав ти в своєму останньому шкільному творі.

— А що ж я там писав, Галино Йосипівно? Не можу пригадати.

— А я тобі зараз допоможу.

З цими словами вона розкрила свою сумочку, дістала конверт, а з нього вийняла вчетверо складений аркуш, списаний рівним, але ще нетвердим дитячим почерком. Розгорнула його, почала читати: «Ким я хочу стати? Поки що не знаю. Знаю, яким мені хочеться бути. Добрим і відкритим, чесним і сміливим, стійким і рішучим. Як Гаврош, Павка Корчагін. Але це, мабуть, дуже важко. І я не певен, що мені вдасться бути таким».

— Ось, Льовушко,— закінчивши читання, сказала вчителька.— Про те, що ти став таким, і говорять усі в Авдіївці. Адже для вчительки більшого щастя не треба. Її життя — в її учнях.

Короткий твір, що так несподівано сплив, швидко опинився в сімейному архіві Марії Іванівни і Льва Ілліча. А в руках у Галини Йосипівни з'явився фотоальбом із знімками іспанських видів, кориди, тореадорів, зроблений самим Львом, який завжди мав при собі фотоапарата.

Закінчилася ця зворушлива зустріч запрошенням Шестакова на шкільний комсомольсько-молодіжний вечір, присвячений героям Іспанії.

Лев навіть не передбачав, наскільки хвилюючим може бути повернення в рідну школу після довгих мандрів і випробувань. Тихо, трохи сумовито посидів він за своєю партою в класі. Пройшов і коридорами, де йому так і кортіло зірватися з місця й пронестися галопом, як бувало в шкільні роки. Все в цих стінах таке дороге, стільки бережуть вони чудового, неповторного, що від однієї думки про це серце стискається.

З минулого дитинства нічого не викреслиш, в ньому нічого не виправиш, не переробиш. І яка щаслива та людина, у якої не було в дитинстві, в піонерські й комсомольські роки такого, про що не хотілося б згадувати.

У Льва Шестакова не було такого. Ні в шкільні роки, ні потім. Хоча саме цього «потім» лишилось не так уже й багато...

Олімпіаді не хотілося залишати Київ. Але якщо вже вийшла заміж за військового, то будь готова до всього. Побув Лев зовсім небагато помічником командира ескадрильї на аеродромі під Києвом, а потім дістав призначення в Ростов-на-Дону командиром винищувальної ескадрильї. От по дорозі до нового місця служби й заїхали вони в Авдіївку. Відіспався в матері два-три дні, дістав заряд душевної бадьорості, побував у школі, в залізничному депо, де працював слюсарем-інструментальником, — і знову сурма кличе солдата в похід. А разом з ним — і його бойову подругу — струнку, милу, ласкаву Олімпіаду.

У Ростові-на-Дону стояло чудове, тепле «бабине літо» — прекрасна пора для польотів. Двадцятитрьохрічний командир ес-

кадрильї, познайомившись з особовим складом, насамперед вирішив подивитись на своїх нових підлеглих у повітрі. Два дні літав з кожним по черзі в зону, де перевіряв усіх на вміння вести повітряні бої.

Наслідки не радували його. Льотчики, які навчалися в спрощених, не бойових умовах, були занадто повільні, не досить активні. «Мабуть, таким і я прибув в Іспанію,— подумав Шестаков,— і лишився б на тому ж рівні, якби не довелося воювати. Так що до хлопців особливих претензій не пред'явиш, але навчити їх справжнього бійцівського мистецтва треба».

Однак про це легко було думати. А як, з чого почати? Адже доведеться ламати усталені порядки, традиції. А таке не проходить безболісно. У нього, звичайно, відмінний заступник — старший лейтенант Матвєєв, який прибув разом з ним з Іспанії. Комісар ескадрильї Юрій Борисович Рикачов — жвавий, діяльний, весь час шукає чогось нового, цікавого. Командир першої ланки лейтенант Анатолій Комоса, з усього видно, людина надійна, готова на все заради того, щоб як слід навчити підлеглих. Ну, а як бути, наприклад, з командиром другої ланки лейтенантом Титарем, якщо комеск, здаючи Шестакову справи, відрекомендував його кращим льотчиком ескадрильї, а він у нав'язаному йому Львом учбовому бою просто-напросто зірвався в штопор? І важко було сказати, чи випадково це вийшло в нього. З усього видно — хлопець гоноровитий, звик ходити в королях і, якщо розвінчати, може взагалі збитися з правильного шляху. Ровесник Шестакова, сухорлявий, жилавий, він був з породи тих кубанських козаків, які ні в чому не бажали поступатися першістю. Лев збагнув одразу: вдасться йому зробити своїм другом і союзником Леоніда Титаря — багато труднощів зникнуть самі собою. Але як підібрати до нього, що досі чув на свою адресу тільки похвалу, ключі? Спробував поговорити, розповісти йому про Іспанію, Леонід якось неохоче вислухав його, а потім ніби мимохідь кинув:

— Вам пощастило — ви повоювали. Коли б я опинився на вашому місці — теж міг би героєм повернутись.

«Ти і міг би бути там поруч зі мною,— подумав Шестаков,— тільки у твоїй особистій справі я не знайшов заяви з проханням направити добровольцем в Іспанію».

Крім Титаря, були й інші, з якими потрібно було встановити контакт. Володимир Ломазов, наприклад, старався якомога рідше підніматися в повітря, ні перед ким не приховуючи свого принципу: менше літаєш — більше знаєш. Жора Лобзар чо-

мусь хотів перейти у військово-транспортну авіацію, чи то жартуючи, чи то серйозно заявляючи: «Там — легше: ноги — нейтральні, очі — у флюгер і монета — в кишені». Іншими словами — включив автопілот і... солдат спить, а служба йде.

Для Шестакова все це було дивним і неприродним. Він не мислив свого життя поза кабіною винищувача. І не розумів, як можна приходити на польоти, думаючи про те, коли вони скінчаться. Адже їм треба віддавати всю душу, все серце, всього себе, інакше який же ти повітряний боєць?

В ескадрильї була дуже невелика партійна організація. Шестаков і Рикачов, розуміючи, що в короткий строк ряди комуністів не зростуть, особливу увагу зосереджували на комсомольцях.

Напередодні звітно-виборних комсомольських зборів до ескадрильї надійшов папір із штабу. Прочитавши його, Шестаков запросив до себе комісара і його заступника.

— Погляньте,— подав він їм аркуш з текстом, надрукованим на машинці.

Обидва пробігли його очима і мовчки втупились у Шестакова, ніби питаючи: «А що далі?»

— А далі,— сказав Лев, відгадавши їхні думки,— те, що ми повинні активно включитись у конкурсні змагання на кращу ескадрилью повітряного бою.

— Що ж тут особливого,— відповів Рикачов,— ми щороку беремо участь у подібних змаганнях.

— І які місця займали? — голубі очі Шестакова загорілися непідробною цікавістю.

— Та десь у кінці завжди були...

— Ага, в кінці, замикаючими. Тим часом ми повинні вийти в лідери.

«Напористий наш новий командир»,— майнула у комісара думка. А вголос він сказав:

— Складна це справа. Там такі зубри беруть участь, що з ними не потягаєшся.

— Подумаєш,— відповів Лев,— у нас теж зубри, тільки бою не навчені. В Іспанії кажуть: тореадорами не народжуються, ними стають.

— В такому разі здаюся,— підняв руки вгору Рикачов.— І зараз же йду до людей розтлумачувати, що до наступної кориди ми повинні прийти у всеозброєнні.

— Чудово, Юрію Борисовичу, при такій згоді ми гори перевернемо.

На зборах Лев виступив сам.

— Досвід показує,— сказав він,— що все йде краще, коли намічаєш собі велику мету і за будь-яку ціну прагнеш її досягти. Тоді життя і служба набирають глибокого смислу, що вже само собою є хорошим стимулятором. Нам треба включитись у боротьбу і перемогти в льотних змаганнях з повітряного бою. Якщо ми цього не доб'ємося, значить, марно їмо державний хліб, і не льотчики ми, а візники. В тому, що ви можете вийти в лідери,— не маю сумніву. Техніка пілотування у всіх неабияка. Додамо до неї бойову виучку і осідлаємо перше місце. Якщо попрацюємо з вами добре — вважайте: усе буде гаразд.

Помітив, що не всі з ентузіазмом сприйняли його пропозицію. Комоса із своїми льотчиками, звичайно, підтримає. А Титар? На мить спалахнув запальний вогник в його очах і тут же згас. Якось непевно засовався на стільці Ломазов, стурбовано хмикнув Лобзар.

Настав час затверджувати проект рішення зборів. Голова зборів сказав:

— Хто за те, щоб внести в проект пропозицію командира ескадрильї включитись у боротьбу за перше місце в змаганнях з повітряного бою?

Проголосували одноголосно.

«Значить, справа піде?»— задоволено потер руки Шестаков. Однак справа пішла не одразу й не просто. Лев, із властивим йому азартом, гарячкував, квапив події. І одразу поставив до льотчиків жорсткі вимоги. До цього вони літали в основному по колу, за маршрутом, в зону. Шестаков зразу ж переключив ескадрилью на повітряні бої. Правда, перед цим провів нараду, розповів про іспанський досвід, пояснив, що винищувач народжений для бою і тільки для нього, в цьому головне його призначення, все інше важливе, але не першорядне. В ескадрильї ж мимоволі стався перекіс — польоти заради польотів, а головне — бій — на другому плані.

Начебто всі зрозуміли Шестакова. Те, що він говорив, звучало як аксіома. Але внутрішньо далеко не кожний міг швидко перебудуватись, відмовитись від старих уявлень і звичок.

А коли день у день почали до сьомого поту, з надмірним перевантаженням відпрацьовувати прийоми повітряних сутичок — декому стало не по собі. Та ще багатьом не до смаку були трійки з мінусами, які рішуче виставляв Шестаков. Особливо дошкуляли вони гоноровитому Титареві. Між командиром ланки і командиром ескадрильї назрівав конфлікт. І він визрів би, якби не виникла ситуація, що зразу розрядила обстановку.

Напередодні Жовтневих свят в ескадрильї відбулись урочисті збори, а потім організували святкову сімейну вечерю. Після першої чарки Льоню Титаря наче підмінили: він був у піднесеному настрої, жартував, весело сміявся. Шестакову здалося, що це неспроста, Титар хоче в чомусь взяти реванш. Але в чому? Все стало ясним, коли Льоня на всю широчінь розтяг міхи баяна, вийшов у центр кола і, сам собі акомпануючи, став видавати таку чечітку, якої навіть Шестаков ніколи не бачив. Титар був в ударі, працював, як кажуть, за вищим класом, усіх зачарував. Танцюрист жодного разу не глянув на командира, але весь вигляд його говорив: «Ми, мовляв, теж не ликом шиті!»

Лев любив такі буйні натури і цінував справжнє мистецтво. Але він розумів, що йому кинуто виклик, треба було відповісти. Кров ударила йому в скроні.

— Липо, принеси з дому патефон і пластинку «Ага-га»,— прошепотів він непомітно дружині.

Коли вона повернулася, Титар, розпалений, весь мокрий, під бурхливі оплески велично й урочисто «сходив зі сцени».

І тут почулися звуки незнайомої, запальної іспанської мелодії. А на «сцену» не вийшов — вихором вилетів сам командир. І так ударив, так задріботів, що всі одразу стали й собі підтанцьовувати й підспівувати ще хвилину тому незнайому мелодію, яка вже припала їм до душі. Під кінець Лев став викидати такі колінця, що всі схопилися за животи. І дивна річ: чим більшим був тріумф Шестакова, тим світліше ставало обличчя Титаря. Він визнавав перевагу над ним! Він, кумир ескадрильї, бачив, що у нього з'явився гідний суперник. Гордий козак зрозумів, що і командир не ликом шитий, що йому ні в чому його не перевершити, а коли так, то чого вже там маніжитися!

Леонід пробіг по клавішах баяна, швидко підібрав мелодію «Ага-га» і, як тільки закінчилася пластинка, продовжив її гру. Шестаков подивився на нього здивовано й одразу зрозумів: перелом у відносинах стався. Йому здалося, що в цей момент полегшено зітхнули всі, хто був у залі.

Треба було закріпити перемогу здорового глузду. Шестаков підскочив до столу, перекинув догори дном кілька тарілок і почав виделками вибивати мелодію «Ага-га» під такт баяна Титаря.

— Танцюють усі! — гукнув Лев, і зал тут же сколихнувся, розсипався парами.

Святкові веселощі тривали...

Коли йшли додому, комісар сказав схвально:

— Ти людина-загадка, Лев Львович. Ніколи не знаєш, що зробиш наступної хвилини. Але головне, що це все завжди з користю для справи.

Не чекав Шестаков, що така, по суті, дрібниця, як уміння танцювати, так піднесе його командирський авторитет. Звичайно, причина не лише в цьому, але воно доповнювало головне, чим володів Лев,— його високу бойову майстерність.

Титар тепер всією душею потягнувся до нього. У нього навіть хода стала схожою на шестаковську — впевненою, чіткою, енергійною. Поступово він переймав і командирський льотний почерк. Таким вже був Титар — або нічого не хотів брати від іншої людини, або брав від неї все.

Важливим було те, що за ним потяглися інші, в тому числі Ломазов, Лобзар. Так Лев відкрив для себе один з «секретів» командирської педагогіки: хочеш, щоб колектив тебе підтримував,— знайди в ньому негласного лідера, поведи за собою.

Минуло ще кілька днів, і сталося таке, від чого авторитет нового командира не те, щоб зміцнів остаточно,— він став незаперечним.

14 листопада 1938 року по радіо передали Постанову Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Шестакова орденом Леніна.

В першу мить він вухам своїм не повірив, подумав, що не те почув. Адже в ті роки дуже небагатьох удостоювали такої високої урядової нагороди. Про себе ж Лев думав, що й орден Червоного Прапора Михайло Іванович Калінін вручив йому, так би мовити, авансом. І раптом така зворушлива новина! Москва своєю міркою вимірювала подвиги добровольців свободи, винагороджувала їх за всі випробування, що випали їм.

Вся ескадрилья прийшла поздоровити командира. А він, щасливий, схвильований, знову й знову згадував усе, що довелося пережити в Іспанії. Перебрав імена всіх загиблих, в тому числі й Грибова. Скількох втрат можна було б уникнути, якби люди були краще підготовлені до бою з ворогом! Ні, хто б і що не казав, а він узяв вірний курс: треба вчити людей того, що потрібно буде в бою, польоти не можуть бути самоціллю.

Хвилювання й пристрасті стихли — знову почалися польоти. Лев продовжував посилати пари, четвірки, ланки в зони. Примушував усіх битися до знесилення. А потім особисто вивчав плівки із записами, виставляв кожному оцінки.

Всі втяглися у вкрай напружений ритм навчання, звичним стало змагання: хто краще атакує, хто першим відкриє вогонь, хто спритніше уникне удару. Навіть Жора Лобзар так

захопився, що зовсім забув свою «теорійку» про ноги нейтрально й очі у флюгер.

І коли січневі тумани змусили льотчиків сидіти на землі, вони не знаходили собі місця. Шестаков цей час використав з найбільшою ефективністю: детально проаналізував проведені повітряні бої, а потім провів цілу серію занять з тактики дій в Іспанії. Це були уроки, які запам'яталися кожному на все життя. Запам'ятались і стали в пригоді, коли чорні хмари нависли над нашою країною.

Шестаков з особливим хвилюванням розповідав про боротьбу з франкістською авіацією. Саме в ті дні прийшла сумна звістка: фашисти захопили Барселону — перше іспанське місто, побачене Львом. У пам'яті спливли слова екскурсовода комуніста Педро про те, що ворог не бомбить багатих кварталів центру міста — сподівається ще повернутися. Тоді в це майже не вірилось.

Як там зараз почувають себе хлопці, що змінили льотчиків ескадриль Гусєва і Девотченка? Ох, і важко їм, мабуть. Взяти б та й майнути туди із своїми новими орлами. Ото була б радісна зустріч! Тільки зараз не та ситуація. З усього видно, що республіканській Іспанії вже не допоможеш. Адже темна тінь війни нависла над Європою, вона наближається і до наших кордонів. Треба готуватися захищати самих себе. Про це і уряд дбає — поповнює ескадрильї молоддю. В першій половині лютого Шестаков познайомився з групою випускників Сталінградського авіаційного училища. Серед них виділявсь чимось віддалено схожий на Платона Смолякова юний льотчик Олексій Череватенко. Він, як і його товариші, пильно дивився на командира ескадрильї — капітана з двома бойовими орденами на грудях — і не вірив, що йому пощастило служити в такого бойового командира. Адже вікова різниця між ними була всього в два-три роки.

Романтики, вони чекали, що перші слова Шестакова будуть високими й значними, а він спокійно запитав:

— Ви, мабуть, зголодніли?

Довелося хлопцям піти в їдальню, вперше скуштувати страв за льотною нормою, а потім уже відбулася ділова розмова з командиром. Він уважно познайомився з льотними книжками випускників.

— Малувато самостійно літали,— зробив висновок.

— В цьому не ми винні,— відповів Череватенко.

— А я й не кажу про те,— зауважив Шестаков.— Просто незрозуміло, чому в училищах так багато дають теорії і зовсім мало практики? Треба готуватися до боротьби із сильним і під-

ступним противником. Я переконався в Іспанії: німця голими руками не візьмеш. Воювати вміє, і техніка в нього путяща.

Молоді хлопці вперше чули так відверто висловлені думки, в училищі їм весь час повторювали, що ми літаємо вище, далі і швидше всіх. У житті воно складніше, ніж на уроці. Командир-«іспанець» знає, що говорить.

Слухачі замислились над його останніми словами, а він, помітивши це, додав:

— Але взагалі не такий страшний чорт, яким я його вам намалював. Бити його можна. Тільки для цього потрібна бойова майстерність, а вона сама не приходить, її треба видобувати, як шахтар вугілля. З цього ми й почнемо. Але спочатку я особисто перевірю вас у польотах.

Про те, якою була перевірка, розповів у своїй книзі «Небо Одеси, 1941» полковник запасу Герой Радянського Союзу О. Череватенко. Ось що він пише:

«На третій день ми з Шестаковим піднялись у повітря. Сидів він у другій кабіні учбово-тренувального винищувача, контролюючи мої дії. Я боявся припуститися найменшої помилки під час виконання фігур пілотажу. Виконуючи віраж, як то кажуть, перестарався, перетягнув ручку, машина затремтіла і ледве не звалилась у штопор. Капітан вчасно відтиснув ручку управління від себе, після чого управління повторили кілька разів. Посадка пройшла добре. Запитую: «Які будуть зауваження?»

Комеск добряче взяв мене у шори за непотрібний поспіх. Радив виховувати в собі витримку, робити все плавно, не звертати уваги на того, хто знаходиться в задній кабіні. Зажадав чіткого виконання віражу, перевороту через крило, петлі Нестерова. Попередив, що погано літати не дозволить, що я повинен літати лише «відмінно».

...Наближалось 23 лютого. Планувалося подвійне свято — День Червоної Армії і прийняття ескадрильєю нової військової присяги.

— А яким був старий текст? — поцікавились молоді льотчики.

Шестакову сподобалась така цікавість. Він запропонував провести в ескадрильї вечір, присвячений військовій клятві.

Рикачов підтримав його. Він напросився сам розповісти про історію військової присяги, а Шестаков захотів виступити з розповіддю про те, як наші льотчики твердо додержувались її вимог в Іспанії.

Почуте від комісара для багатьох, в тому числі й для Шестакова, було відкриттям. Виявляється, першим текстом солдат-

ської клятви був декрет-відозва В. І. Леніна «Соціалістична Вітчизна в небезпеці». Бійці революції читали його перед вирішальною сутичкою з контрреволюційними силами під Псковом і Нарвою. Натхнені ленінськими закликами, вони розгромили тоді, 23 лютого, ворога, і з цього дня бере початок історія Радянських Збройних Сил. Відтоді давати клятву на вірність революції стало традицією. Але єдиного тексту її не було. Відомо, що легендарний начдив М. О. Щорс сам написав присягу для своїх кіннотників. Лише 22 квітня 1918 року ВЦВК затвердив єдиний для всієї Червоної Армії текст урочистої обіцянки. Його переглянув і схвалив В. І. Ленін. А 11 травня того ж року великий вождь особисто прибув на завод Міхельсона, де відбулась церемонія прийняття урочистої обіцянки військовими частинами Московського гарнізону, що відбували на фронт. Володимир Ілліч, зійшовши з трибуни, став у стрій червоноармійців, разом з ними повторяв священні слова:

— «Я, син трудового народу, громадянин Радянської Республіки, приймаю на себе звання воїна Робітничо-Селянської Червоної Армії...»

І ось прийнято новий текст тепер уже військової присяги, що відповідає Конституції СРСР 1936 року.

Ось скільки цікавого й потрібного почули льотчики, техніки, механіки, мотористи з короткої бесіди комісара!

Той факт, що першу солдатську присягу прийняв і Володимир Ілліч Ленін, надавав особливої значимості цьому урочистому ритуалу. І коли 23 лютого ескадрилья вишикувалась на льотному полі попереду бойових літаків, і авіатори, виходячи по одному із строю, ставали обличчям до своїх товаришів, виголошували слова присяги, їм здавалось, що й зараз поруч з ними незримо присутній любимий вождь і вчитель, своєю доброю, батьківською усмішкою напучує синів на героїчні ратні подвиги.

Ніхто з них тоді не знав, що мине трохи більше двох років і всі вони з цією клятвою в серці грудьми стануть на захист першої в світі соціалістичної держави, на захист справи Леніна. Ніхто з них не знав, що буде велика перемога, після якої 10 липня 1947 року текст військової присяги, з урахуванням досвіду війни, знову зазнає змін і в цій останній редакції дійде до наших днів.

Шестаков запровадив тверде правило: наприкінці кожного дня весь особовий склад збирається в класі для підсумків зробленого й розробки завдань на завтра. Тут ішов відвертий

обмін думками, аналізувались помилки, промахи, відзначались позитивні моменти. Надаючи великого значення строгому порядку, Лев не прощав нікому недбалості, був нетерпимим до найменшого прояву лінощів, байдужості до справи. Подібні факти інколи виводили його з рівноваги, він ставав надміру суворим, часом нестриманим.

Але з деякого часу всі стали помічати, що комеск неначе відтанув, пом'якшав. Спочатку не могли здогадатися про причину таких змін. Та рано чи пізно все таємне стає явним. Одного разу технік Селівестров, який мав нахил про все дізнаватися першим, примчавшись вранці велосипедом на аеродром, загадковим тоном намалював товаришам найнеймовірнішу картину.

— Їду я вчора додому, проїжджаю повз скверик, школу, ощадкасу, за якою починається дерев'яний парканчик. Їду, дивлюсь собі під колеса і раптом відчуваю: хтось сидить на паркані. Піднімаю голову — хоч вірте, хоч не вірте — наш комеск. Я від подиву розгубився. Ледь в паркан не врізався, та якось пронесло.

— Брешеш ти, Селівестров, хильнув, мабуть, по дорозі, ось і здалося.

— Та що ви, братці, в рот не брав. У мене ж виразка...

— А що ж там за парканом?

— Та родильний будинок...

— Родильний будинок? От дурень, так би й сказав зразу! Виходить, командир наш чекає первістка. А ти, тюха-матюха — «хтось сидить на паркані». Покладеш туди свою дружину, а тебе до неї пускати не будуть,— не те що на паркан, а й на дах залізеш.

Ось так все і з'ясувалося.

Тепер зрозуміло стало, чому Шестаков, який раніше любив затримуватись у штабі з своїм заступником і комісаром, став швидко закінчувати всі службові справи і на мотоциклі поспішав з розташування частини. Він спішив на ринок, у магазин, а потім в родильний будинок. Передасть з сестричкою пакунки, а з паркана поговорить з дружиною через вікно.

Він пристрасно мріяв про те, щоб дружина народила сина. Дуже вже йому хотілося мати спритного, розумного хлопчину, з яким можна було побавитися після напружених польотів, відпочити. Він обов'язково буде готувати з нього льотчика, привчати до істинно чоловічої бойової професії. Про свою майбутню радість написав Платону Смолякову і Тимофію Студенникову. Просив їх порадити, яке ім'я дати синові. Відповіді

їх були на диво схожими, неначе вони домовлялись, хоч один одного знали тільки з розповідей Шестакова.

У Льва і син повинен бути Лев, написали обидва.

Значить, так тому й бути! — було прийнято рішення в молодій сім'ї. Про те, що на світ може з'явитись донька, навіть і думок не було. 26 травня прямо на стоянку примчав захеканий черговий по штабу, підскочив до Шестакова і, навіть не передихнувши, вимовив:

— Товаришу Шестаков, подзвонили з родильного будинку, у вас народився син!

Лев міцно обняв чергового, радісно сказав: «Спасибі, друже, за добру звістку!», і, сяючи від щастя, помчав на мотоциклі до міста. По дорозі заскочив на пошту, надіслав телеграму матері: «Народився син. Приїздіть, допоможете нам».

Лев Львович молодший виявився здорованем на заздрість усім матерям родильного будинку.

— Виросте справжнім богатирем! Поздоровляю вас, молодий батьку! — потисла руку Шестакову лікар.

...Віднині в нього стало дві головні турботи: перша — ескадрилья, друга — син.

Радіо й газети принесли звістку про поразку японських мілітаристів у Монголії. З двох протилежних кінців підкрадався міжнародний імперіалізм до радянських кордонів. З заходу — німецький, зі сходу — японський.

Все це безпосередньо стосувалося Льва Шестакова, Юрія Рикачова, Анатолія Комосу, Олексія Череватенка, так само, як і кожної радянської людини.

Своїм загартованим у боях, молодим комсомольським серцем Лев гостро відчував усе, що відбувається в світі, пов'язував його з справами ескадрильї, із своєю сім'єю і маленькою, беззахисною істотою — малим Льовушкою. Він не міг собі уявити, щоб його малюк потрапив під вогонь війни, як це було в Іспанії. Скільки там загинуло, на все життя залишилось каліками хлопчиків і дівчаток! Чим вони завинили? За віщо їм така доля?

Ні! У нас такого не повинно бути, не повинно повторитися. На всякого ворога треба мати міцний кулак. Один з таких кулаків — довірена йому ескадрилья. За силу його удару відповідальний він, Шестаков.

«Якщо завтра війна...» — співали в строю пісню. Сповнена оптимізму, вона піднімала бойовий дух, вселяла віру в наші сили. І тільки одну людину в ескадрильї — її командира — примушувала тверезо роздумувати. У нього вже склалися свої

погляди й оцінки. Він знав, що противника ніякими піснями не злякаєш, шапками не закидаєш. Силі треба протиставити силу, майстерності — майстерність. І нічого іншого тут не придумаєш.

Тісно, дуже тісно переплелось у Шестакова особисте — народження сина, із спільним — турботами про ескадрилью. А іншим здалося, що в ньому відкрилося нове джерело невичерпної енергії, якою він обдаровував кожного, з ким зустрічався.

А час невловимо наближався до вирішального екзамену — змагань на першість з повітряного бою. Лев починав нервувати: деякі льотчики ніяк не могли піднятися вище «задовільно».

«Може, я занадто вимогливий, не з тією міркою підходжу до людей?» — думав він інколи. Але його мірка — це мірка реальних боїв. Не повоював би він в Іспанії — не знав би того, що йому зараз відомо. Тоді, звичайно, в нього були б інші критерії. «Ні, все нормально!» — говорив Лев сам собі і не йшов ні на які послаблення.

— Комоса, на старт!

— Череватенко, на старт!

Щодня звучали його команди на аеродромі, літаки ходили конвейєром, затримуючись на землі лише для того, щоб дозаправитися бензином.

Жора Лобзар не витримав такого навантаження. Припустився помилки, при посадці зламав колесо. Шестакова, який звик до того, що літаки поверталися з бою наскрізь зрешечені, це не дуже схвилювало.

— Поки ремонтуватимуть машину, відпочинь, а потім продовжиш тренування,— сказав він Лобзарю.

Інакше подивився на цю подію комісар.

— Лев Львович, може, нам трохи знизити взятий темп? — звернувся він до комеска.— Люди від втоми скоро падатимуть.

— Юрію Борисовичу, якщо нам зараз хоч трохи збитися з ритму — все зійде нанівець. Розумієш, люди, як кажуть, заведені, насторожені. Вони зараз можуть гори зрушити. Розслабитися їм тепер — значить, загубити справу.

— Проти таких доказів заперечити важко. Тільки здається мені, Лев Львович, що ми прагнемо неможливого — всіх зробити майстрами повітряного бою. Чи не надірвемось?

— Якщо прагнути недосяжного, то справді пуп надірвеш. Але хіба ми добиваємось неможливого? Чому ти так вважаєш?

— Адже для того, щоб бути справжнім майстром повітряного бою, треба, мабуть, мати справжній талант. Чи можемо ми сказати, що всі наші льотчики мають такий талант?

— Юрію Борисовичу, давно відомо, що спочатку була праця, а потім з'явилися таланти.

— Згоден. Але ж ми часто-густо бачимо: люди роблять одне і те ж, тим часом в одного виходить сюди-туди, а в другого — замилуєшся. Значить, у того другого все-таки талант.

— А скажи мені, комісаре, що таке ККД?

— Коефіцієнт корисної дії,— здивовано відповів Рикачов.

— Так от, я думаю, що самою природою в кожному з нас закладено в принципі однаковий ККД. Ми ж нічим не відрізняємось один від одного — у всіх одна голова, дві руки, дві ноги.

— І що з того? — спитав Рикачов, з інтересом стежачи за розвитком думки командира.

— А те, друже, що ККД у всіх однаковий, а от віддача від кожного — різна. В чому тут справа?

— Мабуть, у тому, що один всього себе віддає справі, а в інших зусилля розпорошуються на різні дрібниці...

— Цілком вірно. Встановлено: справа не підводить людину, людина її підводить. Справа, якщо в ній уся твоя душа, ніколи тебе не зрадить. І ти станеш в ній талантом. Так і в нас, в авіації. Хіба Чкалов народився льотчиком? Про це смішно було б говорити. Але всю свою енергію, розумову й фізичну, присвятив їй, і вона піднесла його на висоту всесвітньої слави.

— Так, командире, з тобою важко сперечатись,— знову здався комісар.— Логіка у тебе залізна. Звичайно, без труда не може бути таланту. А раз уся справа в труді — треба працювати, працювати й працювати. Тільки у повсякденній метушні якось забуваємо ми про це. І часто нас цілком влаштовує середній рівень підготовки льотчика, техніка, механіка.

— А за цим середнім рівнем,— продовжував Шестаков,— нерідко криються звичайні лінощі, які не дають повного виходу цього самого ККД. Можливо,— на обличчі Льва раптом з'явився мрійливий вираз, у думках він полинув кудись далеко-далеко,— можливо, що в майбутньому всі люди навчаться максимальної віддачі своїх сил і можливостей. І тому кожний стане талантом у своїй справі. Настане повний розквіт кожної особи.

— Лев Львович, коли це станеться, людство скаже: комунізм побудовано!

— Саме так. Той комунізм, до якого ми спрямовані, який повинні наполегливо наближати своєю працею.

Це була хвилююча розмова двох людей, наділених правом і обов'язком навчати й виховувати інших. В той складний, напружений для нашої країни час вони вміли дивитись на свою щоденну бойову роботу з висоти світлого майбутнього. І в тому полягали їх невичерпна сила, стійкість і самовідданість.

Незвичайно і закінчилася ця розмова.

— Юрію Борисовичу, а чи не здається тобі, що люди стомлюються не стільки від напруження, скільки від одноманітності? Зліт, зона, пілотаж, атаки, посадки... Давай-но внесемо деяку різноманітність в наше навчання. Ну, наприклад, завтра організуємо стрільби з пістолета в тирі...

— А вечорами зустрічі з волейбола, футбола,— додав Рикачов, знаючи прихильність командира до спорту.

— Чудово! А там дивись — вечір самодіяльності в неділю організуємо.

— І командир вестиме його...

— А чому б і ні? Я з радістю.

Рано-вранці наступного дня всією ескадрильєю відправились у тир. Спочатку — чистка пістолетів. Посипалися жарти, всі повеселішали, підбадьорились. Лев Львович, протираючи шомполом ствол, раптом спантеличив усіх запитанням:

— Хто знає, що означає слово «пістолет»? Звідки воно виникло?

Виявилось, цього ніхто не знав. Всі були впевнені, що тут криється якась каверза. Однак і дізнатись було цікаво: справді, що за слово «пістолет»? Дочекавшись, поки всі висловили свої припущення й здогади, Лев Львович пояснив:

— Ви, звичайно, чули про гуситський рух проти католицької церкви, феодальної знаті та їх союзників — німецьких хрестоносців? Він вилився у війни, що тяглися двадцять років підряд. Ось тоді і з'явилась у гуситів короткоствольна ручна зброя «пістола», що по-чеському означає «дудка».

Комісар знов, уже в котрий раз, здивувався з такої обізнаності, начитаності командира. Але ще більше здивувався з того, як він пов'язав гуситські війни з тренувальною стрільбою в тирі:

— Чехи били з пістолів німців-хрестоносців, а ви вважайте, що перед вами німці-фашисти, бийте без промаху.

І першим вийшов на лінію вогню, одну за одною загнав у десятку всі три кулі.

— Слухай, Лев Львович, ти природжений комісар,— сказав йому після стрільб осторонь Рикачов.— Зумів так запалити

людей, що ніхто з них жодного разу не промахнувся, старалися з усіх сил.

— Дякую, Юрію Борисовичу, за комплімент, тільки ти й себе не скидай з рахунку. Хто вчора ввечері проводив з льотчиками бесіду про міжнародне становище? Ти ж їм так усе підніс, що у них від ненависті до фашизму кров у жилах заграла. Так що, як кажуть, кожному своє.

...Колись Віктор Гюго сказав: пересуваючи вперед стрілку годинника, біг часу не прискориш. А от Шестакову здалося зараз, що в його наручний годинник хтось вставив пружину, яка в десятки разів прискорила біг його стрілок, а слідом за ними й часу. В усякому разі, не встигли опам'ятатись, як прибув інспектор для перевірки готовності ескадрильї до участі у змаганнях.

Сухорлявий, жорсткуватий характером майор — чудовий льотчик, майстер повітряного бою,— він мовчки, не виявляючи жодних емоцій, піднімався в небо з кожним льотчиком по черзі і там влаштовував їм справжні випробування. Ніхто не почув від нього жодної фрази з приводу підготовки льотчиків. Так тривало два дні. Лев починав нервувати. Додому приходив похмурий. Тільки побачивши синочка, що простягав до нього рученята, відтавав, добрішав, ставав ласкавим, ніжним батьком і чоловіком.

Однак від дружини й матері нічого не приховаєш.

— Що там у тебе, Льовушко, відбувається? — допитувалися вони.

— Та нічого особливого, служба як служба, всяке буває,— відповідав він ухильно. Дома Лев не любив розповідати про службові справи.

Мати хотіла дати йому почитати листа від батька, в якому він повідомляв, що трохи заслаб, просив її приїхати, та передумала, не треба ще й цим засмучувати сина, ось минуть у нього неприємності — тоді й вирішать, як бути.

Неприємності, над усякі сподівання, минули другого дня. Лев прилетів додому радісний, збуджений, підняв малюка під саму стелю, потім поцілував його в обидві щоки:

— Ура, Лев Львович молодший, наша взяла!

За цим бурхливим захопленням командира стояло всього-навсього кілька скупих, стримано сказаних слів інспектора: «Ваша ескадрилья підготовлена набагато краще за інші. Вона претендує на перше місце».

Лев радів. Його праця, старання, все, чим жив він останнім часом, цілком виправдуються. А це означало, що бойовий досвід не пропав марно, він переданий льотчикам, взятий ними

на озброєння, що набагато підвищувало боєготовність ескадрильї.

«Тепер можна й сказати синові, що мені треба їхати»,— подумала Марія Іванівна і передала йому батькового листа. Пробігши його, Лев занепокоївся.

— Коли, мамо, ви збираєтеся їхати?

— Завтра, Льовушко.

— Важко нам з Липою буде.

— Справитеся. Синочок росте міцний, здоровий, усім на радість. Підлікую батька й знову приїду.

— Ну що ж, мамо, ви правильно вирішили. Батькові там самому важче...

Всі вони були впевнені, що незабаром знову будуть разом. Тільки збутися тому не довелось: події, що назрівали в світі, безпосередньо торкнулися кожного з них, внесли свої корективи в їх долі.

Після від'їзду матері минуло небагато часу, як Лев став збиратися до перельоту ескадрильєю на аеродром наступних змагань.

У четвер, 31 серпня 1939 року, всі приготування було закінчено. Задоволений перебігом справ, Лев прийшов додому раніше, поцілував дружину й одразу зайнявся малюком. Два Льва так весело гралися, що Олімпіада мимохіть замилувалася ними, стояла осторонь, тихо посміхалась, сповнена материнським щастям. У безтурботному настрої повкладалися спати, поринули в безтурботний сон, не відаючи того, що це остання мирна ніч на землі, що завтра почнеться найжорстокіша в історії друга світова війна.

Коли рано-вранці 1 вересня Лев прибув в ескадрилью, черговий по штабу вручив йому телеграму: «Змагання з повітряного бою відміняються. Чекати особливого розпорядження».

«Як би не довелось, замість мирних змагань, знову пройти справжні»,— подумав Лев. Він уже встиг прослухати ранкові радіопередачі, знав, що німецько-фашистські війська вторглися в межі Польщі.

Примчав Рикачов. Лев показав йому телеграму.

— Все ясно,— сказав комісар,— це вже не в «воздухе пахнет грозой», це вже сама гроза.

— Треба, Юрію Борисовичу, з людьми поговорити. Поясни їм, що і як, до чого ми повинні тепер готуватися.

Уважно слухали всі комісара, з кожним його словом все більш суворими ставали обличчя людей.

Кожному було ясно: Польща — наш сусід. Захоплять її фашисти — замахнуться й на нашу країну.

— Скажіть, Юрію Борисовичу, чи довго зможуть поляки протистояти німцям? — спитав Селівестров.

— Не думаю,— відповів комісар.— Польський буржуазний уряд відмовився від нашої допомоги, але підлещувався перед Гітлером і тим самим підвів себе до урвища.

Так воно й сталось. 17 вересня німецькі війська окупували трохи не всю Польщу, вийшли на лінію Львів — Новоград-Волинський — Брест — Бєлосток. Коричнева свастика фашизму опустилася на древні польські землі.

Чого тепер чекати від гітлерівців? Насторожилася наша країна. Приведені в готовність війська. Напоготові ескадрилья Льва Шестакова.

...Тупіт солдатських чобіт під вікнами, різкий стук у вікна в одну мить розбудили все містечко.

— Бойова тривога! Бойова тривога! Бойова тривога!

«Невже справді почалося?» — подумав Шестаков і відчув, як похололо в грудях. Похололо від хвилювання за дружину, сина. В Іспанію він їхав — такого не відчував. Тепер же... Найдорожчі люди залишаються без нього. Як же це можна? Що з ними буде?

Цей біль за сина, дружину, що пройняв серце, віднині лишиться з ним назавжди.

...Натренована ескадрилья зібралася швидко, чітко вишикувалась в передсвітанковій тиші, слухає наказ командира:

— Терміново вилітаємо в район міста Гродно. Швидко підготувати карти, розрахувати маршрут. Літаки заправити повністю, спорядити всім боєкомплектом. Злетіти о 6.00 ланками.

Часу на прощання з сім'ями не було.

«Війна! Війна!» — пролунало по містечку. Дружини, матері, діти кинулись до аеродрому:

— Що сталось? Куди? Надовго?

Рикачов заспокоював усіх:

— Звичайне навчання. Скоро повернемось. Печіть пироги.

Тільки нікого не могли втішити слова комісара — його очі казали інше: невідомо, чи діждуться нас пироги.

Рівно о 6.00 відмінно навчена ескадрилья взяла курс на Гродно.

А сім'ї, що лишились у містечку, лише через деякий час дізналися, що переліт ескадрильї був пов'язаний з визвольним походом радянських військ у Західну Білорусію і Західну Україну, які заступили дальший шлях німецько-фашистським військам на Схід. Трохи пізніше до Ростова-на-Дону прийде звістка, що ескадрилья у повному складі розташувалась у Запоріжжі, де формується новий, 69-й винищувальний авіаційний

полк, основу якого становитимуть найбільш підготовлені льотчики Льва Шестакова.

Командиром сформованого полку було призначено колишнього інспектора армії Павла Миколайовича Баранова, комісаром — Миколу Андрійовича Верховця, начальником штабу — Віктора Семеновича Нікітіна.

Лев Шестаков став заступником командира полку по льотній підготовці. Колишній інженер ескадрильї Микола Якович Кобельков, що мав за плечима досвід боїв у Китаї, прийняв посаду інженера полку, заступником у нього став Дмитро Сергійович Спиридонов, який воював на Халхин-Голі.

Полк очолили люди великого життєвого і бойового досвіду. Вони зуміли згуртувати й повести за собою великий колектив авіаторів, ядро якого становили досвідчені льотчики — Йосип Капустін, Василь Матвєєв — «іспанці», Анатолій Комоса, Михайло Асташкін та інші.

В жовтні 1939 року полк у складі чотирьох ескадриль И-16 перебазувався в Одесу, на аеродром Шкільний, ближче до району наступних дій по визволенню Бессарабії.

Життя закрутилось у стрімкому вихорі, в короткий строк розкидало, щоб знову зібрати в Одесі, багатьох людей, порушивши всі їхні особисті плани.

Необхідно було терміново згуртовувати полк, навчити його ведення бойових дій. Почали літати — і тут посипалися тяжкі невдачі. Лев ледве волосся на собі не рвав — адже він відповідав за льотну підготовку. В чому справа? Де корінь зла? Докопатися до справжньої причини ніяк не могли, поки не розібрали до останнього гвинтика мотори. Виявилось, виною всьому — головний підшипник колінвала: він руйнувався.

До полку прибула інспекція Наркомату оборони на чолі з Семеном Михайловичем Будьонним. Її попереднє рішення було: зняти з посад командира і комісара полку, покарати заступника командира по льотній підготовці та інженера полку,— за те, що після першої невдачі не припинили польоти і не з'ясували її причину.

Всіх врятували телеграми з високих штабів, які вимагали прискореної підготовки полку. Баранов показав їх маршалу Будьонному, той покрутив у роздумі козацькі вуса, обіцяв врахувати цю обставину.

Інспекція поїхала. Поки замінювали підшипники моторів — прийшов з Москви наказ, згідно з яким усі лишались на місцях, суворо було покарано лише командира і комісара.

Таким чином, для Льва все обійшлося, але це мало його втішало. Звиклий над усе цінувати життя льотчиків, він не міг змиритися з невдачами в умовах мирного навчання.

Невдачі продовжували переслідувати двадцятидев'ятирічного комісара і трохи старшого за нього командира. З боку Румунії було порушено повітряний кордон. Верховець на чолі ланки вилетів на перехоплення. Порушник тут же розвернувся і пішов на свою територію. А ланка на зворотному шляху ледве не втратила одного пілота — його машина перевернулась і впала в море. Над комісаром знову нависла біда. Та минула стороною, бо тут сталася неприємність з командиром. Наші війська ввійшли в Бессарабію. Треба було вибрати там майданчики для посадки літаків. Це вирішив зробити сам Баранов. Вилетів він разом з одним льотчиком. Вони так захопились пошуком майданчиків, що не помітили, як перейшли радянсько-румунський кордон, а потім, прагнучи виправити помилку, заблукали.

Командира було негайно знято з посади, його місце зайняв майор Олексій Миколайович Мар'їнський. Лишити полк одразу без командира й комісара, природно, не могли. Верховець лишився на своєму посту, хоча одверто заявив, що коли його визнають винним, готовий до будь-якого покарання. Це багато про що сказало Льву Шестакову. Бачив він людей, які всіляко відводять від себе звинувачення, аби лишитись на посаді. Микола Андрійович був не з таких. І Лев потягся до нього, у них почала складатись міцна дружба. Та дружба, яка безліч разів виручить їх у наступних неймовірно важких випробуваннях.

Нарешті новонароджений полк перестало лихоманити. Пішло ритмічне планове навчання. Тепер можна було подумати і про своїх, забрати їх в Одесу.

Незабаром військове містечко наповнилося дитячим сміхом, жінки стали прибирати його територію, розбивати клумби, садити квіти, дерева.

Приїхала й Олімпіада з маленьким Львом, у якого в жовтні з'явилася сестричка Таня.

Новий, 1941 рік Лев Шестаков зустрічав у колі своєї сім'ї, де почував справжню людську втіху. Він любив дружину, любив дітей, вони були для нього найдорожчим.

Для найповнішого відчуття свого щастя йому не вистачало лише одного — впевненості у завтрашньому дні. Усвідомлення, що чорні крила війни, які накрили вже Польщу, Францію, Австрію, Чехословаччину, можуть упасти тінню і на його рідну країну, засмучувало найсвітліші хвилини його життя.

А світ тим часом продовжувала огортати коричнева чума. В гітлерівських руках Угорщина, Румунія, захоплено Болгарію, Югославію, Грецію...

Це непокоїло всіх.

— Льово, невже не можна зупинити фашистську машину? — питала Олімпіада.

— Поки що нікому,— відповідав він,— всі перед Гітлером підносять лапки вгору.

— Що ж буде далі?

— Далі? Думаю, що останнє слово лишиться за нами...

— Значить, війна?

— Так, її вже не уникнути...

Така ж розмова відбулась і між льотчиками полку та «іспанцем», що приїхав до них тепер командуючим ВПС Одеського військового округу комбригом Олександром Івановичем Гусєвим.

— Німець зосередив біля наших кордонів великі сили,— сказав він.— Сьогодні вже нема сумнівів: він готується напасти на нас. Але у нас — не в Іспанії. Тут фашизм знайде свою могилу. Це дуже дорого обійдеться і нам. Ми повинні зустрінути ворога у всеозброєнні. Готуватися до боротьби з ним так, як готував свою ескадрилью Лев Шестаков. Зустрів я якось інспектора, який перевіряв його льотчиків у Ростові-на-Дону. Він розповів, що вони вразили його, можна було подумати, що кожний з них пройшов школу Іспанії. Інспектор навіть сам собі не повірив. Він, за його словами, просто-таки закохався у Шестакова за це. Правду я кажу, Льово?

— Мені він чомусь у коханні не освідчувався, навіть спочатку страху нагнав,— відповів той, і всі навколо засміялися.

— Виходить, ти досі не знав, що є на світі закоханий в тебе інспектор... Проте... що там інспектор. Я тобі, Льово, привіз привіт ще від однієї людини, але про це розповім тобі після наради.

«Що це за людина?» — подумав про себе Шестаков і тут же забув про неї, вслухаючись у виступ комбрига.

Однак Гусєв пам'ятав про свою обіцянку. І, коли всі свої справи закінчив, запросив до себе Шестакова.

— Ну, Лев, спробуй вгадати, від кого я міг привезти тобі ще привіт?

— Від Девотченка, Смолякова?

— Ні, їх я не бачив останнім часом.

— Може, від кого-небудь з іспанських друзів?

— Ні, не вгадав. З Німеччини.

— З Німеччини?!

— Уяви собі. А зараз спробуй не впасти від здивування: привіт тобі шле збитий тобою в Іспанії Курт Ренер...

— Не може бути?! Невже живий, гад?!

— Живий. Франко повернув його на батьківщину. Зараз він, як і ти, майор, літає на Ю-87.

— Де ж ви його бачили?

— Їздили з Супруном на виставку авіаційної техніки в Німеччину. Там нам показали Ме-100 найновішої модифікації. Супрун навіть літав на ньому, за що сам Мессершмітт вручив йому дорогий подарунок. Поки Супрун літав, мене впізнав твій довготелесий, білявий фріц.

— А хіба ви його в Іспанії бачили?

— Був присутній при його допиті в штабі республіканських ВПС.

— Ну і... що він?

— Питав про тебе, цікавився, де ти, що ти? Сказав ніби жартома, що він твій боржник, розрахуватися, мовляв, треба.

— Диви, мерзотник, пам'ятає. До чого ж огидний тип! Його білясті зухвалі очі ніяк не залишають пам'яті.

— Ти, мабуть, йому більше запам'ятався. Тому й привіт передавав, щоб не забув про його існування. На всяк випадок.

— Так, все йде до того, що нагода зустрітися знову справді може трапитись.

— Все можливо в наш час,— погодився комбриг.— Ну от, усі привіти тобі передав — гора з плечей, а тепер давай прощатися, час в інші полки.

Вони міцно потисли один одному руки. Це була їхня остання зустріч.

«Курт Ренер. Значить, ти живий. І почуваєшся моїм боржником. Та ні, коли доведеться зустрітись у бою — сповна дістанеш від мене».

Так міркував Лев Шестаков, тепер уже цілком ясно усвідомлюючи, що слідом за першою пережитою ним грозою наближається друга — набагато сильніша й страшніша. Її зловісні похмурі хмари вже клубочились над кордонами СРСР...

ГЕРОЙ ОДЕСИ

Кілька разів Лев і Олімпіада збирались в оперний театр, та все щось заважало. Нарешті в суботу, 21 червня, їм пощастило: польоти раніше закінчилися, дома все було гаразд, сусідка погодилась доглянути дітей.

Слухали оперу Верді «Аїда». Лев — великий шанувальник класичної музики і оперного співу, як тільки почулися перші акорди, весь якось заглибився в себе, зосередився, ніби боявся пропустити хоча б одну мить чарівної вистави.

Лише в перерві він знову став самим собою, Олімпіада охоче слухала його оригінальні висловлювання з приводу виконавської майстерності акторів, звучання оркестру.

— Де ти, Льово, навчився таких тонкощів? — спитала вона.

— В Іспанії, у самої Кармен,— жартома відповів він.

— Ну, там ти найчастіше, мабуть, кориду дивився?

— Що ти? Вона мене зовсім не захопила. Не бій, а бійня — або тореадор бика, або бик тореадора. Одним словом, кровожерне видовище. Не для мене.

— Як же так, Льово? Літаки збивати — для тебе, бій биків дивитись — нерви не витримують.

— Розумієш, в повітрі боротьба на рівних. А головне — там перед тобою ворог.

Пролунав третій дзвінок, вони поспішили допити лимонад, доїсти тістечка й пішли до зали.

Оперний театр — визначна пам'ятка Одеси, предмет гордості її жителів. Слава про нього розійшлася далеко по світу. Лев і Олімпіада були зачаровані красою його архітектури та внутрішнього оздоблення. Але найбільшу втіху дістали вони від самої опери, від чудових голосів і прекрасного оркестру.

Поверталися додому пішки, закохано взявшись за руки, тихо, не порушуючи нічного спокою вузьких вуличок, наспівували мелодії з прослуханої опери.

Олімпіада поглянула на небо, спитала:

— В Іспанії таке ж темне небо і такі ж великі зірки?

— Там небо — чорний оксамит, а зірки — смарагди, як ти у мене,— відповів Лев і, ніжно обнявши дружину, поцілував.

— Ой Льово, щось ти сьогодні надто ніжний. До чого б це?

— Та до того, Липо, що незабаром поїду в академію поступати, на інженера вчитись. Знову доведеться жити якийсь час у розлуці.

Олімпіада підвела на нього здивовані очі:

— Чому ж ти досі мовчав?

— По-перше, не хотів псувати настрою, а по-друге, тільки сьогодні виклик на екзамени надійшов. Так що через місяць — знову в дорогу.

Тепер Олімпіада пригорнулась до Лева, він обняв її, прикрив плечі полою піджака, й так вони, посмутнілі, йшли

мовчки довго-довго, думаючи про те, яка неспокійна доля у військових, але іншої їм не треба.

Далеко за північ прийшли додому. Діти солодко спали, посміхаючись уві сні чомусь своєму, ледве чутно цокав на столі будильник, вкритий кашкетом — у неділю обходилися без нього.

Короткі червневі ночі. Здається, не встигли заснути, як обоє схопились від різкого завивання сирени, і слідом за тим почувся сильний стук у двері.

Лев встав з постелі, відчинив двері. Перед ним стояв захеканий посильний:

— Товаришу майор, бойова тривога!

— Чому бойова? — чи то прибулого, чи то сам себе запитав Шестаков.— Просто тривога. Не вперше...

— Не можу знати, товаришу майор, наказано підняти всіх по бойовій тривозі,— відповів посильний і став грюкати в сусідні двері.

Лев обвів сонним поглядом затишну, теплу кімнату, діток, що мирно спали, і його знову нестримно потягло в постіль. «Кому це спало на думку ще і в неділю улаштовувати тривогу? — подумав про себе.— Вчора, тільки почало розвиднятись, підняли, позавчора... У вихідний можна було б дати людям відпочити...»

— Льово, треба збиратися,— сказала Олімпіада, подаючи йому одяг, чоботи.— Чемодан «тривожний» візьмеш?

— Поки що не треба, якщо доведеться виїздити, заскочу заберу.

— Чаю зігріти?

— Та не треба, я, мабуть, скоро повернусь, поснідаємо і доспимо,— кинув на ходу, вибігаючи на вулицю.

Ех, Лев, Лев! Як жорстоко підвела тебе цього разу інтуїція! Ти, що вже давно примирився з думкою про неминучість війни, навіть не подумав про неї в той трагічний ранок 22 червня 1941 року.

Ти, що сотні разів до цього піднімався по тривозі, був певен: нічого особливого не сталося, звичайне тренування.

Ти пішов з дому з доброю, спокійною посмішкою на губах, не знаючи, що таким тебе бачить дружина востаннє...

Війна! Вона підкралась по-зрадницькому раптово, віроломно, несучи з собою безліч лиха і страждання.

Почувши про страшну звістку, Мар'їнський, Верховець, Шестаков та і всі в полку не одразу усвідомили всю непоправність того, що сталося. Думалося, що все ще якось уладнається. Однак не сидіти ж склавши руки, треба щось робити.

Бойовий іспанський досвід підказав Шестакову: насамперед — розосередити й замаскувати літаки.

Робота закипіла. Через годину-півтори аеродрому наче й не було: він злився з навколишньою місцевістю, розчинився в ній. Частину літаків надійно сховали в посадках, решту перегнали на інші майданчики, де також надійно замаскували.

Лев зробив обліт усіх «точок», повернувся, доповів, що з повітря нічого виявити не можна.

Мар'їнський вислухав його уважно, похвалив за заповзятливість, Шестаков звернув увагу на разючі зміни, що сталися в ньому за короткий час: він став якимось млявим, ніби одразу постарів. «Чи не захворів, бува, командир? — подумав Лев про себе.— Це було б зовсім недоречно».

Рівно о 12.00 по радіо виступив В. М. Молотов. Його промова розсіяла всі сумніви: жорстокий ворог підступно напав на нашу Батьківщину, кривава війна почалася.

В полку зразу ж був організований мітинг. Відкрив його Верховець. Він надав слово Мар'їнському. І знову впало у вічі: Олексій Петрович ледве володіє собою. Тяжко переживав те, що сталось? Всі переживали. Але командир повинен вміти приховувати свої емоції.

В цей час у небі почувся гул. Шестаков подивився вгору: чітким строєм, без усякого прикриття, на місто йшли «хейнкелі».

— Товаришу командир, німці! — крикнув він.— Дозвольте виліт...

— Всім негайно в укриття! — пролунало у відповідь.

Через кілька хвилин на місто посипалися перші бомби. Їх розриви все ближче й ближче до аеродрому.

— Даремно ви не дозволили мені виліт,— сказав Шестаков командиру полку.

— Що ти сам зробив би, Лев? — відповів Мар'їнський.— Тільки б аеродром демаскував, потрощили б фашисти всю нашу техніку.

— Та вони ж без прикриття. На них би пару винищувачів...

— Пару проти такої армади? — перебив Мар'їнський.

— Звичайно, більше — краще, але для початку й доброї пари вистачило б...

— Ну, ну,— непевно хмикнув командир.

Лев його розумів: у боях людина не бувала, противника «на зуб» не куштувала, багато що для неї невідомо. Але все це наживне, кілька повітряних боїв, і все стане на свої місця.

«Хейнкелі» відлетіли, все навколо затихло. Тільки зараз Шестакова, як струмом, пройняла гостра думка: що з сім'єю?

І тут у сховище заскочив старшина полку Данило Кацен.

— Товарищу майор, ваш наказ виконано, всі сім'ї надійно сховані! — відрапортував він Мар'їнському.

— Молодець! Місця всім вистачило?

— Цілком, товаришу майор!

— Добре, що ми заздалегідь потурбувались про сховища.

У Льва відлягло від серця: за сім'ю можна не хвилюватися, коли турбота про них доручена такому спритному хлопцеві, як Данило Кацен. Колишній студент Київського політехнічного інституту — високий, ставний, симпатичний хлопець,— він якось одразу припав усім до душі.

Після першого ворожого нальоту на зеленому полі аеродрому виднілися чорні вирви від фугасок.

Мотористи, механіки під керівництвом старшини Кацена швидко їх засипали й утрамбували.

Мар'їнський покликав до себе Шестакова:

— На чолі ланки підеш у розвідку. Ми поки що нічого не знаємо про противника.

Звичайно ж, з першим бойовим завданням найкраще міг упоратися саме Шестаков!

Раніш ніж стартувати, він проінструктував своїх ведених молодших лейтенантів Карпенка і Федотова:

— Детально перевірте кабінне обладнання, переконайтесь у повній заправці пальним, у наявності боєкомплекту...— Трохи подумав, чомусь посміхнувся, додав: — Про всяк випадок зніміть зброю з запобіжника.

Спочатку ланкою пройшли вздовж берега моря, потім над Дніпровським лиманом до Кишинева, вискочили до радянсько-румунського кордону. Там вони жахнулися побаченому: зламавши опір прикордонних загонів, ворожі війська наступали широким фронтом, топчучи кованими солдатськими чобітьми, трощачи гусеницями танків, колесами бронетранспортерів безкраї виноградні плантації сонячної Молдавії.

Таке Шестакову доводилося спостерігати в Іспанії. Там подібне видовисько переповнювало гнівом його серце, тут же пекуче, невимовне почуття ненависті заполонило все його єство.

Він дав сигнал приготуватися до штурмування. Вже почав було вводити літак в піке і раптом побачив перед собою групу літаків з червоними зірками на бортах. Ідуть чітким строєм з боку ворога. Ніхто їх не обстрілює, не атакує. Що за чортівня?! Піднявши окуляри, Лев навіть протер очі: чи не примарилось? Ні, справді, на бортах яскраві червоні зірки. Але щось невловне для ока насторожує в конфігурації літаків.

Що? Носова частина нібито така і не така, як у нашого СБ — середнього бомбардувальника. Та й машини, з усього видно, навантажені. Чим? Ясно, бомбами. Куди вони летять — на Кишинів? Нащо? Що ж робити? А, хай буде, що буде — треба атакувати.

Лев першим увірвався в стрій дивних бомбардувальників. Його ведені в першу мить розгубилися: що це, мовляв, з командиром, на своїх накинувся? Але, побачивши, як Шестаков рішуче підпалив одну машину, теж ринулися в атаку.

Бомбардувальники Ю-88, а це були вони, терміново ретирувались, переколошмативши бомбами чимало своєї живої сили й техніки.

«Якими були підступними — такими й лишились,— думав Шестаков по дорозі назад,— треба бути вкрай обережним, від фашистів усього можна чекати».

Отже, особистий рахунок збитих фашистів відкрито знову. Тепер уже в своєму, рідному небі. Що ж, бойова майстерність, якщо вона є, марно не пропадає, в потрібну хвилину виручає того, хто нею оволодів.

Однак особливої радості від першої перемоги Лев не відчував, її приглушувала свідомість, що все ще тільки починається, попереду нескінченний ланцюг жорстоких сутичок, і як усе складеться далі — ніхто не може передбачити.

Лев пішов доповісти Мар'їнському, в якого перебував і Верховець. Обидва уважно його вислухали. Привезені ланкою розвіддані тут же було передано в штаб ВПС.

— Значить, німець свої літаки під наші маскує? — спитав потім командир.

— І при тому досить майстерно,— відповів Лев.— Якби я не був знайомий з цими Ю-88, ми б мирно розійшлися з ними і на Кишинів обрушилися б сотні бомб.

— Адже в твоєму становищі може опинитись будь-який інший льотчик, який недостатньо обізнаний з німецькою технікою,— сказав Верховець.

— Я думав про це. Треба провести з льотним складом спеціальне заняття.

— І негайно, зараз же,— наказав Мар'їнський,— ми з комісаром теж послухаємо.

Тільки почали заняття — знову наліт на місто й морський порт. Тепер уже всі поспішили не в сховище, а до літаків. Злітали просто з укриттів. За хвіст машини Михайла Асташкіна. зачепилася маскувальна сітка, вона волочилася за нею навіть у повітрі, поки її не зірвало зустрічним потоком. Хазяйновитий Кацен одразу ж відправився на мотоциклі її розшукувати.

І коли Асташкін повернувся з рапортом про збитий «Дорньє-215», розвідник, який фотографував порти і їх споруди,— Данило, як нагороду, урочисто вручив йому знайдену сітку.

Шестаков знову зібрав льотчиків на заняття. За дорученням командира і комісара, тепло поздоровив Асташкіна з першою перемогою і тут же жартома сказав:

— Мишо, а чому б тобі не спробувати сіткою ловити ворожі літаки, як рибу? Скільки б боєприпасів заощадив! — І потім, уже серйозно, додав: — Подібні зльоти — це ЧП. Вони ні до чого хорошого не приведуть, якщо будуть повторюватися.

Заняття закінчилося присмерком. Пізня вечеря була привезена на аеродром. Поївши, льотчики і техніки розташувались на відпочинок прямо під замаскованими літаками — відлучатись будь-кому було категорично заборонено.

Закінчувався перший день війни. Там, де раніше ореолом відсвічували в небі електричні вогні великого гомінливого міста, тепер була суцільна темрява.

Засинали з надією: ранок принесе звістку про те, що зухвалий ворог по всьому кордону зупинений і відкинутий назад. Нікому не хотілося вірити, що справа поверне на погане для нас, натиск озброєних до зубів фашистів виявиться нестримним.

У напрямі Одеси діяли в основному румунські частини. Німецьке командування вимагало від них захопити приморську перлину України одним ударом вісімнадцяти дивізій. Антонеску на 10 серпня призначив парад своїх військ в Одесі. Упертий опір радянських бійців змушував його переносити дату параду на 20, 25 серпня, 1 вересня.

Наші передові частини на рубежі від Рені до гирла Дунаю не тільки не дали загарбникам просунутись уперед, але, висадивши на правий берег ріки десант, навіть вибили їх з міста Кілія-Веке. Тоді вперше по всьому Південному фронту пройшла слава про прикордонників підполковника Сави Ігнатовича Грачова і бійців 25-ї Чапаєвської дивізії генерал-майора Івана Юхимовича Петрова. В перші дні війни їм вдалося захопити в полон близько 900 ворожих солдатів і офіцерів.

Майже місяць тримали міцну оборону прикордонники і чапаєвці. Це були дні виняткової відваги і мужності, небаченого героїзму. Спадкоємці слави запорожців Северина Наливайка, гренадерів Олександра Суворова і Михайла Кутузова, кіннотників Григорія Котовського, захисники південних рубежів нашої Батьківщини стояли на смерть, вражаючи ворога своєю стійкістю, беззавітною хоробрістю, безстрашністю. Про це, на

жаль, поки що ніхто як слід не розповів, ці сторінки війни ще чекають на своїх дослідників.

Майже місяць відважні десантники грудьми стримували натиск ворога на його ж території, і лише 19 липня їм довелося залишити Кілію-Веке, перебратися на лівий берег Дунаю.

Дії наземних військ активно підтримували Чорноморський флот і 21-а змішана авіаційна дивізія, до якої входив і 69-й винищувальний полк. Його льотчики вилітали на бойові завдання з польових аеродромів Жовтневе, Мариново, Чорногорка, Чиково, Цевриково і з семи майданчиків, розташованих на околицях Одеси.

Льву Шестакову, крім польотів на бойові завдання, доводилось організовувати бойову роботу з усіх точок. Дуже часто вони літали на той чи інший аеродром з Верховцем. І часом важко було розмежувати, де починалися й кінчалися їхні обов'язки: обидва чудово літали, вміло воювали, могли запалити воїнів особистим прикладом, яскравим словом. Звичайно, турбот у комісара було більше — за ним же стояв не просто весь полк, але ще 112 чоловік комуністів і 250 комсомольців, партійні організації в кожній ескадрильї на чолі з комісарами Маковенком, Піскуновим, Дубковським, Куницею.

Микола Андрійович, як і Шестаков, теж здавався всім трижильним.

Власне, ці два енергійні, діяльні офіцери певною мірою компенсували недостатню моторність та ініціативність командира полку. Говорили, що він дуже потерпає від хвороби нирок. Ширились чутки, що його ось-ось мали замінити.

І Верховець, і Шестаков розуміли, що заміна командира в такій складній ситуації не дуже бажана, але, судячи з усього, вищому командуванню доведеться на це піти.

...Іде третій тиждень з початку війни, а Льву ні на мить не вдавалося вирватися додому. Коли-не-коли в місто навідується старшина Кацен. Він привозить вітання сім'ям і від них. Тільки в полк повертається не з самими вітаннями, а й з пакетами, вузликами, в яких турботливі дружини передавали куриво, мило, одеколон, зубний порошок тощо. Це було дуже доречно: багато хто того пам'ятного ранку помчав на аеродром без нічого, сподіваючись швидко повернутись.

Кацен покірливо приймав усі передачі, благаючи тільки про одне: щоб жінки надписували їх, а то на аеродромі важко розібратися, для кого вони призначені.

13 липня у нього в руках лишився пакет, який уже нікому було вручати: молодший лейтенант Карпенко загинув у нерівному бою над Тирасполем. Перша бойова втрата полку... Війна

не була б війною, якби не гинули люди. Через два дні склав крила командир ланки молодший лейтенант Іванов. 29 липня над Акерманом було збито Рожнова.

У каптерці в Кацена все більше збиралося невручених передач. Федотов, Іконников, Гуманенко, Ольховський, Семенов, Засадкін, Сидоров... Рідшають ряди льотчиків. Вони вилітають на завдання і більше не повертаються. Від них не лишається навіть могил. Це не могло не відбитись на настрої льотчиків.

У цей період непоправних тяжких втрат Микола Андрійович Верховець, секретар полкової партійної організації, старший політрук Костянтин Пирогов, пропагандист полку Борис Гловацький, комсомольський ватажок полку Алібек Ванієв, комісари ескадриль намагалися тримати в полі свого зору буквально кожного льотчика, щоб вчасно підтримати, підбадьорити, піднести бойовий дух.

Що ж до жінок, то на ці втрати вони реагували по-своєму: стали на аеродромі з'являтися з дітьми, проводжали чоловіків на бойові завдання. Хоч-не-хоч, довелось трохи пом'якшити режим, дозволити по черзі бувати льотчикам вдома. Тільки й це був не кращий вихід із становища: коли чоловіки воюють — сім'ям не місце поруч з ними. Шестаков, який побував дома, особливо гостро відчув це. Він вирішив відправити Олімпіаду з дітьми до матері в Авдіївку. Трапилась нагода: міськрада, депутатом якої Лев був з сорокового року, саме причіпляла свої вагони до ешелону, яким евакуювалось Одеське військово-авіаційне училище. В один з них Шестаков і посадив свою сім'ю.

Розлука була нестерпно тяжкою. Ніхто не знав, чи вдасться побачитись знову. Як тільки поїзд рушив, Лев машиною швидко повернувся, підняв у повітря свого яструбка, наздогнав ешелон, супроводжував його, поки не переконався, що йому нічого не загрожує, потім хитнув крильми й прощальною крутою свічкою злетів у небо...

Мало, дуже мало дісталося йому сімейного щастя. Та й те, що дісталось, було солодким з гіркотою. Гіркота — від постійного передчуття швидкої розлуки. А тепер і це щастя пішло від нього.

Доля воєнна! Яка інша може порівнятися з тобою, тривожною, крутою й суворою...

Якось у полк прибув новий командуючий ВПС округу комбриг І. Катров — теж колишній «іспанець». Він запросив до себе Верховця.

— Миколо Андрійовичу, чи не думали ви над тим, що керівництво полку має потребу в зміцненні? — спитав він прямо.

— Якщо йдеться про мене,— спокійно відповів комісар,— то я, як і раніш, готовий воювати рядовим льотчиком.

— Ні, не про вас. Ви на своєму місці. Йдеться про командира полку. Він не зовсім здоровий, тому не досить активний. А обстановка вимагає командира, у якого енергія била б джерелом.

— Є така людина,— твердо сказав комісар,— Лев Шестаков!

— Я радий, Миколо Андрійовичу, що ваша думка співпадає з думкою Олександра Івановича Гусєва. Здаючи мені справи, він сказав, що кращої кандидатури на посаду командира полку не знає.

Приблизно така ж розмова відбулась у комбрига з начальником штабу полку майором Віктором Семеновичем Нікітіним.

З тим він і поїхав. Про його розмову нічого нікому не було відомо. І коли 16 липня прийшов наказ про призначення майора Шестакова командиром полку, для нього самого новина ця стала цілком несподіваною.

Подумати тільки — в 26 років командир полку! Та ще не де-небудь, а в Одесі, якій загрожує жорстока і, напевне, тривала блокада. Адже Молдавія і Задніпров'я вже зайняті ворогом. Приморська армія відрізана від головних сил Південного фронту. Місто з військами, що його обороняють, от-от буде повністю охоплено з суші. 69-й винищувальний полк, включений до складу Приморської армії, став, по суті, єдиною бойовою авіаційною частиною, що прикриває Одесу.

Ще є ескадрилья тихохідних МБР-2, очолювана майором Чебаником. На неї надій мало: не та техніка.

То що ж, Лев Львович Шестаков, чи готовий ти прийняти полк у такий відповідальний період його бойового шляху? Чи зумієш виправдати покладене на тебе високе довір'я, стати на захист Одеси в час її найсуворіших випробувань?

Лев подумав про Верховця, Кобелькова, Куницю, Асташкіна, Єлохіна, Малинова, Сірогодського, Топольського й інших... «З такими орлами гори перевернемо, перед будь-яким ворожим натиском вистоїмо!» — твердо сказав він собі.

Мар'їнський швидко здав справи і відбув у розпорядження штабу ВПС. На плечі Шестакова навалилося безліч непередбачених турбот. Ось що розповів про те, як він з ними впорався, Олексій Череватенко:

«Новий командир встановив міцні зв'язки з частинами, що обороняють Одесу. З комісаром Верховцем швидко встановили ще більш тісний контакт. Командир надміру гарячий, запальний, він наче начинений вибухівкою. Комісар, навпаки, спо-

кійний, неквапливий навіть при вирішенні найважчого питання. Вони ніби доповнюють один одного. До того ж обидва чудові льотчики, люблять літати.

Порядок заведено залізний. Закінчено бойовий день — збираємося підбивати підсумки. Командир, комісар поруч. Приємно бачити таку пару. Розмова — про дисципліну, додержання статутів і настанов. Багато уваги ми приділяємо вивченню бойової техніки ворога, його тактичних прийомів. Народилася свого роду школа бойового досвіду. Гідне місце в нашому житті займала партійно-політична робота».

...В той час, як Шестаков заглиблювався в свої нові обов'язки, входив у роль командира полку, до нього з міста П'ятихаток на Дніпропетровщині поспішав чоловік, що стане надійним його сподвижником на всіх фронтових дорогах. Поспішав цей чоловік не попутним транспортом, а на особисто ним керованій, зовсім ще новій білій емочці. Шлях від П'ятихаток до Одеси було пройдено на граничній швидкості, оскільки водій знав, що коли хоч трохи затримається,— не зможе прорватися в оточене місто.

Цілком можливо, що цей чоловік був останнім, хто зумів проскочити легковою машиною в Одесу: в день, коли він став перед Шестаковим, місто було повністю блоковано ворогом.

Лев Львович ще й ще раз перечитував вручене йому середнього зросту, русявим, симпатичним хлопцем командировочне посвідчення і не вірив своїм очам.

— Як ви, Василю Погорілий, до нас потрапили?

— Звичайним шляхом — по шосе.

— І вас не обстріляли?

— Жодного разу.

— І німців або румунів не бачили?

— Нікого не бачив.

— Ну, товаришу Погорілий, в такому разі ваше прізвище не відповідає вашій суті. Ви скоріше негорілий. Із своєю машиною тепер ви в моєму розпорядженні.

Так колишній шофер директора П'ятихатської МТС став особистим водієм командира 69-го винищувального авіаційного полку. Став ним тому, що з самого зародження полку був приписаний до нього як рядовий запасу.

Вася виявився спритним хлопцем. У не дуже місткому багажнику емочки він умудрявся возити абсолютно все, що в будь-яку хвилину могло знадобитися командирові. Саме такий хлопець і був необхідний в його нинішньому важкому житті.

...Почалася героїчна оборона Одеси. 5 серпня 1941 року надійшла директива Ставки Верховного Головнокомандування: «Одесу не здавати і обороняти до останньої можливості».

Необхідність цього диктувалася тим, що в портах міста зосередилося дуже багато народногосподарських вантажів, призначених для евакуації на схід. Крім того, Одеса набувала значення як передова база Чорноморського флоту.

На штурм чорноморської твердині фашисти кинули всю 4-у румунську армію. Сімнадцять піхотних дивізій і три кавалерійські бригади, підтримувані доброю сотнею літаків, штурмували оборонні рубежі Одеси, що витяглися на 250 кілометрів.

А хто протистояв натиску ворога? Окрема Приморська армія в складі двох стрілецьких дивізій та однієї артилерійської бригади, поріділий авіаційний полк, кораблі й нечисленні частини берегової оборони Чорноморського флоту.

19 серпня було створено Одеський оборонний район на чолі з командуючим контрадміралом Г. В. Жуковим. Життя міста було повністю підпорядковане завданням його оборони. Шестаков, як депутат міськради, добре знав, який вклад вносять одесити в захист свого рідного міста. Досить сказати, що в основному їхніми руками було створено багатокілометрові оборонні споруди, вони давали армії 55 танків, зроблених на основі тракторів.

20 серпня ворог почав новий штурм Одеси.

Ескадрильї 69-го полку на той час всі зібралися в Одесі, розмістились на кількох майданчиках. Комески Асташкін, Капустін, Рикачов фактично перетворювались на командирів ланок. На 15 серпня в полку лишилось двадцять літаків. Але і з такою мізерною кількістю техніки льотчики творили чудеса.

Шестакову на стіл лягла радіограма, з якої видно було, що слід чекати масованого нальоту на Одесу. Він одразу ж на чолі групи вилетів прикривати місто. Розвіддані виявилися точними: вздовж берегової смуги під прикриттям дев'ятки месерів йшло дванадцять «юнкерсів». Курс — на морський порт. А там саме на кораблі вантажаться родини захисників Одеси.

Сили нерівні — вісім проти двадцяти одного. Але все одно ворог не повинен прорватися до цілі. Командир дає сигнал п'ятірці зв'язати боєм месерів. Сам на чолі трійки накидається на бомбардувальників. Калейдоскопом закручується повітряна карусель. Важко встежити, де хто. Але кожний льотчик бачить свою ціль, ув'язується за нею, прагне її знищити.

Першим підбиває месера Олексій Череватенко. За ним — Єлохін. Потяг за собою палаючий хвіст «юнкерс», запалений

Шестаковим. Все це відбувається прямо над головами одеситів. Городяни із захопленням стежать за рішучими діями відважних соколів, вони пишаються ними.

Правда, був момент, коли вони майже оніміли від несподіванки: один наш винищувач зірвався в штопор, став падати в море. Бачити загибель свого льотчика — що може бути жахливіше?! Але, на радість, верткий И-16 біля самої води вирівнявся, свічкою злетів угору і знову ув'язався в бій. На землі вільно зітхнули. А Шестаков «намотав собі на вус»: молодого льотчика Івана Корольова треба підучити техніці пілотування, інакше можна його втратити раніш, ніж він виправдає покладені на нього надії.

Аналізуючи операцію, Шестаков високо оцінив дії Єлохіна і Череватенка, детально розібрав випадок з Корольовим. На закінчення слово взяв Верховець.

— Поздоровляючи сьогодні Олексія Череватенка з першою перемогою, дозвольте від імені всіх нас поздоровити його і з народженням сина.

Пролунали дружні оплески. Шестаков тихо спитав комісара:

— Чому ж ти раніше мені не сказав?

— Мені щойно Кацен передав сюди записку...

— Ясно. Череватенко,— звернувся він голосно,— як сина думаєш назвати?

— Не знаю ще...

— А чого тут думати? — почулися голоси.— На честь першої перемоги батька й назвати сина Віктором.

— Правильно,— схвалив командир,— Віктор — значить, переможець!

Так дістав своє ім'я малюк, народжений в Одесі в найбільш трагічні дні всієї її історії.

«Хлопчак цей повинен вирости справжньою людиною, гідною міста, в якому народився»,— подумав Шестаков і тут же згадав своїх дітей, дружину. Як влаштувалися там? Нічого йому про них не відомо. Одне втішало: вони все-таки виїхали. А що буде з родинами, які лишились тут? Через день-два їх усіх теплоходом відправлять на Кавказ, тільки шлях їх буде дуже небезпечний...

Чим упертіше оборонялися захисники міста, тим жорстокішим ставав ворог. З кожним днем він все більше стискав зловісне кільце. Рясно политий кров'ю кращих бійців, шагреневою шкірою скорочувався одеський плацдарм. Фашисти позбавили городян електрики, потім, захопивши водонапірну башту на Дністрі, лишили їх без води. Сотні, тисячі снарядів, бомб обру-

шували вони на житлові квартали, старі порти і заново споруджені нові в Аркадії та на Золотому пляжі.

Але місто стояло, як скеля, місто не збиралося здаватися. В ці дні пошта, газети доставлялися в Одесу морем з Севастополя. Верховець жадібно перечитував газети, які були, як правило, одно-двотижневої давності, доповнюючи вичитане в них почутим по радіо, і одержану таким чином інформацію негайно передавав льотчикам, технікам, механікам. Одного разу він приніс на аеродром щойно одержану «Правду», зібрав у сховище всіх вільних від польотів і урочистим голосом став читати передову статтю під назвою «Захисники рідних міст, рідної землі». В ній ішлося про те, що героїчна оборона Одеси, так само, як і Ленінграда, Києва, є хвилюючим прикладом беззавітної любові до Батьківщини і до рідного міста, чудовим за силою виявом масової безстрашності і колективного героїзму.

— Невже це ми заслужили такої високої оцінки? — схвильовано спитав авіамеханік старшина Павло Бабкін.— Що ж ми такого зробили?

— Так, саме ви, товариші,— звернувся до всіх комісар,— щохвилини, щогодини здійснюєте подвиги на цій багатостраждальній одеській землі. На чому ми літаємо? На покромсаних снарядами, майже розвалених ішачках. Звідки ми злітаємо? З майданчиків, які в мирний час годилися б тільки для дитячих ігор. Що у нас є? Боєкомплект, запаси пального вкрай обмежені. Скільки загинуло наших людей? На сьогоднішній день — двадцять льотчиків і два техніки. В числі тих, хто вже ніколи не повернеться,— командир ескадрильї капітан Михайло Асташкін, воєнкоми ескадриль політруки Куниця і Піскунов. День у день рідшають наші ряди. Нам все важче і важче виконувати свій військовий обов'язок. Ми не знаємо, що чекає на нас попереду. Та чи є серед нас скиглії, панікери, боягузи? Чи знає хто-небудь таких? — звернувся Верховець до присутніх.

— Ні, немає, не знаємо таких, товаришу комісаре,— чітко, по-солдатськи відповів Бабкін,— не було між нас ненадійних і не буде. Всі — як граніт!

— Ну от, Павле Михайловичу, ви самі відповіли, за що оборонці Одеси заслужили такої високої оцінки. Тверді, як граніт! Цим, мабуть, сказано все. Граніт ворогові не розбити, Одеса стояла і стоятиме.

Після цього в Миколи Андрійовича самого настрій піднявся. Дивна річ політробота: інших заряджаєш енергією, бадьорістю, вірою в досягнення поставленої мети і сам від них

заряджаєшся. В цьому, мабуть, криється один з найбільших секретів успішного впливу на людей. Як тільки відчуєш, що спілкування з ними тебе перестає збагачувати,— можеш змінювати професію: тобі більше нічого буде віддавати іншим, ти втратиш свою живу душу.

Так міркував Верховець, йдучи в штабну землянку, щоб дізнатись у начальника штабу про загальну обстановку.

Нікітін був незвичайно похмурий. Це означало, що він дуже схвильований.

— Що трапилось, Вікторе Семеновичу?

— Що трапилось? Краще б ти не питав...

— Та що ж сталося?! — стривожено перепитав комісар, передчуваючи біду.

— Боюсь і казати. Може, це все не так. Група повернулася без Шестакова. Доповідають, що під час штурмування зенітка його підбила.

— Де ж це трапилось?

— Над Дофіновкою...

Верховець вихором вискочив з землянки, кинувся до свого літака, технікові на ходу сказав:

— Піду на пошуки командира.

Швидко злетівши, він повів машину в район Дофіновки. Хоч і був комісар обачний, витриманий, передбачливий Нікітін усе ж послав услід за ним ще пару винищувачів.

Не минуло й п'яти хвилин — на аеродромі переполох. По дорозі з боку противника щось рухається, піднімаючи за собою величезний хвіст рудої куряви.

— Фашистські танки! — почувся чийсь вигук.

Цього ще не вистачало... Командира нема, комісар полетів... Начальник штабу швидко взяв управління полком на себе:

— Зайняти оборону, приготуватись до бою!

Захоплюючи протитанкові гранати, всі кинулись у заздалегідь вириті щілини. Притихли. Чекають.

Невидима за курявою потвора підходить все ближче й ближче. Ось вона вже перетнула межу аеродрому, й тоді інженер полку Кобельков вигукнув:

— Хлопці, та це ж звичайний літак!

— Та не зовсім звичайний,— здивовано сказав Бабкін.— А раптом це провокація?

— А по-моєму, це звичайнісінький ішак, який потребує хорошого лікаря,— втрутився в розмову старший лікар полку майор Тавровський, який знаходився тут же, в щілині.

— Медицина поставила точний діагноз,— уже впевнено сказав Кобельков,— вилізай, хлопці!

Рідкісне видовище постало перед усіма: И-16 з відірваним хвостом і тому з високо задертим гвинтом. Льотчик у кабіні не сидів, а майже лежав на спині. Льотчиком тим був Лев Шестаков. Він, наче нічого не трапилось, енергійно зіскочив на землю:

— Приймай, Кобельков, приклеюй новий хвіст. Зумієш?

А той, вражений усім побаченим, ніяк не міг отямитись. Потім раптом спитав заїкаючись:

— Т-т-товаришу командир, як ц-це все з-з-зрозуміти?

— А дуже просто, Миколо Яковичу,— весело відповів Шестаков,— прилетіти не міг, так приїхав. Все одно ж своїм ходом.

— А чому своїм ходом? — остаточно отямившись, спитав інженер.

— Зенітний снаряд попав у хвіст, перебив троси управління. Ледве дотягнув до своєї території, плюхнувся на землю і давай рулити. Хвіст десь на дорозі валяється, відламався.

— Поїдемо підберемо?

— Поїдемо, тільки не за хвостом. Треба один трактор наздогнати.

— Що то за трактор?

— Сам побачиш, сідай у машину. А де комісар?

— Полетів вас розшукувати,— відповів начальник штабу.

— От ще халепа... Як би його самого не довелось розшукувати. У фашистів стало більше зеніток... Добре, Вікторе Семеновичу, чекайте на комісара, а ми з Кобельковим швидко тут зробимо одну справу. Дуже цікава справа,— загадково підморгнув він Нікітіну.

Біла емочка Васі Погорілого була, немов лялечка,— вимита, чистенька, вона разом з водієм тоскно чекала на свого господаря, і тепер вони обоє сяяли, як нові п'ятаки.

Шестаков, підійшовши до машини, побачив на її дверцятах красиво виконаний малюнок: в овальному колі морський корабель, над ним крилатий И-16, нижче підпис «Одеса». Коли сіли і поїхали, Шестаков спитав:

— Васю, а для чого цей малюнок?

— На пам'ять про Одесу...

— Ти що ж, думаєш, емочки тобі надовго вистачить?

— Я повернусь на ній в П'ятихатки після війни. Разом з вами, Лев Львович, ось побачите.

— Після війни? І коли вона, по-твоєму, закінчиться?

— Та от відстоїмо Одесу, зберемося з силами і підемо наступати. А якщо вже підемо — ніхто нас не зупинить...

— Ех, якби було все по-твоєму, Васю, тоді твоє місце було б у генеральному штабі. А малюнок — це добре, в ньому твоя віра, а вірою сильні наші люди. Чи не так, Миколо Яковичу?

— Мене весь час захоплює сила духу наших людей. Таке терплять, так страждають, але ні в кого немає навіть тіні сумніву в нашій перемозі.

— На тому стояла і стояти буде земля Руська! — урочистим тоном повторив Шестаков відомі слова Олександра Невського і раптом різко скомандував: — Гальмуй!

Погорілий зменшив хід. Поруч ліниво перекочував траки гусениць саморобний «одеський» танк. На його боках були закріплені реактивні снаряди, що робили його дуже грізним на вигляд.

Із броньованої кабіни виглянув замурзаний молоденький хлопчина-ополченець.

— Зупинись! — гукнув йому Шестаков, відкривши дверцята машини.

Хлопчина вимкнув мотор, стрибнув на землю, витріщив чорні очі на пасажирів емки.

— Як тебе звати?

— Стась...

— Місцевий?

— З Молдаванки.

— Куди шлях тримаєш?

— Та до наших, поруч ось вони тут...

— А може, заїдемо до нас на аеродром?

— Не можна. У мене наказ.

— А статут знаєш?

— Ні-і...

— За статутом виконується наказ останнього начальника. Я зараз для тебе і є такий останній начальник. І ось тобі мій наказ: повертай назад...

— Наказ — так наказ,— відповів заінтригований хлопчина і, блиснувши своїми очицями, заліз на танк-трактор, завів мотор, зробив розворот і, піднімаючи куряву, поїхав до аеродрому.

Ні Кобельков, ні Погорілий нічого не зрозуміли. Інженер не витримав:

— Що ви задумали, Лев Львович?

— Ага, терпець увірвався? Ну добре, настав час ввести вас у курс справи. Розумієте, у німців зараз стільки зеніток, а бити їх нічим — чи зашкодиш одиночним цілям гарматними

чергами? І ось, коли я рушив додому, побачив цей трактор з ересами...

— Зрозуміло, Лев Львович, хочеш підчепити реактивні снаряди до літаків?

— Правильно. Ідею схопив. Тепер втілюй її в діло, інженере!

— Це нам під силу. Тільки де взяти реактивних снарядів?

— А про це спитай у хлопчини. Коли вони трактор обвішали — отже, вони десь є!

Знову здивувалися авіатори, побачивши на аеродромі дивний кортеж з легкового автомобіля і танка-трактора.

— А ще кажуть: не можна в один віз запрягти осла і боязку лань...— прокоментував старшина Бабкін.

— Не знаю, як там відносно осла, а ось щодо наших ішаків — доведеться нам з вами попрацювати,— відповів на це Кобельков.

Він тут же запросив на нараду інженерів Орлова, Спиридонова, техніків-зброярів Косака, Жука, почав вирішувати з ними нову головоломку, задану командиром.

А його тим часом стискав у своїх обіймах комісар. Він вірив і не вірив, що бачить його живим і неушкодженим. Адже, як розповідали льотчики його групи, він каменем пішов до землі на ворожу територію...

— Ще не відлив Гітлер для мене кулі,— сказав Шестаков,— але ми, Миколо Андрійовичу, піднесемо фашистам сюрприз. Ось інженери й техніки мудрують над цим.

— Над чим, як трактор скинути з ішака? — спитав Верховець, ще не обізнаний із задумом командира.

— Чому трактор? Реактивні снаряди. Уявляєш, скільки галасу буде, ото наженемо страху на фріца...

— Ох, Лев Львович, ти завжди чимось здивуєш. А пропозиція дуже доречна.

Микола Андрійович подумав ще, щось зважуючи, потім повернувся знову до Шестакова:

— Чи не здається тобі, що переозброєння, якщо можна так висловитися, на реактивні снаряди вимагатиме великої роботи? Чи не варто у зв'язку з цим провести нараду комуністів?

— Не тільки варто — обов'язково треба,— відповів командир,— і не нараду комуністів, а відкриті партійні збори за участю всього полку. Роботи дійсно буде дуже багато, і не виключено, що не доведеться спати ні вдень ні вночі. Людей до цього треба підготувати.

— То що ж, Лев Львович, будеш доповідачем на зборах?

— Згоден.

Це були другі партійні збори, на яких Шестаков виступав як доповідач. Член ВКП(б) з лютого 1941 року, він вважав себе молодим комуністом, і, на його думку, доповіді треба було б доручати людям з великим партійним стажем, таким, як Верховець.

До виступу Лев Львович готувався дуже старанно. Він хотів сказати про все коротко й цілком зрозуміло. І це йому вдалося. Відкриті партійні збори 69-го винищувального полку були останніми в обложеній Одесі. Вони дали дуже великий заряд усім учасникам. Шестаков після того подумав: ніяка нарада не може замінити таких відкритих зборів. На нараді задає тон командир. А тут господарі — рядові комуністи. І те, що вони вирішують,— це не тільки спільна думка всіх, це воля комуністів, голос їхнього серця. Саме те, що примножує сили, додає енергії й наполегливості.

Сутеніло... Інженери й техніки почали виготовляти спеціальні підвіски для реактивних снарядів, що будуть кріпитися під крилами И-16. Замурзаний Стась, якого тут досить добре нагодували, охоче взявся допомагати. Вирішено було працювати всю ніч, а на ранок підвіску показати командуванню.

Шестаков пішов у їдальню, сподіваючись, що на сьогодні він уже свої основні справи зробив і нічого несподіваного не станеться. Але він помилився.

Комісар у розмовах з командиром навіть не натякнув, що, повертаючись з пошуку, в повітряному бою збив винищувач ПЗЛ-24 — машину польського виробництва, якими були озброєні румунські ВПС. У порівнянні з «месершмітами» вони були набагато гіршими. Нашим льотчикам з ними було легше розправлятись. Проте і від них можна було зазнати лиха, як це трапилось одного разу з Олексієм Череватенком, якого під час атаки підстрелив ПЗЛ-24.

Не сказав комісар про свою перемогу, але командир дізнався про неї зовсім несподівано. Поки йшли партійні збори, на аеродром привезли збитого Верховцем румунського льотчика. Худорлявий, чорнявий, із засмаглим обличчям полонений пілот, як видно, зовсім не журився своєю невдачею. Дуже багато говорив, але що — не зрозуміти: жодного російського слова не знає. І тут виручив Стась з Молдаванки. Виявилось, що його мати румунка. Він дуже швидко оволодів роллю перекладача. Запитань льотчикові задавати не довелось. Вважаючи, що йому дуже пощастило, що війна для нього вже закінчилась, він якомога швидше хотів розповісти все, що йому відомо.

Виявилось, що напередодні на аеродром Зельці приземлився полк Ю-87, який прибув з Африки. Його прикривали Ме-109. Екіпажі бомбардувальників — найвищого класу. Їх викликали сюди для вирішального удару по Одесі.

— Хто командир полку? — спитав Шестаков. Спитав просто так, майже автоматично, бо цього румун міг і не знати.

— Полком командує улюбленець Герінга підполковник Курт Ренер...

До свідомості Льва Львовича, з яким в цей час заговорив начальник штабу, одразу не дійшло ім'я його давнього «особистого» ворога. Але тут його наче хтось штовхнув:

— Хто командир полку?

— Підполковник Курт Ренер.

— Курт Ренер?! — вигукнув Шестаков, аж усі здригнулись, а в румуна від несподіванки перекосило обличчя.

Ні комісар, ні начальник штабу не знали, чому їхнього командира так збентежило це ім'я. Навіть Торбєєву, що був присутнім при допиті Курта в Іспанії, крім цього факту, більше нічого не було відомо.

Чи треба зараз розповідати про це всім? Ні, вирішив Шестаков. Краще ми зведемо з ним рахунки без зайвого розголосу. Зрешті-решт наші стосунки з ним — це наша особиста справа. Цікаво, чи знає він, що тут, в Одесі, полком командую саме я? Напевно, знає. Адже багатотиражка оборонного району, незважаючи ні на що, продовжувала виходити і майже в кожному номері розповідала про льотчиків полку Шестакова. Хто може сказати, що вона не потрапляє до рук ворога? «Добре, Курт Ренер, перевіримо тебе ще раз на живучість!»

— Старшина Кацен, — наказав він, — проїдьте з Погорілим на аеродром, дізнайтесь, як ідуть справи у Кобелькова.

Потім звернувся до Стася:

— Попроси полоненого, щоб накреслив докладну схему розташування Ю-87 і Ме-109 на аеродромі.

Румун виявився непоганим креслярем. Лев уважно подивився на схему.

— Викличте до мене Череватенка!

Через п'ять хвилин льотчик з'явився.

— Погляньте, — Шестаков показав схему. — До настання темряви ще ціла година. Негайно вилітайте в Зельці, перевірте, чи відповідає ця схема дійсності.

Льотчик пішов, повернувся з аеродрому Кацен, доповів:

— Товаришу командир, робота йде повним ходом, перший зразок підвіски майже готовий.

— Їдемо!

Вертка емочка швидко довезла Шестакова, Верховця, Нікітіна на стоянку, де трудились авіаспеціалісти. Вони саме прикріплювали підвіску до крила. Пригвинтили. Перевірили — тримається міцно.

— Давайте снаряд,— розпорядився Кобельков.

Механіки піднесли завчасно знятий з саморобного танка РС. Підняли його, приклали до підвіски, легенько натиснули — клацнули замки. Відпустили руки — висить, не поворухнеться.

— А як скидати? — запитав Шестаков.

— Змонтували електропуск.

— Як перевірити?

— Пустити снаряд...

— Ось що, відбуксуйте літак за аеродром, поставте носом у бік ворога і зробіть пуск.

Рівно через двадцять хвилин всі з цікавістю спостерігали, як, зашипівши і викинувши сніп вогню, від літака відокремилась вогненна стріла й понеслась понад самою землею, розганяючи сутінки.

— Чудово! — вигукнув Шестаков. І тут же стурбовано спитав: — А як з прицілюванням?

— Все передбачено. Будете користуватися гарматним прицілом, але з деякими поправками.

— Молодці! — задоволено потер руки командир.

В цей час приземлились хлопці Череватенка.

— Все точно співпадає, як на схемі,— доповіли вони.

— І румун молодець! І комісар молодець, що збив його. А тепер я до вас звертаюся, товариші інженери: скільки літаків можете обладнати реактивними снарядами за ніч?

— Якщо кинемо всі сили — штук десять.

— А де Стась? — почав озиратися Шестаков.

— Тут я,— відповів той з-під крила літака.

— Іди-но сюди. Є дуже серйозна справа.

Хлопець підійшов, очі палають цікавістю: що ще придумав цей невгамовний командир?

— Стась, де ти брав реактивні снаряди?

— В порту.

— А якщо зараз поїдеш за ними — привезеш?

— Якщо дуже треба — привезу.

— Дуже треба. Якщо ми на ранок не будемо мати снарядів, завтра на Одесу можуть скинути тисячі бомб. Ми повинні випередити фашистів.

— Я готовий їхати. Тільки пошліть зі мною кого-небудь авторитетного...

— Добре! Вікторе Семеновичу! Беріть дві вантажні машини і разом із Стасем — у порт. До ранку повинні бути десять літаків з реактивними снарядами.

Стась сів у кабіну передньої машини, Нікітін — у задню. Поїхали. Дивлячись їм услід, Лев чомусь згадав Париж, Стіну Комунарів. А, зрозуміло чому: Гаврош! Чим Стась не одеський Гаврош?

В ніч на 20 вересня у полку спали лише льотчики. Командир обмірковував план наступної операції. Комісар зі своїми помічниками піднімав у людей настрій, допомагав налагодити забезпечення всіма необхідними матеріалами, а це було не так просто, організовував гарячу їжу. Інженери, техніки, механіки, мотористи працювали до сьомого поту, клепаючи підвіски. Нікітін і «одеський Гаврош» підвозили ракети...

Ну, Курт Ренер, які сни ти цієї ночі бачиш? Нерадісним буде твоє пробудження, якщо воно взагалі буде.

...Займався холоднуватий осінній ранок. Лев устиг годину подрімати. Він боявся, що спатиме більше, ніж треба — адже виморений так, що ледве ноги тримають. Але йому не довелось поспати стільки, на скільки він розраховував. Його розбудив страшенний вибух, що пролунав на стоянці.

Командир вискочив на вулицю, Вася Погорілий, який заснув в емочці й теж був розбуджений несподіваним гуркотом, тут же завів мотор, і вони помчали на аеродром.

Там сталось нещастя: з підвіски зірвався реактивний снаряд, падаючи, об щось вдарився й вибухнув, на смерть вразивши кращого авіаційного механіка полку старшину Бабкіна. Того самого Павла Бабкіна, який не вірив, що коли «Правда» писала про героїчних захисників Одеси, то мала на увазі і його. Лев стояв над ним, опустивши руки, дивився на нерухомі голубі очі і думав: був чоловік і не стало його. Пожив, скільки відпустила йому війна, і пішов назавжди. А якби не війна? Скільки б добрих справ зробив Павло? Кажуть: доля! Але до чого тут доля, коли всі біди від фашистів? Якби не топтали вони нашу землю, скільки б хороших, справжніх хлопців, таких, як Бабкін, залишилось живими.

— Лев Львович,— торкнувся ліктя командира комісар,— будемо ховати Пашу чи спочатку підемо на завдання?

— Спочатку — на завдання. Мститися гадам! Відсалютуємо старшині Бабкіну реактивними снарядами...

Двадцять винищувачів, п'ятнадцять з яких несли під крилами по чотири реактивних снаряди, зникли в ранковій імлі. Двадцять винищувачів були поділені на групи: ударну, для

боротьби з зенітною артилерією, і для атаки ворожих наметів, де розташувався бойовий склад бомбардувального полку.

Шестаков вважав, що для наметів буде досить і гарматного вогню. А ось літаки, зенітні батареї треба бити реактивними снарядами, напевне.

Попереду — Зельці. Уже можна бачити ворожий аеродром. На ньому тиша і спокій. Фріци сплять і, мабуть, все ще бачать уві сні пекучу Африку. «Зараз ми покажемо вам нашу, одеську Африку,— думає Шестаков, міркуючи, як краще вивести на ціль свою ударну групу.— Влаштуємо таке пекло, що ти, Курте Ренер, захочеш, як кажуть на Дерібасівській, щоб мама народила тебе назад».

«Невже німці безтурботні, що навіть не організували бойового чергування? — думав комісар, вишукуючи позиції зенітних установок, придушити які доручено його групі.— Звикли в Африці до легкої, як весела прогулянка, війни, вважають, що й тут їм буде мед. Захлинетесь ви зараз цим медом».

П'ятірку літаків, що мали розстріляти намети, вів Олексій Алелюхін — стрункий, білявий, завжди з посмішкою льотчик. «Ну, щури, подивимось, як ви зараз забігаєте,— думав він,— ніякі нори вас не врятують».

На далеких підступах до аеродрому знизились, пішли на малій висоті. Хвилина, друга, третя... Тільки рівний гул моторів та легка вібрація крил. І ось ціль під ними: чіткі, як перед парадом, ряди Ю-87 і Ме-109. Шестаков різко віддає ручку вниз, прицілюється по крайніх машинах, скидає свої ереси. За ним послідовно б'ють його ведені. Шквал суцільного вогню прокочується по стоянці. Вибухи, вгору летять шматки металу, гвинти, колеса.

Опам'ятались ворожі зенітки. Але вони встигли своїми пострілами лише виявити самих себе і тут же потрапили під нищівний вогонь наших яструбків.

Під гарматними трасами спалахували і тут же згоряли намети. Німці, мов очманілі, схоплювались, хто в чому був, задихаючись, збивали з себе полум'я, кидались в різні боки, але ніде не знаходили порятунку,— навкруги все рвалося, горіло, хиталося під ногами.

Здавалося, над аеродромом пронісся смертоносний шквал. На ньому не залишилось нічого, що хоч колись могло б піднятися в повітря,— всі літаки були знищені або пошкоджені до такої міри, що їх місце було лише на звалищі. Мало хто врятувався і з льотних екіпажів. Отут, під Одесою, фашистські льотчики відчули справжню Африку!

Полк повертався у повному складі. Це був день незвичайної на той час удачі: завдали величезної шкоди противникові, а самі не втратили жодної живої людини. І лише на землі радісний настрій зник: треба було ховати старшину Павла Михайловича Бабкіна.

— Ось він і є наша єдина сьогоднішня бойова втрата,— сказав Шестаков на траурному мітингу.— Але вона дорого обійшлась фашистам. Ми сповна відплатили за смерть нашого вірного товариша...

У полк несподівано прибуло поповнення — льотчики-чорноморці з Криму на чолі з командиром ескадрильї капітаном Федором Івановичем Демченком. У чорній формі морської авіації, вони одразу справили на Шестакова добре враження. Він познайомився з заступником комеска капітаном Василем Вольцефером, комісаром Валентином Маракіним, льотчиками Бакуніним, Беришевим, Жовновським, Лузиковим, Миколянцем, М'ягковим, Патріним, Саприкіним, Шишкіним, Яковенком. З ескадрильєю морських винищувачів прилетіли і чотири штурмовики на чолі з командирами екіпажів Аленицьким, Давидовим, Кутейниковим, Сусліним.

Всі молоді, міцні хлопці. Щоправда, без бойового досвіду — воювати їм ще не доводилося. Але вони привели в полк ще сімнадцять цілком придатних для польотів літаків. Саме це Шестакова радувало над усе. Попереду були ще жорстокіші бої, і таке підкріплення було своєчасним.

Лев Львович дав чорноморцям один день для відпочинку і для знайомства з льотчиками полку, а потім почав поступово втягувати їх у бойову роботу. Одного разу вирішив особисто показати їм, як слід розправлятися з фашистськими стерв'ятниками. Коли з постів спостереження надійшло повідомлення, що до аеродрому наближається група ворожих літаків, на чолі ланки вилетів їм на перехват. Виявилось, що месерів дев'ять, а наших лише три.

Шестакова ніколи не лякала кількісна перевага противника. Він додержувався суворовського правила: воюють не числом, а вмінням. І сміливо вступав у бій. Гаряча сутичка, як кажуть, на коротких ножах, тривала хвилин п'ять. Два месери були збиті. Але тут невідомо звідки на нашу трійку навалилось ще п'ять Ме-109. І зразу ж підпалили літак веденого Педька. Він вийшов з бою, нашій парі загрожувала біда, та й снаряди вже закінчувались, тому доводилось хитрістю вириватися з ворожих лещат.

Приземлився Шестаков невдоволеним: оце показав, називається, повітряний бій! Добре, що хоч Педько зумів дотягнути

до аеродрому. Щоправда, він остаточно знівечив машину, зате сам лишився живий.

Трохи заспокоївшись, Шестаков почав аналізувати, чому все так трапилось? Згадав, що подібна ситуація була і в Іспанії. І ще там всі прийшли до висновку, що трійка — не кращий варіант для ведення бою. Там же вперше за його ініціативою була випробувана «етажерка» — політ винищувачів на різних висотах для підстрахування один одного. Чому ж забули про цей досвід? Якби сьогодні він вилетів двома парами та одну з них послав на висоту, де причаїлась ота проклята п'ятірка месерів,— все було б інакше. Однак тут є одно «але»: у месерів добрі кисневі маски, німецькі льотчики можуть довго літати в них. Наші ж маски незручні, в них довго витримати не можна. Де ж вихід? Без масок? Неможливо. А якщо... замість них зробити звичайні... мундштуки? Органічне скло є, отже, цю проблему вирішити легко.

— Вікторе Семеновичу,— звернувся він до начальника штабу.— Зберіть льотчиків, будемо радитись.

Всі пропозиції Шестакова знайшли гарячу підтримку, крім того, вони викликали й нові ідеї.

— Товаришу командире, а якщо в сидіннях льотчиків замінити спинки на броньовані? — спитав Іван Корольов.— Адже командир ланки, літак якого впав у районі аеродрому, загинув від попадання снаряда в спинку сидіння. Чи не від того загинули й ті, хто не повернувся з завдання?

— Можливо, від того,— відповів Шестаков.— А де взяти бронеспинки?

— Як де? У нас же брухту від літаків багато, там і броню можна знайти.

— Цю пропозицію можна прийняти,— втрутився в розмову комісар,— ось тільки вага літака, напевне, збільшиться, погіршаться тактико-технічні дані.

— У цьому ми трохи програємо,— підтримав комісара Олексій Череватенко.— Але ж і певність у нашій невразливості ззаду підвищиться...

— Певність? З цим справді рахуватися треба. Як думаєш, командире? — звернувся комісар до Шестакова.

— Я думаю, пропозицію льотчиків треба прийняти. А інженери і техніки повинні сьогодні ж організувати виготовлення кисневих мундштуків і бронеспинок. З завтрашнього дня літаємо лише парами методом «етажерки».

Демченко і його льотчики слухали все, що говорилось на нараді, і лише зараз почали розуміти, що потрапили вони не в звичайний полк, а в школу передового бойового досвіду, де

вміли знайти корисне і зробити правильні висновки навіть з невдач, і все це швидко втілювалось на практиці, тут же перевірялось в ділі, незалежно від того, від кого надходили ці пропозиції.

Затиснутий на вузенькій смужці одеської землі полк жив не лише бойовим, а водночас і творчим життям. Це було в характері Льва Шестакова, таким був його командирський стиль.

Вжиті заходи набагато підвищили боєздатність, зменшилася кількість жертв, стало більше перемог. Льотчики Демченка, захоплені загальним азартом, також почали відкривати рахунок збитих стерв'ятників. А щодо ланки штурмовиків лейтенанта Кутейникова, то вони з перших вильотів проявили себе справжніми молодцями. Їхні Іли були грізною ударною силою і лихом румунських зв'язківців. Лейтенанти Аленицький і Суслін, намагаючись не відставати від льотчиків Шестакова, придумали свою новинку: підвісили до літаків троси з металевими гаками і, літаючи на малій висоті, рвали ними дротяний зв'язок противника...

...— Цікаво знати, як дивиться наш командир на любов? — блиснувши пустотливими очима, спитав Берішвілі у Михайла Шилова.

— А чому це тебе хвилює?

— Та боюсь, як би мій кращий друг в халепу не вскочив...

— Краще за себе бійся,— огризнувся Михайло,— бачу, як за офіціанткою Олею увиваєшся.

— Це для того, щоб краще годувала. А ось моєму кращому другові треба терміново одружитися, інакше він від надмірних почуттів втратить сон, а льотчик, який не виспався,— уже не боєць...

— А мені здається, Араме, що не варто тобі сунути носа в чужі справи, а то ще біду накличеш.

Справді, Берішвілі таки накликав її...

Вилітали групою. У Шилова сталося щось з мотором, він спочатку відстав, а потім взагалі повернувся на аеродром. Виліз з кабіни, а технік йому тихенько каже:

— Світлана прийшла, чекає на лавочці за трамвайною колією.

— Дякую,— радісно відповів Шилов.— Я збігаю на п'ять хвилин, а ти тут будь напоготові.

Тільки Михайло пішов, Кобельков забрав на якусь роботу його техніка.

Шестаков з групою повернувся і перш за все запитав:

— Де Шилов?

Він боявся, що той не дотягне додому.

— Ось його літак, отже, все гаразд,— сказав Рикачов.

— Покликати його до мене!

«Шилов! Шилов! Шилов!» — понеслось по стоянці, а його наче корова язиком злизала.

Цього Шестаков терпіти не міг, він вимагав, щоб льотчики не відходили від літаків далі, ніж на сто метрів. І ось — на тобі! Один з кращих льотчиків дозволив собі порушити вимогу командира.

Коли врешті-решт Михайло вже стояв перед Шестаковим, той готовий був спопелити його своїм поглядом.

— Перевести в техніки! — жорстко сказав він.— Ні, в інтенданти! Їм, згідно служби, треба всюди швендяти, саме те, чого тобі не вистачає.

— Товаришу командир,— зробив спробу виправдатися Шилов,— випадково все вийшло...

— Хто виконує накази — у того випадковостей не буває. Ідіть!

Шилов пішов, а комісар, який чув цю розмову, звернувся до Шестакова:

— Лев Львович, а, між іншим, таке й з нами бувало.

— Яке?

— Коли дівчата голови запаморочували...

— Хто ж це Шилову її запаморочив?

— Світлана. Із заводської самодіяльності. Пам'ятаєш, співала в нас?

— Ось воно що! — обличчя командира посвітлішало.— Чого ж він не сказав про це?

— Так ти ж шулікою налетів на нього, слова не дав вимовити.

— Але служба є служба.

— Все правильно. Тільки кожен повинен пройти через любов — тут ми з тобою безсилі.

Лев тут же згадав Олімпіаду, діток, зачерствіле від щоденних боїв серце немов відтануло.

— От що, передай Шилову, що за порушення наказу усуваю його на день від вильотів.

Коли про це дізнався Берішвілі, він радісно вигукнув:

— Ура, товариші, наш командир за любов!

А Михайло тинявся цілий день сам не свій. Друзі полетіли на бойове завдання, а він залишився. Чи можна придумати для льотчика тяжчу кару?

Мучився-тинявся Михайло, не знаючи, що бачив Світлану, друзів востаннє: наступного дня він загинув у повітряному бою.

У ці дні 69-й винищувальний полк робив до ста вильотів щодня. Цьому сприяло нове поповнення льотчиків, серед яких були Головачов, Казаков, Бондаренко та інші. Вони прибули без літаків, тому підміняли льотчиків, які вже добре вимотались. З перших вильотів показали свій бійцівський характер Павло Головачов і Василь Бондаренко. З новоприбулих вони першими відкрили рахунок збитих стерв'ятників.

...Ворог стискав Одесу лещатами. Становище складалось критичне. Ставка перекинула в місто з Кавказу 157-у стрілецьку дивізію. В дорозі були й інші частини. З'явилась можливість організувати комбінований удар по військах противника, які наблизилися до Одеси з північного сходу. В районі Григорівки було висаджено морський і парашутний десанти. Вони завдали удару по німецько-румунських військах з тилу. Одночасно війська Одеського гарнізону перейшли в наступ з фронту. Ворог почав відступати, зазнаючи великих втрат у живій силі і бойовій техніці. Одеський плацдарм розширився настільки, що в порт і з нього, без загрози артилерійського обстрілу, могли вільно ходити кораблі.

Сподобався Шестакову і Казаков. Він чимсь був схожий на нього самого. Чим? Придивився — здається, ходою, манерою поводитись. Поговорив з ним — з'ясувалось, що він пройшов школу командира ескадрильї Титаря. Того самого Титаря, з яким Шестакова примирив іспанський танець «Ага-га». Що Титар після того танцю старався бути схожим на нього — про це Лев знав. Але що пізнає себе в його учнях — на таке не сподівався. Хоч встиг уже переконатись: у льотчиків буває, що ті, кого вони вчать, переймають у них буквально всі манери й звички. Така вже, видно, сила впливу справжнього льотного братерства.

Останній аеродром — в Аркадії, поблизу колишнього артилерійського училища. З допомогою громадян знесли частину парку, деякі двори, прибрали трамвайні колії. Вийшло поле завширшки 600 і завдовжки 800 метрів.

Навколо — місто. Такого військового аеродрому ніхто з авіаторів не знав. Потім, в кінці війни, винищувачі Олександра Покришкіна, будуть злітати з широких бетонованих автомагістралей у Німеччині. Але нікому більше не доведеться вилітати на виконання бойового завдання з міської площі або іподрому, як це було у льотчиків 69-го авіаполку.

Останні аеродроми, останні зльоти, останні перемоги і жертви. Це ми зараз так говоримо. Тоді слово «останній» нікому і в голову не приходило, бо ніхто не думав залишати місто, здавати його ворогові.

Незважаючи на те, що в полку підтримувались винятковий лад і дисципліна, командир не дозволяв льотчикам найменшої розхлябаності. Його вимогливість підкріплювалась великою роботою з особовим складом, яку проводив комісар Верховець, пропагандист Гловацький, комсорг Ванієв, секретарі партійних і комсомольських організацій.

Якось Микола Андрійович звернувся до Шестакова:

— Лев Львович, літав я сьогодні на штурмовику противника в Дальник разом з Олексієм Малановим. Ти знаєш, він вразив мене своїм бойовим прийомом.

— Я чув про це, комісаре, сам Маланова в бою останнім часом не бачив. Розкажи, що він придумав?

— Начеб нічого особливого, але ефект великий. Він іде до землі з великим кутом пікірування. Вириває машину на дуже малій висоті. Це дозволяє йому посилати снаряди прямо в траншеї і окопи. Удари його смертельні, невідпорні, набагато менше витрачається марно дефіцитних снарядів...

— І що ж ти пропонуєш, Миколо Андрійовичу?

— Закликати всіх бити ворога по-малановськи!

— І тут немає ніяких «але»?

— Одне є: літаки у нас пошарпані, можуть розсипатися.

— Отож-бо й є... То як же бути?

— Справді, тут треба все добре зважити.

— Давай, Миколо Андрійовичу, спочатку самі з тобою випробуємо «малановський кут», а потім уже вирішимо, що робити.

Обидва зразу ж пішли до літаків, завели мотори, взяли курс на Дальник.

Ось і передній край. Внизу —мережа траншей, ходів сполучення, різні укриття.

Командир, як і було домовлено, ввійшов у круте піке, комісар його прикривав. Лев каменем нісся до землі. Ось уже добре видно рогаті німецькі каски на головах ворожих солдатів, що причаїлися в окопах. Лев ще встиг подумати: «Чому німецькі каски? Адже румуни ходять у своїх. Може, Гітлер перекинув сюди свої частини?» І тут же він різонув короткою кинджальною чергою по траншеї, по артилерійській батареї. Попадання були винятково точними. Справді, снаряди економляться. Лев різко зламав траєкторію польоту і відчув, як напружився кожен його нерв в очікуванні, чи не трапиться чого з машиною? Йому здалося, що почувся якийсь тріск. Він ледь відпустив ручку. Потім знову рішуче взяв її на себе: треба ж усе по-справжньому перевірити! Літак стрілою злетів у висоту, а в цей час в пікірування пішов Верховець. Тепер комісара

прикривав командир. Стріляють зенітки, але від їхніх снарядів обидва вони, як і всі льотчики полку, навчилися вислизати. А що це там чорніє на обрії? Невже «хейнкелі»? Скільки їх? Десять, п'ятнадцять, двадцять... Поки Верховець вибереться на висоту, вони будуть уже тут. І хто знає, чи не йдуть вони бомбити наш аеродром? Мабуть, недарма кілька разів пройшовся над ним ворожий розвідник, поки його нарешті збив капітан Стребков. Виявилось, що то був італійський «Савойя-Маркетті» з екіпажем три чоловіки, двох з яких взяли в полон, а третій розбився,— не розкрився парашут. Італійці розповіли, що їм було поставлено завдання знайти і сфотографувати аеродром. Частина доставлених ними у свій штаб плівок уже була опрацьована і дешифрована. Цілком зрозуміло, що знімки ці вже перекладені на штурманські карти екіпажів «хейнкелів». Та коли й не так, то пропустити ворога до Одеси — не в правилах Шестакова.

Він простежив за Верховцем, побачив, як той почав виходити з пікірування. Швидше, швидше, комісаре! Микола Андрійович відчув, мабуть, щось недобре, рвонув ручку на себе так, що в нього на секунду в очах потемніло. Наступної миті він уже побачив Шестакова, який подавав йому сигнал крилами: іди за мною!

Сам Лев вирішив набрати ще трохи висоти, щоб звалитися на ворога згори, від сонця. Верховець— за ним. Уже з висоти побачив армаду ворожих бомбардувальників.

Бійцівський азарт захопив винищувача-політпрацівника. Зараз буде сутичка. Двоє проти двадцяти! Для неба Одеси — звичне явище, але кожного разу воно хвилює.

Чисельну перевагу противника треба вміти компенсувати несподіваністю, хитрістю, раптовим маневром. Шестаков і Верховець багато разів у деталях обговорювали всі можливі варіанти дій пари в найрізноманітніших ситуаціях. І на такий випадок, як зараз, у них була передбачена вся тактика. Головне, не дати себе захопити зненацька, застрахуватися від несподіваних атак фашистських винищувачів.

Командиру і комісару не треба було домовлятися, вони розуміли один одного з півслова на землі і в повітрі. Шестаков, пропустивши під собою бомбардувальників, кинувся їм услід, зверху вниз. Від його влучних черг запалав один, потім другий літак, що були замикаючими. Стрій зразу розпався, фашистські льотчики почали панікувати. Лев знову набрав висоту, уважно оглядаючи навкруг себе повітряний простір, а «хейнкелів» уже атакував Верховець. Так удвох, обертаючись у

своєрідній вертикальній каруселі, вони тримали фашистів під безперервним вогнем і в той же час бачили все навколо, що дозволило їм підпалити чотири бомбардувальники, інших розігнати, примусити повернути назад, а коли тим на виручку прийшла четвірка месерів — вчасно вийшли з бою самі: снаряди закінчились, і нічого іншого не залишалось.

— Оце так злітали на перевірку «малановського куточка»! — сказав Шестаков комісарові на землі і раптом, глянувши на його машину, вигукнув: — Як же ти летів, адже з неї вся обшивка здрана?

Микола Андрійович оглянувся на свій винищувач і обімлів: замість фюзеляжа був лише голий скелет, з арматури шматками звисала обшивка.

— Невже снарядами зірвало? — здивувався Верховець.

— Та ні, від снарядів ти без хвоста б залишився. Це від перевантаження при виведенні з пікірування.

— Ну от, перевірка відбулась, — зробив висновок комісар.

— Рекомендувати «малановський кут», отже, не варто.

— Можливо, це правильно, — згодився комісар.

Але, всупереч їх рішенню, тактичний прийом Маланова почав знаходити серед льотчиків все більше й більше прихильників. Шестаков і Верховець дивилися на це крізь пальці. Врешті-решт все обходиться, а ворог зазнає дуже великих втрат.

В усякому разі, за винятково активні штурмові дії льотчиків полку особисту подяку оголосив генерал Іван Юхимович Петров, який став на той час командуючим Приморською армією замість хворого Софронова. Чапаєвську дивізію очолив генерал Коломієць.

Але минув час — і командир з комісаром пошкодували, що не наполягали на своєму: від власного «куточка» загинув сам Олексій Маланов. Його неодноразово попереджали, що він занадто захоплюється, не пікірує, а прямовисно падає, та він продовжував діяти по-своєму. І одного разу, розстрілюючи ворожих автоматників, захопився, не встиг вирвати машину...

Лев не знаходив собі місця: йому важко було примиритися з втратою мужнього повітряного бійця, до якого він пройнявся глибокою повагою ще в Ростові-на-Дону.

Він категорично заборонив цей прийом. До кращих часів — коли надійде надійніша техніка і буде хоч трохи часу для тренувань.

Але від втрат це полк не врятувало. Загинули, зіткнувшись під час атаки «юнкерсів» з планерами на буксирі, капітан

Стребков і лейтенант Шепоткін. Не стало Бакуніна, Мирончука, Єсаулова. Їх життя обірвалося в небі над Сухим Лиманом.

Важко, дуже важко доводилося полку на його невеличкому «п'ятачку». Всі жили надією, що ось-ось станеться якісь зміни на краще. Особливо це відчувалося після зустрічі з комбригом Катровим. Він передав полку подяку від командуючого військами Одеського укріпленого району контрадмірала Гаврила Васильовича Жукова, від Військової ради, а потім сказав, що боротьба за Одесу триватиме, треба подвоїти, потроїти удари по ворогу.

Завдання зрозуміле. Але незрозуміло одне: за рахунок чого потроювати удари по ворогу? Літаків нема, снарядів теж обмаль. Винищувачі ходитимуть конвейєром, вирішив Шестаков. Льотчиків треба буде міняти через кожні два-три вильоти.

Новий етап боротьби полк починав майже на останньому диханні, збираючи в єдиний кулак усі залишки сил. Шестакову все це дуже нагадувало іспанський фінал Тільки тепер ніяк не хотілося вірити, що рано чи пізно й тут йому доведеться відступити під фашистським натиском. «Не може, не може цього бути!» — повторював він подумки.

А серце віщувало інше... Адже ворог уже захопив Мінськ, Київ, почав блокувати Ленінград, впали Орел, Калінін, фашист рветься до столиці нашої Батьківщини — Москви. Різко погіршало становище наших військ у Криму.

Як не крути — все складається не на користь Одеси. Її захисники готові продовжувати боротьбу, їм би хоч трохи підкріплення — і вони б стояли на смерть стільки, скільки треба. Але події розвивались інакше. Вже 30 вересня Ставка Верховного Головнокомандування дала директиву: «...Бійцям і командирам Одеського оборонного району, які хоробро і чесно виконали своє завдання, у найкоротший строк евакуювати війська Одеського району на Кримський півострів».

Ще два тижні й опісля все це трималося в таємниці. В усякому разі, в полку ніхто не знав про існування такої директиви. І лише 13 жовтня Лев Львович оголосив полку терміновий збір. Він стояв перед строєм невпізнанний: понуро, згорбившись, з непроникно-сумним виразом на обличчі. Такий же вигляд і в комісара, начальника штабу. Що трапилось? Яка нова біда навалилася на полк?

І ось у тривожній тиші звучать слова командира, які боляче слухати:

— Товариші, наша бойова робота в Одесі закінчена. Наказано негайно евакуюватися в Крим. Для перельоту командиром першої групи призначено Олексія Череватенка. Виліт сьогодні. Завтра відліт другої групи — капітана Демченка. Частина льотчиків, які не мають літаків, інженери, техніки, мотористи вилетять на транспортному літаку, інші — пароплавом. Начальник штабу полетить на учбово-тренувальному літаку з капітаном Єлохіним.

Рівно о 14.00 стартувала перша група Олексія Череватенка. Взяла курс на Крим.

За нею вилетів транспортний «вульті», колись відновлений інженером Юдіним і техніком Мойсеєвим. Його повів майор Рикачов. Наступного дня у повітря піднялися останні літаки, які повів капітан Демченко.

Винищувачі Шестакова з одинадцятьма червоними зірочками на борту, за кількістю збитих літаків, і Верховця — з п'ятьма зірочками, були розібрані й повантажені на канонерські човни. Самі вони відпливли разом з Військовою радою Одеського оборонного району на торпедних катерах.

Перш ніж зійти на катер, Шестаков по-братськи обняв свого водія.

— Василю, дорогий, їдь у порт до теплохода, на який вантажиться полк, зустрінемося в Севастополі. До побачення!

— До зустрічі, дорогий товаришу командир! Я ще буду возити вас на нашій емочці,— відповів Василь.

Лев зрозумів: його спритний водій щось задумав. Але щоб виснити це, часу вже не залишалось — катер відходив.

Погорілий поїхав у порт, знайшов теплохід, де посадкою людей порту керував старшина Кацен.

— Слухай, Даниле, допоможи сісти разом з машиною.

— Васю, це виключено, кожний метр площі, кожен кілограм вантажу на обліку.

— Ну що ж, тоді до зустрічі в Криму! — Вася взяв під козирок.

— Ти куди? Кидай машину, кому вона зараз потрібна? Сідай, пропадеш же,— гукнув йому навздогін Данило.

— Не пропаду,— сказав уже сам собі Погорілий,— а машину кидає поганий водій...

Авіаційний полк, який з 22 червня по 14 жовтня 1941 року зробив 6608 бойових вильотів, збив 94 літаки і три планери, знищив до 30 літаків на землі, а також велику кількість іншої бойової техніки і живої сили ворога, залишав місто, за яке віддали своє життя його кращі повітряні бійці.

Небо Одеси залишилось беззахисним. Але ще кілька днів ворожі льотчики з великою обачністю з'являлися в ньому, вірячи й не вірячи, що їх більше вже не зустрінуть червонозоряні месники — льотчики-шестаковці.

А командир і комісар в цей час у каюті торпедного катера підсумовували Одеську епопею, планували, скільки техніки і людей треба для відновлення полку. Вони розраховували, що з Криму почнеться наступ, внаслідок якого їм пощастить знову повернутися в свою героїчну Одесу...

ПІСЛЯ ДРУГОЇ ГРОЗИ

У каюті військового катера, який, немов тріску, кидало невчасно розбурхане море, Лев Львович і Микола Андрійович відчували себе незручно й безпорадно, мов капітани, що лишилися без своїх кораблів.

Нестерпна бездіяльність після такого напруженого бойового життя, усвідомлення, що довелось залишити місто, за яке пролито стільки крові, тривога за полк, за людей — все це засмучувало й гнітило.

— І навіщо нас посадили на цю злощасну посудину?! — обурювався Шестаков.— З полком було б набагато легше...

— Таке рішення командуючого оборонним районом,— відповів Верховець.— Він вирішив за всяку ціну зберегти весь керівний склад для наступних боїв у Криму. І тут ми вже нічого не могли змінити.

— Керівний склад збережеться, а де гарантія, що нам буде ким керувати? Чи дістануться льотчики до Криму? Он яка погода — буря, злива.

— Старшими груп пішли надійні люди,— намагався заспокоїти командира Микола Андрійович.— Думаю, все буде гаразд...

Але у нього самого на душі було неспокійно. Вже перша група на чолі з Олексієм Череватенком приземлилась у кримському селищі Кунан без комісара ескадрильї Феодосія Дубковського. Ні сам Череватенко, ні Корольов, Тараканов, Педько, Сірогодський, ні інші льотчики групи не бачили, куди поділась його машина. Невже щось трапилось над морем? Тоді вже ніхто не дізнається про останні хвилини Дубковського.

Але в його загибель ніхто не хотів вірити. Винахідливий, рішучий комісар, що понад усе любив життя, не міг піти

з нього так тихо й непомітно. Сподівались, прийде транспортний «вульті», може, його екіпажу потрапляло на очі щось таке, що дасть підстави сподіватися побачити Дубковського живим.

Але і «вульті» затримувався... Всі дуже зраділи, коли італійський тихохід з'явився на горизонті. Це був його останній рейс: торкнувшись землі, він почав на пробігу розсипатися. Добре, що хоч ніхто не потерпів. Майор Рикачов, зіскочивши на землю й переконавшись, що всі живі та здорові, прощально помахав рукою в бік перекошеного напівроззваленого літака і сказав:

— Дякую, старина, ти своє відслужив...

Він тут же організував евакуацію «вульті» з льотного поля: ось-ось має прийти Єлохін з начальником штабу на борту УТИ-4.

— Товаришу майор,— звернувся до Рикачова Череватенко,— ви по дорозі не бачили ніяких уламків у морі або на землі? Дубковський десь відстав...

— Феодосій? Ото халепа. Нічого не бачив. Може, десь вимушено сів? Почекаємо до ранку. А коли розвидниться, можна й пошуки почати.

Загибель льотчиків у бою додавала багатьом сивини, але сприймалась ними все ж як неминучість. А з втратами випадковими ніяк не могли примиритися. В Одесі їх було три, нічим не виправданих: розбився на зльоті лейтенант Шумков, не зумів вивести винищувач лейтенант Зотов. Таке ж трапилось і з лейтенантом Сімкіним. Обидва вони не впорались з управлінням літаком — Зотов при патрулюванні вночі над містом, а Сімкін — без пального над аеродромом.

Таких жертв Шестаков і Верховець не могли прощати ні собі, ні іншим. Після кожного випадку вживали найенергійніших заходів для підвищення виучки льотного складу. Внаслідок цього подібні ЧП не траплялись. І ось нема Дубковського... Та щось і Єлохін затримується — а вже сутеніє. Про всяк випадок вирішили якомога раніше включити прожектори для орієнтації.

Збентежені льотчики пішли вечеряти до нашвидкуруч переробленої під їдальню валькованої мазанки. Незважаючи на важкий день, апетит у всіх поганий. У кожного одна думка: де Дубковський, Єлохін, Нікітін? Чи живі вони?

Вечеря наближалася до кінця. Рикачов, Череватенко вже мовчки вставали з місць, і тут раптом почулося рипіння дверей. Вони розчинилися, і всі бачать здорового усміхненого комісара ескадрильї.

— Півгори з плечей! — вигукує Череватенко, кидається до Дубковського, починає обнімати його.

— Звідки? — запитує Рикачов.

— Пішки від Ак-Мечеті.

— А де машина?

— Там залишилась, ціла-цілісінька, але не стало пального.

— Отже, здійснив пішохідну екскурсію по кримській землі?

— Виходить, що так.

— Ну, молодець. Радий за тебе. Завтра заберемо твій літак, а тепер будемо чекати на Єлохіна з Нікітіним.

— А що, і їх досі немає?

— В тім-то й справа,— знову спохмурнівши, відповів Рикачов.

Настав новий день, додав переживань: не прийшла група Демченка. Де вона, що з нею сталося,— невідомо. Втішали себе: збилися з курсу, десь пересидять ніч, розберуться, прилетять. Але вони не прийшли ні другого, ні третього дня.

17 жовтня поїхали в Ак-Мечеть за літаком Дубковського. Заправили його пальним, Феодосій тут же злетів. Кобельков з техніком і механіком поїхали машиною. Їхали мимо місцевого порту, зупинились подивитися. Саме в цей час туди зайшов торпедний катер. Кобельков випадково глянув і очам не повірив: на палубі стояли Нікітін і Єлохін. Микола Якович подумав — міраж бачить. Але ні. Це вони, Нікітін і Єлохін!

...Буря і злива зробили свою справу — Єлохін збився з курсу. Поки розбирався в орієнтирах — скінчилось пальне. Довелося шукати місце, куди можна було приземлитися. Трапилась піщана коса. Шльопнулись на неї, вилізли з кабін — поруч вирують десятиметрові хвилі.

— Ось і стали ми робінзонами,— сказав невесело Нікітін.— Не вистачало тільки П'ятниці...

— Як би, замість П'ятниці, сюди фріци не з'явилися. Хто зна, де ми сіли,— відповів Єлохін.

Було не до сну, всю ніч не спали. Ранком пішли оглянути косу. Вона виявилась досить великим островом, що заріс низьким чагарником. Були переконані, що вони тут самі. І раптом з чагарників почувся постріл, а вслід за ним вигук: «Стій, хто йде?»

— Ось і П'ятниця з'явився,— повеселішав Нікітін і тут же голосно відгукнувся: — Не стріляйте, ми свої.

Назустріч їм з рушницями напоготові вийшли чотири матроси, зупинились за кілька кроків.

— Хто ви?

— Льотчики. Ось наш літак.

— Це ж здорово — сама фортуна нам посміхається. Ми тут від німців рятувались. Може, тепер перекинете до своїх?

— Пального немає.

— Шкода,— засмутились матроси.— Тоді будемо разом загоряти...

Це був острів Дарилгач, на південь від Скадовська. На ньому вже побували фашисти: привозили сюди розстрілювати полонених.

Три дні два льотчики й чотири матроси поневірялись на острові без води і їжі, поки їх випадково помітили з нашого катера й підібрали.

Єлохін і Нікітін були останніми, хто прибув у полк після перельоту.

Група Демченка зникла безслідно. Лише через два тижні стало дещо відомо про їхню трагедію: поблизу Севастополя знайшли залишки двох розбитих літаків. У них загинули лейтенанти Дмитрусенко і Ніколашин, які вилітали з групою Демченка. Живим залишився заступник командира Василь Вольцефер. З ним вилітали лейтенант Скачков, Саприкін, Шевченко, М'ягков. Вони дістались до Криму, але не вистачило пального і довелось вимушено сісти. Саме тоді загинули М'ягков і Шевченко. Сам Вольцефер невдало приземлився біля Євпаторії, розбив літак, був покалічений, потрапив у госпіталь.

...Нічого цього не знав Лев Шестаков, але серце підказувало: при перельоті неминуче будуть втрати і без того невеликий бойовий колектив ще порідшає.

Але те, що він побачив у Севастополі, де нарешті зустрівся з залишками полку, вразило його: перед очима стояла купка змарнілих, змучених льотчиків, механіків, техніків, інженерів і лічені, до краю знівечені, літаки.

...Гіркі спазми почали стискувати горло Льва Львовича. На очах у нього виступили сльози. Таким його бачили вперше. Досі він був втіленням волі й твердості. І ніхто не думав, що в житті можуть бути обставини, які примусять здригнутися і загартоване в боях серце їхнього командира.

Поки Шестаков заспокоївся, вони стояли перед ним, схиливши голови, м'яли в руках шоломи, і було у всіх таке почуття, немов вони, залишившись живими, винні в цій трагедії.

І лише комісар лишався зовні спокійний, врівноважений. Твердим, дзвінким голосом він сказав:

— Нас лишилось обмаль, але полк збережено. Поповнимося — і знову в бій.

— Правильно, Миколо Андрійовичу,— підтримав його Шестаков,— пам'ятаючи про загиблих, будемо битися так, щоб

наше небо стало для фашистів пеклом. А зараз — всім привести себе до ладу: почистити, полагодити, випрасувати обмундирування, помитися, підстригтися. Можливо, нам буде влаштовано огляд. Треба всім довести, що ми й зараз сильні духом.

Проте замість очікуваного огляду прийшов наказ здати літаки і через Керченську протоку вирушити в Закавказзя.

Такий поворот справи Льва Львовича, звичайно, не влаштовував. Він мав намір доукомплектувати полк технікою і особовим складом і негайно почати дальші бойові дії. Проте вищому командуванню було видніше, як обійтися з полком. І ніхто не повинен був пояснювати командиру, чому з усіх фронтів беруть напрям у далекі тили різні частини, в тому числі й авіаційні, які мужньо вистояли в перші місяці війни, пройшли сувору школу найжорстокіших боїв, нагромадили досвід боротьби з німецько-фашистськими загарбниками.

У Ставці Верховного Головнокомандування, в Генеральному штабі вже бачили зірниці підмосковної і Сталінградської битв. Там уже збирали сили для наступних нищівних ударів по ненависному ворогу...

— Ну що ж, бойові друзі, готуйте літаки до здачі,— оголосив Шестаков, і знову до його горла підступив зрадницький клубок. Важко, дуже важко було розлучатися із своїми ішаками. Скільки на них проведено боїв, скільки здобуто перемог! І ось тепер з ними треба прощатися. Всі розуміли: прийшов час пересідати на нову техніку, на стару вже надії нема. Але скільки пов'язано з нею!

Верховець, що умів, як ніхто інший, вловлювати загальний настрій, сказав:

— Якби моя воля — я б законсервував кілька И-16, щоб після війни встановити їх на п'єдестали і перший такий пам'ятник спорудити в Одесі.

— Це було б священне місце для всіх захисників неба Одеси,— підтримав його Дубковський.

На жаль, в ті важкі для нашої Батьківщини дні зберегти И-16, які взагалі знімалися з озброєння, було зовсім нелегким завданням. Та найбільш прикро, що невдовзі після війни були знищені всі до єдиного літаки воєнної пори. І зараз в жодному музеї країни не знайдеш легендарних Іл-2, Ла-5, Як-9, Пе-2 та інших, не кажучи вже про історичний И-16 — «москас», як любовно називали його іспанці. Якби ми мали хоч по ескадрильї всіх типів літаків часу Великої Вітчизняної війни, це було б справжнє національне багатство. Недарма зараз багато героїв-авіаторів ставлять питання про виробництво в кількох екземплярах цих бойових машин. Для наших дітей і

внуків, для майбутніх дослідників, нарешті, для того, щоб у художніх фільмах показували справжні винищувачі, штурмовики, бомбардувальники, які громили фашистську нечисть, а не примітивні підробки під них.

...Під керівництвом Кобелькова техніки і механіки привели своїх ішаків до ладу, як могли, прибрали їх. Зібрали вони й винищувачі Шестакова та Верховця. І ось настала хвилина прощання. Командир і комісар підійшли до своїх пошарпаних яструбків, прикрашених червоними зірками за кількістю збитих ворожих літаків, поцілували їх, по-братньому пригорнулись до них.

Потім вони вийшли на середину стоянки.

— Сьогодні ми прощаємося з нашими бойовими літаками — вірними безмовними друзями. Слава і салют їм, колишнім господарям одеського неба!

Шестаков і Верховець розрядили свої пістолети, луною повторив їм весь полк.

Салют вам, славні, героїчні ішачки! Ви назавжди залишитесь в серцях тих, хто піднімався в бій на ваших легких крилах...

Машини під розписку прийняв представник служби тилу Чорноморського флоту. Він пройшовся по всій стоянці і в її кінці побачив два ніде не врахованих УТИ-4.

— А ці звідки? Чому не позначені у відомості? — запитав суворо.

— Ми їх здавати не будемо,— твердо відповів Шестаков,— вони нам самим знадобляться.

Прискіпливий тиловик витяг з бокової кишені якийсь документ, заглянув у нього, простяг Шестакову:

— Тут сказано: прийняти всю наявну авіаційну техніку.

— Вважайте, ви всю й прийняли, а ці дві машини ми візьмемо з собою.

Але офіцер служби тилу виявився невблаганним. Він почав дзвонити до штабу. Звідти наказали: забрати все

Виручив Кобельков. Він назвався тиловикові, сказав:

— Ці машини в полку не числяться. Ми захопили їх з аеродрому Одеського аероклубу. Тому їх нема і в передаточній відомості.

— Це інша справа,— здався тиловик-формаліст — Не числяться, отже, їх і в природі нема, тоді й говорити ні про що.

Молодець Кобельков, вчасно встиг із своєю вигадкою щодо аероклубу: Шестаков здатний був першої-ліпшої хвилини втратити терпіння, вигнати запопадливого морського службиста геть. Комісар бачив, як заходили жовна на обличчі коман-

дира — погана ознака,— і міркував, що робити. Дякувати, інженер виручив.

Учбово-тренувальні літаки розібрали, навантажили на пошарпані ЗІСи-5, туди ж усівся весь полк і вирушив у Керч до переправи. Біля порома довелося затриматися — там була страшенна штовханина, скупчилось багато людей і машин. Раптом почувся якийсь галас. Схоже, що хтось пробивався до переправи поза чергою. В справу втрутився комендант — худющий жовтий капітан.

Шестаков почув голосну розмову:

— Чому ти погорілий, якщо цілий і непошкоджений на своїй машині тікаєш з фронту?

— Погорілий — це у мене прізвище таке, і я не тікаю, а наздоганяю свій полк.

— Що ти мені мороки забиваєш? Ану повертай оглоблі, ставай у хвіст, а там розберемося, хто ти є.

Шестакова наче вихором викинуло з кабіни. Він пробився через юрбу солдатів, що зраділи хоч такій розвазі, побачив перед собою Васю Погорілого поруч з білою емочкою, кинувся до нього, обняв що було сили, вигукнув:

— Васю, любий, як же ти пробився? Як же ти зумів? Я думав, що вже тебе не побачу, а ти ще й з машиною і живий.

Вася, нікого не соромлячись, заплакав від щастя.

Комендант переправи, побачивши ці сльози, ордени на грудях Шестакова, мовчки пішов, за ним розійшлися і всі інші.

Лев Львович зайняв своє місце в емочці, вони з Васею проїхали повз солдатів, що шанобливо розступилися, стали на чолі своєї колони. Все, як кажуть, повернулося на круги своя.

Коли полк нарешті розташувався на паромі, Шестаков, втомлено відкинувшись на спинку сидіння, попросив:

— Що ж, Васю, тепер розповідай свою одіссею...

...Розлучившись з Каценом, Погорілий вирушив у порт, де вантажилась на кораблі Приморська армія. По дорозі згадав: адже він забув на аеродромі ящик з командирськими речами! Лев Львович прихопив з собою лише невелику валізу. Все інше заховав у ящик, попередивши Василя, щоб він, якщо вдасться, вивіз його на емці.

Погорілий на всіх газах помчав у Аркадію. Ящик у штабі відшукав швидко. Разом з ним прихопив нерозібрану пошту, останню, що надійшла з Севастополя. Навантажив усе в машину, завів двигун, тільки рушив — з-за рогу виходить цивільний з німецьким автоматом у руках:

— Стій, що везеш?

Василь розгубився, пригальмував, незнайомець вийшов на середину дороги, і в його постаті здалось щось підозріле. І тут Погорілий побачив за його паском масивну, знову-таки німецьку ракетницю. Миттю згадав, що останнім часом хтось уночі пускав ракети над аеродромом. Спіймати його ніяк не вдавалося. Він подивився крізь скло машини в очі незнайомцеві й зрозумів: це той самий гад.

Відпустив гальма, до краю витиснув акселератор, збив з ніг автоматника і помчав уперед, намагаючись якнайшвидше зникнути за рогом цегляного паркана. Позаду почулася лайка німецькою мовою, а слідом за нею автоматні кулі полоснули по запасному колесу. Василь встиг побачити в дзеркалі, як фашист, ухопившись за живіт, корчився від болю.

Не вірячи тому, що уникнув вірної смерті, Погорілий щодуху помчав у порт. Прибув туди — останній танкер «Москва» з усім особовим складом полку вже відчалив од берега. На кормі стояв Кацен, прощально махаючи рукою Василеві. Він так його і не дочекався...

Плюнув Василь, обійшов емку, міркуючи, як йому бути. Потім сів за руль, поїхав на Молдаванку. Він знав, де жив Стась, з яким устиг подружитися, і досить швидко знайшов його. Той був поранений у ногу осколком бомби і лежав у ліжку.

«Не допоможе він мені нічим»,— вирішив про себе Василь, а все ж розповів про скруту, в яку потрапив. Стась попросив матір покликати діда. Прийшов згорблений, зморшкуватий, із загорілим до чорноти обличчям дід. Стась заговорив з ним румунською мовою. «Материн батько»,— здогадався Погорілий. Вислухавши онука, дід мовчки пішов до виходу.

— Іди за ним, Васю, він допоможе тобі. Прощавай.

— До побачення, Стасю! Я думаю, ми ще зустрінемось. Дякую, друже!

Дід сів в емку, і вони поїхали в рибальський порт. Там терміново вантажились залишки рибних запасів на останні траулери. Дід працював у цьому порту сорок років. А тому одного його слова було досить, щоб Погорілого разом з його емкою підхопив могутній кран і обережно поставив на притрушену риб'ячою лускою палубу.

Ось так і дістався Вася, якого після цього рейсу всі в полку почали звати Негорілим, у Севастополь, а вже звідти в Керч.

Командир слухав свого водія і не знаходив слів, щоб віддати належне його чесності, вірності, відданості. «Справді,— думав про себе,— Вася з тих солдатів, хто й шилом борщ висьорбає».

Шестаков зняв з руки куплений ще в Іспанії позолочений швейцарський годинник:

— Візьми, Васю, це від мене. При першій нагоді представлю тебе до нагороди.

— Дякую, товаришу командир, на все життя збережу...

«І збереже,— подумав Шестаков.— Як емку зберіг, так і годинник збереже».

Перебралися на косу Чушка, з'їхали з порома, зупинилися. Шестаков вискочив з кабіни.

— Ану, Васю, вивантажуй, що з собою привіз з Одеси.

Погорілий відкинув спинку заднього сидіння — там повно копченої риби, сушених бичків.

— Капітан траулера дізнався, що я шофер Шестакова,— наказав видати найкращої риби, щоб я обов'язково вам вручив. Він ще сказав, що тисячу разів зобов'язаний вам своїм життям і тим, що зберегли траулер, бо наші льотчики не давали фріцам бомбити беззахисний рибальський порт.

— Ну що ж, спасибі капітанові, спробуємо його рибки. А де ж мої речі?

Погорілий дістав ящик і важкенький пакунок газет та листів. Лев і комісар зразу ж накинулись на пошту. Газети виявились застарілими, а ось непрочитані листи ніколи не втрачають своєї новизни.

Всі, кому дісталися листи, дуже зраділи, коли ж Верховець простягнув конверт Шестакову — той не зразу повірив, що і йому є вісточка.

— Від дружини, почерк її пізнаю...

У Льва затремтіла рука, що потяглася за конвертом. Як же це? Адже там уже німці...

Повільно, сторожко, неначе в ньому міна, розкрив конверт, витяг листа, прочитав. Від душі відлягло: сім'я разом з батьком і матір'ю завчасно евакуювалась у глибокий тил. На жаль, невідомо куди, де їх шукати.

— Що ж, Васю, дякую тобі ще раз. За лист. Якби не ти, я б не знав, що з моєю сім'єю...

Формування залізничного ешелону забрало небагато часу. Через два дні полк був поблизу Грозного, в Гудермесі. Тут усім надали місячний відпочинок. Розташувалися на околиці міста, біля базару. Саме ця обставина була причиною досить суворого порядку, встановленого Шестаковим. Базар як базар, там було все, в тому числі немало й винних погребків.

Полк прибув з Одеси. Звістка про це блискавично облетіла місто, і варто в ньому було з'явитися кому-небудь з льотчиків або техніків — їх тут же оточували місцеві жителі. А на

базарі зразу ж підносили вино, персики, гранати. Відмовитися — образити людей. І стали братці-авіатори з'являтися напідпитку.

Лев Львович змовчав раз, другий, а коли черговий по гарнізону капітан Карахан привів сержанта Філатова, що ледве тримався на ногах,— розлютився, оголосив йому десять діб гауптвахти. Довелося терміново знайти більш-менш придатний підвал, нашвидкуруч обладнати його, приставити до нього караульного й посадити туди необачного сержанта.

Після цього Шестаков зібрав усіх командирів на нараду. Та коли вони радились, Філатов утнув новий номер. Він умовив вартового Сейфулліна відпустити його купити цигарок. Пішов — і зник. Карахан заглянув у підвал, запитав у солдата, де заарештований, той щиросердно в усьому признався. Знаючи, що Філатов може викинути ще який-небудь коник, кинувся його розшукувати. І прибіг до чайхани, коли той знову приготувався випивати. Карахан привів Філатова знову на гауптвахту. Тепер йому довелось сидіти разом з рядовим Сейфулліним.

Це було останнє в полку ЧП такого характеру. Назавтра набрав чинності строгий розпорядок дня: вранішній підйом, фіззарядка, сніданок, заняття до обіду й після нього, вечеря, політмасова робота у вечірні години, відбій. Всі завантажені до краю, вистачало роботи і командирам, і комісарам.

Багатьом таке життя здалося значно важчим, ніж на фронті. А для Шестакова і Верховця — складніше; треба було не дати людям розслабитися, дозволити собі зайве, адже попереду їх чекала війна і сили треба було зберегти, а не розгубити.

Микола Андрійович зібрав комісарів ескадрильї, партійний і комсомольський актив.

— Сімдесят три дні оборони Одеси кожен наш солдат, сержант і офіцер, кожен комуніст і комсомолець був зразком виконання свого військового обов'язку,— сказав він.— Дехто вважає: зараз можна й розслабитися. Тільки вважати так — значить забувати, що на нас дивиться народ. Дивиться і гадає: а які ж вони, фронтовики, захисники Одеси? Ви самі розумієте, яку це відповідальність покладає на нас.

Корисною і хвилюючою вийшла ця розмова. А закінчилася вона дещо несподіваною пропозицією комісара ескадрильї Феодосія Дубковського.

— У Грозний прибули речі наших загиблих льотчиків,— звернувся він до Верховця.— Я чув, що їх збираються здати на гарнізонний склад. А чи нам самим не відправити їх на батьківщину рідним? Адреси багатьох нам відомі, а кого не

знаємо — майор Нікітін допоможе знайти в документах. Напишемо листи батькам, матерям, дружинам, дітям...

Миколі Андрійовичу припала до душі ця пропозиція. Він вирішив обміркувати її з Шестаковим. Той уважно вислухав, очі його вкрила поволока:

— Молодець Дубковський! Правильна пропозиція. Я помітив: речі загиблих з часом набувають особливої цінності. Вони дуже багато можуть розповісти...

День, коли укладали і відправляли особисті речі тих, хто віддав своє життя в боях з фашистами, був на подив тихим. Всі займалися незвичайно хвилюючою справою: одні писали листи, інші збивали ящички для посилок, треті — виводили на них адреси. Загиблих було близько сорока чоловік.

У звичайній обстановці льотчиків, як правило, не примусиш в руки взяти перо. Але тут вони з винятковим старанням описували недовге, але яскраве бойове життя кожного свого товариша.

Коли вантажили посилки, щоб відвезти на пошту, полк вишикувався в почесній варті. Стояли, не поворухнувшись, кожному здавалось, що кудись назавжди відвозять частинку його самого і що вони вдруге прощаються із своїми фронтовими друзями.

Дивні зміни сталися після цього в полку. Всі підтяглися, більше ніхто не з'являвся неголеним або в невипрасуваному обмундируванні. У гуртожитках навели ідеальний порядок, туди не можна було зайти, не почистивши чобіт, не витрусивши з себе пилюки.

Цього й домагався Шестаков. При такій організації можна було зайнятися головним, що його турбувало: вивченням, аналізом, узагальненням бойового досвіду, здобутого в Одесі.

Мабуть, подібних занять на той час не було в жодному з полків. Бій за боєм згадували льотчики, аналізували свої помилки і недоліки, обговорювали вдалі тактичні прийоми.

Особливо багато розмов велося про розворот «Всі раптом!», який застосовувався в останні дні оборони. А народився він так. Іван Корольов, потрапивши одного разу в складну ситуацію, під час бою розвернувся майже на місці — з мінімальним радіусом. І нічого не трапилось: літак від перевантаження не розсипався, в штопор не зірвався. Розповів він про це Шестакову. Той негайно злетів з Корольовим, на висоті вони випробували новий розворот. Вийшло. Красиво, чітко, злагоджено. Лев одразу ж оцінив переваги такого розвороту: раптовість, краща групова маневреність і, головне, незвично для ворога. Не всі встигли випробувати цей новий прийом, тому

й розмов про нього було багато: хотілось з'ясувати всі деталі.

Полк жив наступними боями. Фашисти під Москвою, і кожному зрозуміло: головне ще попереду. Перебуваючи у далекому Гудермесі, льотчики, техніки, механіки твердо вірили: ворога буде розгромлено, перемога буде за нами. Цю віру ніщо не могло похитнути.

І коли надійшов наказ летіти на переучування в запасний авіаційний полк, всі пілоти дуже зраділи, піднявся настрій. Коли над країною висить страшна загроза — неможливо бути поза боєм.

Командир запасного авіаційного полку полковник Вєтошников Володимир Порфирович, дізнавшись, що шестаковці привезли з собою учбово-тренувальні літаки, радий був розцілувати їх. Техніки у нього було обмаль, а полки з фронту прибували на переучування один за одним. І кожний довгий час чекав своєї черги, щоб «осідлати» нові машини. Внаслідок цього льотчики втрачали навички техніки пілотування, а це потім затягало переучування.

Вєтошников швидко здружився з Шестаковим — він любив вольових, вимогливих і передбачливих командирів. Крім того, його підопічні, на відміну від інших, не завдавали Вєтошникову ніякого клопоту: дисципліна в полку підтримувалась зразкова, заняття по вивченню матеріальної частини ЛаГГ-3 велися строго за розкладом. До того ж і польоти велися на своїх УТИ-4.

Щоправда, всім дуже набридло без кінця вчитися. Вони ж, фронтовики, пройшли справжню бойову школу в небі героїчної Одеси! Але не було нової техніки — нічого не вдієш. Країна тільки почала форсованими темпами випускати винищувачі ЛаГГ-3, які більше відповідали вимогам війни.

Вєтошников, бачачи, що й сам Шестаков, і його комісар згорають від нетерпіння якнайшвидше потрапити на фронт, пообіцяв їм прискорити переучування полку. Це дещо підняло настрій усього особового складу.

А 11 лютого 1942 року трапилося таке, чого ніхто не чекав і після чого в полку довго панував святковий настрій.

Центральні ранкові газети вразили несподіванкою: на першій сторінці великим шрифтом набрано Указ Президії Верховної Ради СРСР про присвоєння звання Героя Радянського Союзу начальницькому складу Червоної Армії. За зразкове виконання бойових завдань на фронті боротьби с німецько-фашистськими загарбниками і виявлені при цьому відвагу і геройство високе звання присвоювалось майору Льву Львовичу Шестакову, льотчикам полку капітанам Михайлу Асташ-

кіну, Юрію Рикачову, старшим лейтенантам Агею Єлохіну, Олексію Маланову, Петру Полозу, Олексію Череватенку, лейтенантам Івану Корольову, Василю Сірогодському, Віталію Топольському, Михайлу Шилову, старшому політруку Семену Куниці.

Пізніше з'явився Указ про нагородження урядовими орденами і медалями інших льотчиків, а також інженерів, техніків, механіків полку.

Золотий дощ нагород, що раптом випав на полк, був гідною платою за всі негоди і страждання. Окрилювала свідомість, що за їхніми справами уважно стежило командування. Кожний думав, що в цих подіях велетенського масштабу він маленька, непомітна піщинка, підхоплена штормовою бурею. Здавалося, кому діло до такої піщинки, зникне вона безслідно — ніхто навіть не згадає. Адже яка війна! Скільки здійснюється подвигів, про які нікому не відомо... Скільки людей гине.

Нещадні жорна війни. Гуркочуть гармати, брязкають гусеницями танки, ревуть мотори бомбардувальників. І здається, немає нічого такого, чого б вони не змогли перемолоти, знищити, кинути у вічність. Тільки й їм не все під силу.

Ось і пам'ять... Її не знищити, вона нетлінна. Мужні авіатори 69-го винищувального авіаційного полку переконалися в тому, що в найважчий для нашої країни час, коли мова йшла лише про те, щоб вистояти, а потім уже й перемогти, про них пам'ятали.

Багато людей полку удостоїлися високих урядових нагород посмертно. В тому числі й льотчики Михайло Асташкін, Семен Куниця, Олексій Маланов, Віталій Топольський, Михайло Шилов.

Тим, що лишились в живих, Золоті Зірки, ордени і медалі від імені Радянського уряду вручали в Баку. Першим запросили Льва Шестакова. Кремезний, підтягнутий, суворе, по-чоловічому красиве обличчя, на якому відливають блакиттю виразні, широко відкриті очі. Він чіткою, пружною ходою підійшов до голови Президії Верховної Ради Азербайджану. Той міцно потис йому руку, прикріпив на його груди Золоту Зірку, поздоровив, а потім, не зводячи очей з Шестакова, захоплено сказав:

— Дуже багато чув про ваші подвиги, саме таким і уявляв я вас.

Лев Львович знітився, зашарівся, як дівчина. Він уперше чув такі слова на свою адресу. Помітивши це, голова, щоб підбадьорити його, сказав посміхаючись:

— Наші горяни вважають, що коли серце до заслуженої похвали не глухе, живе в ньому велика сила духу.— І вже зовсім по-дружньому додав: — Так що, Лев Львович, і надалі вам ні пуху, ні пера.

Посмілішавши, Лев Львович подякував:

— Дякую за нагороду, за добрі побажання, а ми вже постараємося дати німцям духу, щоб від них не лишилось ні пуху, ні пера.

Всі присутні в залі засміялися. І після цього вся процедура вручення нагород проходила в теплій, невимушеній обстановці.

Хороший настрій панував і в полку. Коли повернулися з Баку, в полк прибув із штабу полковник Яковенко. Він оголосив Укази про нагородження полку орденом Червоного Прапора і присвоєння йому звання гвардійського й Одеського.

Не було меж радості воїнів. Вони тричі з усієї сили гукнули «ура!», а потім, порушивши дисципліну строю, поздоровляли один одного, обнімались і цілувалися, не приховуючи сліз радості. Лейтенант Бровкін — ад'ютант Шестакова, стискаючи Погорілого, у якого на грудях сяяла новенька медаль «За бойові заслуги», голосно говорив:

— Отже, Васю, і ти в свої Семихатки повернешся героєм-гвардійцем! Пропали там усі дівчата.

— Та не в Семихатки,— відповів Вася,— а в П'ятихатки. І дівчата мені ні до чого. Одружений я. Дружина з батьком евакуювались, але не знаю, де вони зараз.

— Та гаразд, знімаємо дівчат з порядку денного. А от щодо хаток... Ти вже тут пробач, подумаєш, однією менше, однією більше...

В строю посміхнулись, задоволені з цього доброго жарту.

І раптом все стихло. На плац винесли червоний гвардійський прапор. Під захоплене «ура-а-а!» Яковенко вручив його Шестакову.

Почався мітинг. Верховець першим надав слово Герою Радянського Союзу Юрію Борисовичу Рикачову — комісару ескадрильї, людині, яка пройшла поруч з Шестаковим довгий льотний шлях.

Юрій Борисович виголосив схвильовану, запальну промову. Тоді він ще не знав, що виступає в цьому полку востаннє.

Завершив мітинг Шестаков.

— Поклянемося, що ми пронесемо цей священний прапор до повного розгрому фашизму, не шкодуючи своєї крові й самого життя, будемо примножувати гвардійську славу. Хай цей прапор веде нас від перемоги до перемоги, хай він стане символом

безмежної мужності й героїзму, надихаючи не тільки нас, але й наших синів, онуків, правнуків.

Лев Львович підійшов до гвардійського прапора, опустився на коліно й поцілував червоне полотнище.

Віднині всі діла і помисли кожного так чи інакше пов'язувались з цією найдорожчою серцю святинею. Кожний буде про неї думати скрізь і завжди, намагаючись не заплямувати, не зганьбити честі авіаторів-гвардійців.

...Ще через день прийшов наказ, яким 69-й винищувальний поділявся на два полки. Один з них, очолюваний Шестаковим, перетворювався на 9-й гвардійський Червонопрапорний Одеський винищувальний, другий — мав номер, але всі інші титули йому ще треба було завоювати. Командувати ним доручалось Юрію Борисовичу Рикачову. Комісаром у новий полк призначено Феодосія Дубковського, комсоргом — Алібека Ванієва.

Добрати командний склад було не дуже важко. А ось із льотчиків, інженерів, техніків, механіків ніхто не хотів іти від Шестакова. Приходили до нього цілими групами, писали довгі рапорти-петиції. Лев їх розумів. Він і сам навряд чи зумів би піти з полку, з яким стільки пов'язано. Але треба розуміти й інше: полк поділяється надвоє, щоб на його базі сформувати дві нові рівнозначні частини. Герої Одеси стануть у них тією силою, яка зцементує обидві частини. І з цим не можна було не рахуватись.

Шестаков разом з Верховцем і Нікітіним почали відбирати людей. Зразу домовились: оскільки вони втрьох залишаються на своїх місцях — віддати Рикачову кращих, на кого він міг би спиратися при роботі з поповненням.

Потім зібрали всіх, кого відібрали, тепло поговорили з ними. Неначе допомогло — ніхто не просив залишити в полку, але розставання з ними все-таки було невеселим. Пішли до Рикачова льотчики Череватенко, Песков та інші. Пішов і інженер полку Микола Якович Кобельков. Дуже важко було його відпускати — адже він майстер на всі руки, беззаперечний авторитет в інженерно-технічній службі. Але такі спеціалісти потрібні були й там. Його місце зайняв майор Дмитро Спиридонов.

Постало питання і про гідну заміну Алібеку Ванієву. Порадились і рекомендували на цю посаду Данила Кацена. Комуніст. Чудово проявив себе на посаді старшини полку. Завоював хороший авторитет, всі його поважають. Він знає людей, вони його теж, отже, йому, як кажуть, і карти в руки.

Таким чином, на базі одного сформувались два винищувальні авіаційні полки. На честь такої знаменної події полков-

ник Ветошников все-таки зумів якомога швидше перевчити шестаковців.

— Летіть в Азербайджан,— оголосив він їм,— там на вас чекають новенькі ЛаГГ-3.

Про те, як 9-й гвардійський прибув у нове місто, розповів у книзі «Боєм живе винищувач» двічі Герой Радянського Союзу генерал-полковник авіації М. М. Скоморохов.

Микола Михайлович Скоморохов рідко бачив Льва Львовича Шестакова, але зберіг у своєму серці його образ на все життя. Він був для нього провідною зіркою на всьому важкому і довгому шляху від Кавказьких до Альпійських гір.

І лише одна деталь залишилася таємницею для Скоморохова. Коли перед його очима вперше з'явилася колона шестаковців, він бачив, як від неї раптом відокремився високий сержант і підійшов до стрункої смаглявої блондинки, що йшла тротуаром.

Звикнувши до строгих курсантських порядків, знаючи, що в полку Шестакова перш за все цінується дисципліна, він не розумів, як це хтось міг, побачивши дівчину, вискочити до неї з колони.

Тільки через багато років після війни все з'ясувалось. Тим сержантом був секретар комсомольського бюро полку Данило Кацен. Несподівано для себе в Азербайджані він побачив свого викладача фізкультури в Київському політехнічному інституті Надію Андріївну Петрову. Він підбіг до Шестакова, збуджено заговорив:

— Товаришу командир, землячку зустрів, першу людину з Києва від початку війни. Дозвольте вийти із строю, поговорити.

Лев Львович, як і всі в полку, вже наслухався про трагедію Бабиного яру. І, звичайно ж, він одразу зрозумів, чому так розхвилювався Данило — він сподівався хоч що-небудь дізнатися про своїх рідних. Командир, який не терпів ніяких порушень, цього разу змилостивився:

— Добре, виходь, тільки не затримуйся.

Данило нічого не дізнався про своїх батьків, але він з'ясував, що чоловік Надії Андріївни працює начальником вузькоколійки в горах. А це потім, коли треба було роздобувати для полку харчі, дуже й дуже стало в пригоді. Льву Львовичу не довелось шкодувати, що він допустив порушення вимог дисципліни.

В Азербайджані провели рівно місяць—стільки, скільки було потрібно, щоб усі як слід оволоділи новим фронтовим винищувачем ЛаГГ-3. Машина порівняно з ішачком виявилась важ-

куватою і дуже строгою при посадці. Не обійшлося без поломок. При кожному приземленні ЛаГГа Шестаков, нервуючи, ламав стартові прапорці. Надвечір біля нього лежала ціла гірка поламаних держаків. Нікітін, розуміючи, що таким чином знервованість командира, яку викликали невдалі посадки, знаходила собі своєрідний вихід, а це врешті-решт полегшувало долю льотчиків, які завинили, наказав заготувати багато прапорців, щоб вони у великій кількості були біля командира, і постачав ними Шестакова.

Але потім все стало на свої місця. Льотчики успішно склали заліки з техніки пілотування і бойового застосування ЛаГГ-3.

Полковник Вєтошников поздоровив весь особовий склад з успішним оволодінням новим літаком і вручив Шестакову пакет. Це був наказ, згідно з яким полк летів під Харків — в один з районів, де в цей час розгорталися напружені бої.

Короткий мітинг. Посадка в ешелон. До побачення, Азербайджан! Воєнна дорога вела полк назустріч новим грозам...

КОМАНДИР 9-го ГВАРДІЙСЬКОГО

Здавалося, слава сама котилася за Шестаковим і його льотчиками. Але так подумати міг тільки сторонній спостерігач, який знав лише про кінцеві результати бойової діяльності полку. Насправді ж навіть незначний успіх давався ціною величезних зусиль командира, комісара, рядових партійних і комсомольських активістів, всього особового складу.

Під Харків полк прибув 15 червня 1942 року. Там наші війська саме зазнали серйозної невдачі, опинились в оточенні. Гітлерівська авіація повністю панувала в повітрі. Німецьке командування, прагнучи розвинути свій успіх, в період з 10 по 26 червня провело одну за одною операції на Вовчанському і Куп'янському напрямках, внаслідок чого війська лівого крила Південно-Західного фронту після важких оборонних боїв були змушені відійти за ріку Оскол.

Велінням долі колишній 69-й, тепер 9-й винищувальний авіаційний полк знову опинився в одному з найважчих районів війни. Це зумовило і покладене на нього бойове навантаження: воювати доводилось безперестану, мотори ЛаГГ-3 практично цілими днями не виключались. Над польовим аеродромом Покровське не встигала осідати знята гвинтами курява.

Літали активно, а результати були не дуже втішними: рахунок збитих стерв'ятників майже не збільшувався, а самі мали

втрати. Німець поводився в повітрі зухвало, самовпевнено, ніби почував свою повну безкарність. Це сердило Шестакова. Він ніяк не міг примиритися з таким становищем, наполегливо шукав виходу з нього.

На сусідньому аеродромі стояв полк Героя Радянського Союзу Н. Герасимова. Він воював тут тривалий час. Шестаков вирішив разом з Верховцем відвідати його, поговорити з командиром та іншими старожилами полку, обмінятися з ними досвідом.

У розмові Герасимов намалював далеко не втішну картину.

— По-перше,— сказав він,— у німця в п'ять разів більше літаків, ніж у нас. Техніка у них досконаліша. Ви ж літаєте з пасатижами за халявами? — звернувся він до Шестакова.

— Так, доводиться. Кнопку шасі на їх випуск інакше не витягнеш з гнізда,— відповів Лев.

— Саме так. І тільки через цю зловісну кнопку втрачаємо людей — б'ють їх при заході на аеродром. Спробуй одночасно орудувати плоскогубцями і стежити за тим, що діється навколо тебе. Але це ще не все. Сковує нас також наказ про сувору відповідальність за втрату бомбардувальників, які ми прикриваємо. Думаєш не тільки про те, як знищити ворога, а й як не допустити його до своїх підопічних. От і тиснешся до них впритул, закриваєш їх собою. А оскільки літаків мало — доводиться їх всіляко берегти, аж до того, що зайвий раз і в бій не ув'язуєшся. Залишишся без техніки,— нічим буде прикривати бомбардувальників, а за це по голівці не погладять. Ось вам і замкнене коло.

Отак поїхали за досвідом, а повернулися з клопотами. Адже те, що розповів Герасимов, як кажуть, ні в які ворота не лізло. Основним методом дій його полку було «коло» — при зустрічі з німцями стають один одному в хвіст і так охороняють один одного. Це була оборонна тактика, якої Шестаков не визнавав. Він завжди і всюди тільки наступав, нав'язував ворогові свою волю. А тут — жалюгідне «коло».

«Якщо таким методом діють усі полки,— міркував Лев Львович,— то справа наша кепська. Що ми зробимо, нікким не підтримані, не зможемо по-справжньому розвернутися. Проте не сидіти ж склавши руки? ЛаГГ-3 хоч і важкуватий, але все-таки непогано озброєний, на ньому можна помірятися силами із знахабнілими месерами.

— Миколо Андрійовичу,— звернувся він до комісара.— Давай згадаємо минуле, підемо групою, влаштуємо показовий повітряний бій.

— Мабуть, це треба зробити. Тільки от що, Лев Львович, треба нам подумати, як краще організувати керування боєм по радіо.

— Я думав над цим, адже радіо на ЛаГГах нікудишнє.

— Все одно треба привчати до нього людей.

— Згоден. У німця радіо — перша справа. До речі, треба нам якось захопити Ме-109, перевірити встановлену на ньому радіоапаратуру та й взагалі роздивитись цього птаха зблизька, а якщо вдасться — і в повітрі випробувати.

— От і завдання визначилось на виліт,— сказав Верховець,— провести показовий бій, захопити месера.

— Ну що ж, комісаре, давай готуватися. Добери хлопців міцніших — Сірогодського, Корольова, Бондаренка, Алелюхіна, Головачова...

Почувши два останніх прізвища, Микола Андрійович задоволено посміхнувся. За обох цих льотчиків йому довелося витримати чималу боротьбу. Павлу Григоровичу з великими труднощами давалося переучування на ЛаГГ-3. Справа дійшла до того, що його могли залишити в запасному полку. Комісар рішуче вступився за нього. Командир, знаючи, що Верховець майже не помиляється в оцінці людей і не вміє від свого відступатись, пішов йому назустріч.

Приблизно таке ж сталось і з Олексієм Алелюхіним. Судячи з усього, у молодого льотчика почали здавати нерви, у повітряних сутичках він став припускатися грубих помилок, втрачати своїх ведених. Шестаков мав намір і до нього застосувати суворі заходи. І тут відіграв свою роль комісар. Правда, йому було не так уже й важко переконувати командира, коли йшлося про Алелюхіна і Головачова,— обидва добре перевірені в боях, з ними пройдено великий шлях. Лев любив обох, але були речі, яких він нікому не вмів прощати. Така його якість стала в пригоді полку: втратити довір'я Шестакова — значило втратити все. Хто недооцінював цього, доля його була незавидною, про що мова буде попереду.

Микола Андрійович пішов формувати групу для вильоту, до Шестакова зайшли начальник штабу Нікітін, командир ескадрильї Капустін — щуплий, синьоокий блондин з кількома орденами на грудях, два з яких були заслужені ним ще в Іспанії. Лев любив Ваню Капустіна ще з тих давніх часів, коли вони вперше близько познайомилися на теплоході «Кооперация». Він завжди привітно зустрічав його, і вони, як правило, починали згадувати, особливо Гусєва, Девотченка, Платона Смолякова. Причому їх охоче слухали комісар, начальник штабу та інші, тому багатьом добре були відомі імена й долі соратни-

ків по іспанському небу командира полку і командира 3-ї ескадрильї.

Але зараз, подивившись на прибулих, Лев зрозумів: вони з'явились неспроста, сталося щось надзвичайне.

— Єлохін загинув,— сумно сказав Капустін.

— Як? Де? Це точно? — сторопів Шестаков.

— На жаль, точно,— відповів Нікітін.

— Як же це сталося?

— Ходили ми разом на завдання,— розповів Капустін.— Його підбили зенітники. Він пішов на вимушену на нашій території, випустив шасі. Мабуть, хотів врятувати літак, та сам себе й підвів: машина скапотувала, грюкнулась на ліхтар...

— Так,— Лев нервово постукав пальцями по столу.— Починаєм втрачати Героїв Радянського Союзу. Кепські, дуже кепські справи. Потрібен рішучий злам. Капустін, полетиш з нами! — рішуче підвівся Шестаков.— Треба помститися за Єлохіна. Треба збити з німців пиху.

Група з дванадцяти літаків на чолі з Шестаковим і Верховцем пішла в напрямі переднього краю. Всі знали: буде бій. Ніхто в полку не пам'ятав випадку, щоб Шестаков, ведучи групу, не знайшов противника, не втягнув його в бій. Кожен не раз переконувався і в тому, що в бою командир бачить не тільки ворога, а й своїх льотчиків, від його пильного ока не приховається ні вдалий маневр, ні промах. Це всіх підтягувало, мобілізовувало, примушувало діяти з усіх сил.

Група йшла не «навалом», як робив це Герасимов. Вірний собі, Шестаков продумав усе таким чином, щоб забезпечити повне використання можливостей літаків і льотчиків при збереженні твердої дисципліни бою, чіткого керування ним.

Насамперед для ведення активного пошуку противника група була розчленована по фронту і ешелонована на висоті. Кожна пара мала своє строго визначене завдання. Йшли з боку сонця. Шестаков тримав радіозв'язок з ведучими пар. Його позивний «Сокіл-1». Чому саме такий? Чи випадково це?

Коли вирішувалось питання про позивний, враховували: полк гвардійський, Червонопрапорний, Одеський. Пропонувались варіанти позивних: Беркут, Орел, Коршун. І тоді сказав своє слово Капустін. Він згадав, що у Шестакова в Іспанії на борту И-16 був намальований золотистий сокіл. На тому й зійшлися: бути в полку позивному «Сокіл».

Комісар ще подумав тоді про те, що така, на перший погляд, незначна деталь, як позивний, може нести в собі значне виховне навантаження. Атакують соколи — це ж звучить! І дух піднімає.

...От і передній край. Пильно вдивляються в горизонт командир, комісар, усі льотчики. Фашисти не примусили себе довго чекати. Чорні цятки тут як тут. П'ятнадцять Ме-109.

— Я «Сокіл-1», приготуватися до бою, посилити обачність!— пролунав у навушниках твердий голос Шестакова.

Німці, які звикли тут до легких перемог, йшли, не звертаючи, не дбаючи про якісь переваги, не вдаючись до елементарних заходів перестороги. Вони абсолютно впевнені, що легко розметають радянських винищувачів, не давши їм опам'ятатись. Шестаков спостерігає за ними, приходить до висновку, що фріци бачать тільки ту шістку ЛаГГів, яку веде зараз він. Вгорі, маскуючись в проміннях сонця, шістка Верховця — при підході до лінії фронту група поділилася на дві. Верхня — для прикриття нижньої і, коли вдасться, захоплення Ме-109. Її фашисти не помічають. Остаточно знахабнівши, вони і припустити не могли, що тут радянські льотчики здатні на якісь хитрощі.

Та тільки жорстоко прорахувались. Шестаков, Капустін, Алелюхін, Головачов, Корольов, Сірогодський на повній швидкості врубались у стрій месерів, поливаючи їх свинцем з усіх вогневих точок.

Лев Львович, діждавшись нарешті справжнього діла, рвав машину щосили, виробляв на ній таке, що пілоти месерів тільки здивовано кидались від нього хто куди. Не відставали й ведені. Всім хотілося до кінця відчути, на що здатний ЛаГГ, переконатись, що він ні в чому не поступається перед німецькими винищувачами.

Вогневий клубок вертиться п'ять, десять хвилин. Важко шестірці проти п'ятнадцяти, але нічого, тримаються, нападають. Свідомість, що згори — надійне прикриття, надає впевненості. А ворог уже починає потроху здавати свої позиції, тому що бій повертається для нього на гірше, це лякає, він вважає за краще діяти за добре опрацьованою звичною схемою.

Верховець, забезпечуючи прикриття, теж помічає зміни в поведінці фашистів. Він очікує моменту, коли його найменшого втручання буде досить, щоб месери кинулись врозтіч.

А може, це тільки здається? Може, фашисти по-своєму хитрують, щоб розхолодити наших льотчиків, притупити їхню пильність, а потім розправитися з ними? Бо не здригнулись вони навіть тоді, коли запалав один месер, вражений Капустіним. Комеск, який виховав трьох Героїв Радянського Союзу — Маланова, Топольського, Шилова,— був у зеніті. Шестаков встиг кинути йому по радіо: «Молодчага!» — і тут же натис кнопку, крізь приціл побачив розпороте його снарядами

черево Ме-109. Другий фашист падає. Лев заходить в атаку на третього, натискує кнопку, але зброя мовчить. Кінчився боєзапас. Що робити? Виходити з бою? За ним ув'яжуться месери, не відіб'єшся. Краще імітувати атаки. Лев починає переслідувати то одного, то другого ворога, але вже всім ясно: стріляти йому нічим. Ясно це і Верховцю. Лишивши четвірку прикриття, він мчить униз. І дуже доречно: Шестакова згори, знизу, з боків затиснули чотири месери, не дають йому вивернутися, а ззаду до нього прилаштовується п'ятий стерв'ятник, от-от полосне з своїх гармат.

Не роздумуючи, Микола Андрійович миттю стає між Шестаковим і цим, п'ятим, месером, приймає на себе удар, його перевертає, перед очима пливуть яскраво-червоні кола.

Лев врятований, Лев вирвався! Він кидає свій останній козир:

— Вся група прикриття — до мене!

Як сніг на голову, звалилася на фашистів четвірка ЛаГГів. Ворог розгубився, почав виходити з бою. Один все ж ув'язався за Шестаковим. Він зробив вигляд, що тікає від нього, фріц клюнув на приманку. Лев вивів його за собою на свою територію, а потім передав Капустіну по радіо:

— Ану, зачепи його так, щоб він пішов на вимушену.

Капустін, який розгадав задум командира, йшов на невеликій відстані позаду. Йому легко було дати коротку прицільну чергу. Німець змушений був шукати майданчик для посадки.

Тепер можна було всіма силами прикрити комісара. Він «шкандибав» біля самої землі у супроводі Головачова.

— «Сокіл-2», я «Сокіл-1», що з тобою?

— Здається, поранений в голову, кров заливає очі...

Приземлились благополучно. Комісара одразу ж одвезли в госпіталь.

Послали машину за месером. Отже, три збитих. Коли б не біда з Верховцем — можна тільки радіти.

Лев задумався... Багато воєнної каші довелося з'їсти йому з Миколою Андрійовичем. Був упевнений в ньому, як у собі. Хоч іноді й нелегко їм було разом. Взяти хоча б один з перших вильотів в Одесі, коли він тільки став командиром полку. Шестаков почував себе погано. Верховець категорично вимагав, щоб він відклав намічений виліт групою. Але де там! А що вийшло? В повітряній сутичці Льву стало зовсім кепсько. Він вийшов з бою, ледве дістався до аеродрому. А льотчики викручувались, як могли. Ще добре, що всі повернулися.

Однак, коли Лев видужав, комісар наполіг на тому, щоб вибачився перед льотчиками за свою норовистість.

«Верховець і тоді мене рятував,— міркував Шестаков.— Він скрізь і всюди оберігав і підносив мій авторитет, а сьогодні, ризикуючи собою, зберіг мені життя. Ох, і важка ж ця комісарська честь! І якою людиною треба бути, щоб повністю відповідати їй! Тільки такою, як Верховець,— одвертою, щирою, твердою і принциповою, бійцем-винищувачем з великою партійною душею».

Лев намітив собі надвечір обов'язково провідати комісара. Але прийшов наказ терміново перебазуватися у Венделєєвку. Це знову відступ — німець тисне. Почали збиратися.

— Як бути з Ме-109? — звернувся до Шестакова інженер полку Спиридонов.

— А де він?

— Технік Бутов притягнув його на буксирі.

— В якому він стані?

— Відбито елерон правого крила.

— А де німецький льотчик?

— Розвідка забрала його собі.

— Слабким він виявився пілотом — без елерона не зміг втекти.— Шестаков згадав, як в Одесі дістався до аеродрому з відбитим хвостом.

— Там ще й з мотором щось трапилось — глухне.

— Значить, на ньому зараз не полетиш?

— Ремонт потрібен...

— Ну що ж, нехай Бутов тягне його в Венделєєвку, там полагодимо, випробуємо.

Льотчики швидко перелетіли — відстань не така вже й велика. Інженерно-технічний склад приїхав на машинах. Не встигла колона відійти від аеродрому — налетіли німецькі бомбардувальники. Всі машини з людьми сховались у посадці, а Бутову з месером на буксирі не було куди подітись, він лишив свій транспорт на дорозі. І більше йому не довелось його вести — прямим попаданням бомби він був цілком знищений.

Дмитро Спиридонов готовий був рвати на собі волосся. Він знав, як важко і з якою метою добувався цей месер. Знав, що Шестаков лютуватиме, а силу його гніву краще не випробовувати на собі. Але що ж тепер робити?

З покаяною головою став інженер перед командиром. Лев одразу все зрозумів. Його погляд спохмурнів. Але дивна річ — він не скипів. Сказав стримано:

— Цього слід було чекати, ми повинні були вас прикрити...

Спиридонов полегшено зітхнув, ще раз переконавшись, як Шестаков зважує провину людей, який він самокритичний, вимогливий до самого себе.

Підійшов недавно прибулий штурман полку капітан Михайло Баранов — Герой Радянського Союзу. Він уже про все знав.

— Лев Львович, не журися, роздобудемо ще месера.

Тільки подальші події розгорталися так, що про цей намір довелося на деякий час забути. Радянські війська, уникаючи оточень, продовжували відходити. Почалася переправа через Дон. 9-й гвардійський, лишивши позаду польові аеродроми Ржевська, радгосп Кам'янка, Гнилушки, Кагалинське, втративши льотчиків Єлохіна, Фролова, Шеленіна, Лукова, Казакова і близько десятка ЛаГГ-3, також перебирався у задонські степи.

Серце Шестакова обливалося кров'ю, коли він разом з Барановим прокладав на карті маршрут в Калач-на-Дону.

Напередодні повернувся з госпіталю Верховець, розповів про те, яка розмова по дорозі відбулась у нього з колгоспниками. Люди прямо запитували: чому ви залишаєте нас на поталу фашистам? Чи буде кінець відступу? Чи знайдуться в країні сили, щоб відкинути гітлерівську навалу?

Комісар знав, що відповідати, але селян, над якими висіла загроза окупації, переконувати було важко. Тут потрібні були не прості слова — заклик до дії.

«Товариші колгоспники,— звернувся комісар,— біда у нас з вами спільна, і боротися з нею ми повинні разом. Озброюйтесь, чиніть фашистам опір, ховайте все від грабіжників, іде зима — хай з тилу їх морить холод і голод, хай гинуть од ваших куль, а ми з силами зберемося і з фронту натиснемо як слід».— «Спасибі й на тому,— відповідали колгоспники,— ми вже тут вас, якщо живі будемо, не підведемо, тільки ви повертайтеся швидше».

На прощання вони вирядили цілу валку з продовольством. «Знищувати жаль...» — сказав голова колгоспу.

Так разом з кінною валкою і з'явився комісар у полк. Коли від'їжджали від села, він озирнувся: колгоспники сумно дивилися вслід, змахували сльози.

Згадавши про цю розповідь комісара, Шестаков у думках уявив себе на місці колгоспників, і йому стало не по собі. Адже лишаються старі люди, жінки, діти — всі, по суті, беззахисні. Що можуть вони зробити проти озброєної до зубів банди гітлерівських головорізів? Лев не помітив, як сам собі поставив те саме питання, що хвилювало селян: чи буде кінець відступу? Адже як не крути, а виходить, що він, Шестаков,

відступає перед фашистами ще з Іспанії. Чесно й самовіддано виконує свій військовий обов'язок, але все ж шлях від Барселони до Дону — шлях відступу. Все його єство противилося визнанню цього, але факт лишався фактом.

Йому дуже хотілося поділитися з Михайлом Барановим своїми гіркими думками. Але той, природний оптиміст, захоплено робив розрахунки і все з таким виглядом, наче він прокладає маршрут ледве чи не до самого Берліна. «Щаслива в нього вдача,— подумав Лев,— ніколи не сумує. Проте це характерна риса більшості людей полку».

За дверима почулися знайомі розмірені кроки Верховця. Командир зрадів йому, пішов назустріч.

— Миколо Андрійовичу, а мені ти як відповіси, якщо я тебе спитаю: коли кінець нашому відступу?

Комісар зрозумів, що командир все ще «переварює» його вчорашню розмову з колгоспниками. Але він знав манеру Шестакова звіряти свої думки з думками інших. Тому твердо відповів, що думав, до якого висновку прийшов, аналізуючи все, що відбувається:

— Далі Волги ворог не піде...

— Значить, від Волги я зможу відлічувати кілометри назад, аж до Барселони, Валенсії?

«Ага, ось що тебе мучить, командире»,— здогадався Верховець.

— Лев Львович, ми ще не знаємо, скільки триватиме війна, але точно можемо сказати, що існування фашизму вже на кілька років скорочено.

— Це як же розуміти?

— Ви вкоротили йому життя ще в Іспанії... Ми разом вкорочували його в Одесі. А Москва, Ленінград, Севастополь, а десятки, сотні інших героїчних вогнищ опору? Ти ж мисливець, добре знаєш, який би сильний не був дикий звір, а рано чи пізно видихається, і тоді його можна голими руками брати.

— Розсудив ти здорово, комісаре, логіка в тебе залізна. Я теж думаю, що далі Волги відходити не доведеться. Стиснемося в пружину, а потім з такою силою відпустимо її, що від Третього рейху тільки порохня залишиться,— відповів Шестаков і раптом спитав: — А звідки ти знаєш, що я мисливець?

— Навіщо б тоді возив із собою рушницю за бронеспинкою сидіння?

— Ну, комісаре, і це не приховалось від тебе...

— Розумієш, після того полювання в Азербайджані, коли ви з Бровкіним і Погорілим полк нагодували фазанами, я все

ламав голову: де ти ховаєш свою рушницю? Адже в емці її не прилаштуєш, у валізу не засунеш.

— Ну і як же ти дізнався, де вона?

— Німці допомогли.

— Яким чином?

— Коли на околиці Ржавки загули їхні танки і полк почав займати кругову оборону,— твій технік Єрмаков вихопив з кабіни двостволку, став набивати великим дробом...

— Дробом проти танків? — Лев засміявся.— Ну і Єрмак, оце видав номер.

— Я йому те ж саме сказав, а він у відповідь: «На броні фріци сидять, я їх меткіше, ніж з автомата, зніматиму. Диких кабанів наповал, а фріц — не кабан, мокра курка».

Лев знову засміявся.

— «Фріц — мокра курка»! Міцно сказано, по-російському. Молодець Єрмаков, показав свій уральський характер!

— Ми ще не таке дізнаємось про наших людей. Попереду — переправа через Дон. Тут, мабуть, буде солоніше від Керченської протоки...

— Товаришу командир, карта і розрахунки готові,— доповів майор Баранов.

— Чудово. Тепер давайте вирішувати, на кого залишити інженерно-технічний склад.

— На пропагандиста полку Бориса Гловацького і начальника штабу. Справляться,— запропонував Верховець.

— Мабуть, це буде правильно,— погодився Шестаков.

За годину льотний склад на чолі з Шестаковим, Верховцем, Барановим стартував у Калач-на-Дону. Перед зльотом Лев Львович наказав Погорілому взяти в машину Нікітіна, Гловацького, нового полкового лікаря Шанькова, за будь-яку ціну доставити їх до місця призначення.

Пілоти полетіли. Всі інші рушили своїм ходом — дехто на машинах, а більшість — пішки. Всі особисті речі везли два бувалих ЗІСи.

Комісар мав рацію: людям у цьому переході й під час переправи довелося пережити таке, чого не побачиш і в найгіршому сні. Але ніхто не здригнувся, всі справді показали радянський характер.

Вже на далеких підступах до переправи біля села Казанка скупчилось у посадках близько дванадцяти тисяч машин, не кажучи вже про танки, артилерійські тягачі, гармати. А біля самої переправи — неймовірне стовпотворіння. Вдень ніхто не міг перебратися на той бік — німці безперестану бомбили, руй-

нуючи понтонні мости, знищуючи всі плавзасоби. Дістатися протилежного берега можна було тільки вночі. Але спробуй дочекайся своєї черги!

Нікітін, зупинивши полк у посадках, вирішив проїхати до начальника переправи, добути в нього перепустку на першочергову переправу. Залишивши усіх під опікуванням Гловацького, він про всяк випадок прихопив із собою Кацена, вертка емочка, дивуючи всіх своєю емблемою на дверцятах з написом «Одеса», помчала до Казанки.

Начальника переправи не довелося довго умовляти. Він тільки сказав:

— Якомога швидше перебирайтеся, організуйте прикриття переправи, інакше тут всі загинуть.

І видав дорогоцінну перепустку. Нікітін, який віз у машині штабні документи і прапор частини, вирішив, щоб зайвий раз не ризикувати, почекати полк біля переправи, а Кацена з перепусткою відправив назад. Данило по дорозі зупинив криту брезентом санітарну машину. Сів у кабіну біля шофера і остовпів: за кермом — його давній друг Володя Бєлов, з яким разом займалися штангою в клубі будівельників на Хрещатику.

Зустріч з добрим товаришем у будь-якій обстановці — радість. Їхали, розповідали про себе, згадували минуле. І раптом — виття бомб. Володя загальмував, обидва випали з кабіни. Кацен встиг звалитися в кювет, і тут його накрило товстим шаром гарячої землі. Вибрався з-під неї — перед очима постала картина, що потрясла його: санітарна машина перекинута, розбита, на місці, де лежав Володя,— велика воронка, трохи осторонь з-під землі виглядають його ноги в жовтих хромових чоботях.

Данило засипав друга дитинства в кюветі, зробив невеликий горбик, поклав на нього зверху руль від санітарки. Змахнув сльозу і, все ще не віря чи тому, що сталося, пішов далі.

Біля посадок Кацена зустріли Гловацький, Спиридонов, Шаньков, Данило вручив їм перепустку і відчув, як підкошуються його ноги. Лікар поклав його на траву, оглянув: кілька осколків кліщами впилися в тіло комсомольського секретаря...

Полк рушив до переправи. Коли підходили до неї, побачили цілі зграї «юнкерсів», «хейнкелів», почули вибухи бомб, від яких сивий Дон буквально став дибки. В ріці борсалися, чіпляючись один за одного, за все, що трапиться під руками, сотні людей. А фашисти били й били, перетворюючи русло в киплячий казан.

Не могло бути й мови про організацію негайної переправи. Нікітін, який зустрів полк, наказав усім сховатися в чагарниках на підступах до переправи й чекати темряви. Тільки дочекатись її не вдалося.

— Танки! Німецькі танки! — несамовито закричав, невідомо звідки взявшись, з перекошеним від страху обличчям кавалерист. Кулею промчавшись мимо, він разом з конем бухнувся у воду, поплив до того берега.

І тут же почувся грізний гуркіт. Зчинилася паніка. В одну мить у ріку ринула маса людей.

Обличчя Нікітіна стало білим, як папір.

— У нас же прапор частини, документи, що робити? — спитав він.

— Вихід один,— відповів Спиридонов,— перебиратися уплав. Я добре плаваю, можу подолати ріку з прапором.

— Тоді штабні документи беру на себе,— сказав Нікітін,— будуть цілими прапор і документи — полк житиме.

У прибережних кущах Нікітін заздалегідь приховав кілька колод. Вони взяли їх, зв'язали. Потім Спиридонов обгорнув навколо свого пояса прапор частини, міцно закріпив його. Нікітін вийняв з машини товстий пакет у непромокальному мішечку, засунув його за пазуху. В тому пакеті знаходився і «Формуляр 9-го ВАП», завдяки якому ми тепер маємо можливість відновити день за днем всю бойову історію полку.

— Шаньков, Погорілий,— у воду, чіпляйтеся за колоди! — наказав начальник штабу.

— Я залишуся тут, Вікторе Семеновичу,— заявив раптом Шаньков.

— А я машину не кину,— твердо сказав Погорілий.

— Та ви ж загинете тут. Чуєте, танки вже зовсім близько.

— Чую гуркіт танків,— відповів Шаньков,— чую і звуки бою. Наші вступили в бій, будуть поранені, моє місце зараз тут.

— А я не можу кинути машину,— вперто твердив Василь.

Поблизу почувся вибух — танковий снаряд. Вже обстрілюють берег. Треба поспішати.

— Ну що ж, може, ви й маєте рацію. Передайте Гловацькому, нехай тримається з людьми до останнього, врятуємо прапор і документи — прийдемо на допомогу.

Вони вже були на середині ріки, коли знову налетіли «юнкерси». Градом посипалися бомби. Шаньков і Погорілий побачили, як відкинуло від колод Спиридонова і він повільно поплив, гребучи однією рукою.

— Прапор частини! — закричав Шаньков і кинувся у воду.

Бомби рвалися попереду, позаду нього, але він плив прямо до Спиридонова, навіть не пробуючи ухилятись від вибухів і осколків бомб. Полковий лікар думав тільки про одне: врятувати Спиридонова, врятувати прапор. Він не міг навіть уявити собі, як можна з'явитися до Шестакова без бойового символу частини.

Шаньков підхопив Дмитра Спиридонова, коли того вже остаточно залишали сили: він був оглушений і контужений...

А Василь Погорілий, лишившись на самоті, метушився навколо своєї емочки, не знаючи, що робити далі. Він вирішив ні за що не залишати машину і, якщо доведеться, вмерти поруч з нею.

Гуркіт бою все ближче підступав до берега. В ньому брали участь і ті, хто не встиг переправитися вплав. Керував атакою проти фашистських танків літній, з вусами комендант переправи, майор. Від нього прибіг посильний, звернувся до Василя:

— Майор дуже задоволений вашими хлопцями, б'ються як леви! Допоможи підкинути їм гранати.

— Вантаж, швидко! А відносно левів ти маєш рацію. Адже у нас і командир Лев!

— Як лев? — не зрозумів солдат.

— Лев Шестаков, Герой Радянського Союзу. Нема командира кращого за нього.

Солдат накидав в емку протитанкових гранат з ящиків, що валялися тут.

— Поїхали!

— Далеко?

— Та близько кілометра...

Справді, передній край зовсім поруч. Марудно смердять кілька танків. Об'їжджаючи їх, рухаються інші сталеві велетні, випльовуючи із стволів дим і полум'я. Але їх натиск стає все слабкішим. Уже наближався вечір, починало сутеніти. Німець вирішив, очевидно, що остаточний штурм Казанської переправи треба перенести на завтра.

Побачивши рідну емку, до неї потягнулися Борис Гловацький, парторг полку Семен Пирогов, комсорг Данило Кацен. Всі вони були тут, організовували оборону. Підійшов і комендант переправи.

Він потис руку Гловацькому:

— Здивували ви, авіатори, мене. Інші злякалися, кинулися врозтіч, а ви всі — докупи, зуби ворогові показали.

— У нас у полку так заведено.

— Міцний, видно, у вас командир,— покрутив вуса комендант.— Ну добре, у нас попереду ніч. Повинні всі встигнути переправитися. В першу чергу — авіатори, може, завтра прийдуть нам на виручку.

Комендант і Гловацький сіли в емку, поїхали до берега.

Борис відчув, що в нього під ногами щось лежить. Чи не граната, бува? Нахилився — підняв томик віршів Пушкіна.

— Васю, звідки це в тебе? — спитав здивовано.

— Не в мене, а в командира. З Одеси вожу. Наказав добре пильнувати.

Гловацький гортав томик — майже на кожній сторінці були командирські помітки олівцем.

— Це ж треба! І коли він все встигає?

Комендант взяв книгу, розкрив навмання, прочитав:

— «И грянул бой, Полтавский бой».

— И грянул бой, Казанский бой,— повторив за ним Борис Леонтійович.

— Не знаю я вашого командира, але відчуваю, що Шестаков — справжня, велика людина,— сказав комендант.— На такій війні командувати полком, вірші читати — це не кожному дано.

— Дійсно, таких людей не часто зустрінеш,— підтвердив Гловацький.

Вася прислухався до розмови і млів від утіхи. Він завжди радів, коли чув хороше про командира, неначе мова йшла про нього самого...

На переправі уже чекав усміхнений Михайло Михайлович Шаньков. Він перегнав цілу флотилію плотів — на тому березі їх дуже багато.

— А це ж скарб! — зрадів комендант.— Вантажте весь полк, а мої люди приженуть плоти назад.

На тому березі їх зустріли Спиридонов і Нікітін. Дмитро Васильович нічого не чув, тільки по губах догадувався, про що говорять. У Віктора Семеновича була перев'язана ліва рука. І всі помітили — у всіх стало більше сивини на скронях. Тільки через тридцять років поет скаже: «Видно, много белой краски у войны». Справді, чого-чого, а цього у неї вистачило на всіх.

Нарешті полк знову був разом. Лев Львович, як завжди підтягнутий, обійшов стрій своїх соколів. Алелюхін, Головачов, Бондаренко, Корольов, Сірогодський, Крючков, Карахан, Зюзін, Кашпетрук, Косак, Юдін та інші — всі вони залишаються на своїх місцях, готові до нових випробувань.

Яка ж велика притягальна сила у по-справжньому згуртованого бойового колективу! Де б не була людина, що б із нею не трапилось, але в ім'я його інтересів вона зробить навіть неможливе, проб'ється до нього через тисячі перешкод. Лев вдячно подумав про Нікітіна, Спиридонова, Шанькова, Гловацького, Каценa, Погорілого... З такими людьми пройдеш вогонь і воду. Власне кажучи, все це вони вже не один раз пройшли, перевірили один одного і на міцність духу, і на вірність дружбі, і на відданість справі, якій служать.

Багато, дуже багато про що хотів сказати своїм бойовим друзям Лев Львович, але розміркував, що найкращі слова про них він залишить на потім, на післяобідній час. А зараз ще не настала пора для урочистих промов — треба продовжувати свою важку працю чорноробочих війни.

— Мені розповідали, як німці лютують над Казанською переправою,— діловим командирським тоном почав Шестаков.— Вважаю, що їх треба добренько провчити. Через годину вилітаємо усім полком.

Того ж дня фашисти не долічилися тринадцяти «юнкерсів». Вони один за одним, під захоплені вигуки піхотинців, танкістів, артилеристів шльопались то в воду, то на берег, спалахували, як сірникові коробки, вибухали, розкидаючи навкруг шматки понівеченого металу.

— Спасибі, шестаковці, спасибі, друзі,— вдоволено покручував вкриті пилюкою вуса літній комендант.— Я знав, що ви прийдете, я вірив у це...

Уже всередині липня 1942 року стало зрозуміло, що ворог рветься до Волги, намагаючись за всяку ціну захопити важливий стратегічний пункт на великій російській ріці — Сталінград.

Радянське командування кинуло на захист міста—героя громадянської війни, індустріального серця Поволжя, усі наявні сили. Місто перевели на воєнний стан. Були відновлені початі ще восени 1941 року роботи по спорудженню оборонних обводів. Сталінградська промисловість перейшла на випуск воєнної продукції — танків, гармат, стрілецької зброї. На базі Південно-Західного фронту було створено Сталінградський фронт на чолі з маршалом С. К. Тимошенком, до складу якого ввійшли 21-а і 8-а повітряні армії.

17 липня авангарди 6-ї німецької армії зустрілися на рубежі ріки Чир з передовими загонами 62-ї і 64-ї армій. Почалися перші кровопролитні бої, які ознаменували собою початок великої Сталінградської битви.

Одним із найпам'ятніших днів важких оборонних боїв стало 23 серпня. Фашисти прорвалися до Волги, відрізали 62-у армію, яка оборонялася в місті, від решти сил фронту. Німецька авіація піддала Сталінград варварському бомбардуванню, зробивши понад дві тисячі літаковильотів за день.

23 серпня, на світанку, полк Шестакова, який стояв у Заплавному, було піднято по тривозі й кинуто в небо Сталінграда для супроводження штурмовиків і прикриття 62-ї і 64-ї армій. В небо піднялися всі двадцять чотири літаки. Шістки повели Шестаков, Верховець, Баранов, Алелюхін, Корольов, Сірогодський.

Вважали, що над Сталінградом буде каша. Але те, з чим довелося зустрітися, перевершило всі передбачення. Небо було сірим од ворожих машин. Здавалося, фашисти мають намір стерти місто з лиця землі.

Знали, що десь поруч діють льотчики сусідніх полків, але бачили перед собою лише ворожі машини, а внизу суцільні згарища і пожежі, пил, гар, дим.

— Я «Сокіл-1», атакуємо!

Чотири шестірки вогненосним віялом пронизали численний стрій «юнкерсів» і «хейнкелів». Шестаков кинджальною чергою підпалив фашистського ведучого. По одному бомбардувальнику підпалили Верховець і Баранов, два ворожі літаки, кинувшись убік, зіткнулись і теж шугонули на землю.

Десь вище ходили «месершміти», але вони не могли взяти на приціл ЛаГГів, які змішалися з німецькими машинами. Шестаков швидко зрозумів це, передав по радіо:

— Соколи, вгору не вискакуйте, після бою відходьте в бік сонця!

Шість фашистів звалилися на зруйновані ними ж міські квартали. Полк не втратив жодного літака, повернувся в повному складі. Щоправда, деякі ЛаГГи значно потерпіли, потребували серйозного ремонту, за який зразу ж взялись механіки і техніки під керівництвом Дмитра Спиридонова.

Авіаспеціалісти після 23 серпня практично не знали, що таке сон.

Ворог посилював повітряні удари по Сталінграду. Наші льотчики билися з ранку до вечора, часто повертаючись додому, як кажуть, на чесному слові й на одному крилі. А обстановка в Сталінграді все ускладнювалась.

Справа дійшла до того, що 3 вересня на ім'я Г. К. Жукова прийшла телеграма від Й. В. Сталіна, в якій говорилося: «Противник перебуває за три верстви від Сталінграда. Сталінград можуть взяти сьогодні або завтра, якщо північна група

військ не надасть негайної допомоги... Неприпустиме ніяке зволікання. Зволікання тепер рівнозначне злочину. Всю авіацію киньте на допомогу Сталінграду. В самому Сталінграді авіації мало».

Всю авіацію кинути на допомогу Сталінграду! Цей наказ було передано в повітряні армії, авіаційні дивізії, полки. Дійшов він і до 9-го гвардійського, у якому можна було експлуатувати лише 15 літаків. Чотири машини взагалі не повернулись — на них загинули льотчики старший лейтенант Іванов, старшина Бєлиляєв, старший сержант Сапронов, сержант Рябокінь. П'ять ЛаГГів були в такому стані, що годились тільки на звалище. Але, діставши наказ «Всю авіацію на допомогу Сталінграду!», Шестаков наказав ввести до ладу й ці п'ять літаків. Наземні авіаційні трудівники здійснили чудо: двадцять винищувачів ще кілька днів піднімалися в повітря. На жаль, перед багатократною чисельною перевагою ворога вони в небі Сталінграда були як крапля в морі. Щоправда, рахунок збитих фашистів збільшувався, але все це діставалося ціною неймовірних зусиль і власних втрат.

Саме в цей час і відбувся той важкий бій, після якого комісарові Верховцю довелося зробити посадку на аеродромі нашого 4-го винищувального полку, який очолював Герой Радянського Союзу Анатолій Морозов.

Вийшло як у приказці: нема лиха без добра. Комісар сів на вимушену, зате ми від нього дізналися, що являє собою 9-й гвардійський, які в ньому люди, який командир. Ми дізналися від нього про Льва Львовича Шестакова.

Верховець повернувся в свій полк, коли там його вже давно розшукували. Шестаков не припускав і думки, що Микола Андрійович міг загинути. Він вірив, що виняткова витримка, врівноваженість, тверезість мислення допоможуть комісарові вийти з будь-якої ситуації. Поставало тільки питання, де він зараз знаходиться. Коли ж Верховець знайшовся — радість командира була безмежна. Без нього полк неначе осиротів. Мабуть, у той важкий час ніхто не міг замінити Миколу Андрійовича — найавторитетнішого політпрацівника, чудового винищувача.

На світанку наступного дня — знову бойова робота. Темп її і напруженість зростають. А літаків усе менше. Шестаков вимушений, як колись в Одесі, організовувати польоти в дві зміни — до обіду одна група льотчиків, потім — друга.

— Ех, нам би зараз два-три десятки новеньких винищувачів! — вголос мріяв Лев Львович.

— Якби нам не вистачало самої техніки,— сумно відповідав Микола Андрійович.— В інших полках ще гірше. Та й танкісти воюють «піший по-танковому». Країна напружує всі зусилля, зараз усім дуже важко.

Так, становище на фронтах складалось критичне. Особливо під Сталінградом. 13 вересня фашисти почали штурм міста. Вони прорвались в його центральну частину, почалася боротьба за заводські селища. Наші штурмовики, яких теж було недостатньо, обрушували на голови гітлерівців сотні бомб, розстрілювали їх прямо з бриючого польоту, але й самі один за одним, як факели, падали на землю, розстріляні «месершмітами», протистояти яким у наших винищувачів не було ніякої можливості.

Бачачи все це, розуміючи свою безпорадність, Шестаков від злості до крові кусав губи, ошаліло вертів ручкою управління. Те саме відбувалось і з іншими льотчиками полку. На землі комісар, як міг, намагався заспокоїти їх, але йому було дуже важко знайти слова, які б підходили до цього моменту. Коли на твоїх очах гине місто, а ти, бойовий льотчик, майже нічим не можеш допомогти йому, що тут скажеш?

А в Сталінграді тим часом боротьба йшла за кожний квартал, кожний будинок. І ось у такий неймовірно напружений час у полк приходить наказ, читаючи який Шестаков не вірив своїм очам: «Літаки ЛаГГ-3 здати, відбути на відпочинок в село Житкур». Перш ніж довести наказ до всього особового складу, командир показав його комісарові, начальникові штабу.

— Ви вважаєте, нас дійсно хочуть відправити на відпочинок?

— Мабуть, це фіксація того факту, що від полку зараз мало користі, ми повинні перевчитися на нову техніку, набратися сил, підготуватися до вирішальних битв,— відповів Віктор Семенович.

Комісар, подумавши, сказав:

— Коли в такий час нас посилають у Житкур, то, значить, справи в нашій країні кращі, ніж ми думаємо. Радіти треба з цього. Читай, командире, людям наказ, а я роз'ясню їм що до чого...

17 вересня 1942 року, коли над Сталінградом палала смертельна заграва, 9-й гвардійський Червонопрапорний Одеський винищувальний авіаційний полк вдруге здав двадцять літаків і виїхав у тил, тепер уже не глибокий, всього за двісті кілометрів від фронтового пекла.

Що буде далі — нікому не відомо. Можна лише передбачати. Але на війні кажуть: солдат передбачає, а Генштаб вирішує. Все відбувалося за задумом Ставки Верховного

Головнокомандування і Генерального штабу. Про це шестаковці, які залишилися живі, детально дізналися з книги Маршала Радянського Союзу О. М. Василевського «Справа всього життя». Ось що він пише в ній:

«6-а і 4-а танкові армії зосередилися на вузькій ділянці фронту, безпосередньо в районі міста, а їх фланги прикривалися румунськими військами. Ворог зазнавав втрат, його резерви обмежені, і це звужувало його оборонні можливості. Напрошувалося рішення: організувати контрнаступ, який призвів би до краху південного крила ворожого фронту. Так було в загальних рисах вирішено між мною, Жуковим і Сталіним. Суть стратегічного задуму: з району Серафимовича (на північний захід від Сталінграда) і з дефіле озер Цаца і Барманцак (на південь від Сталінграда) в загальному напрямі на Калач (на захід від Сталінграда) завдати могутніх, концентричних ударів по флангах ворожого угрупування, яке втяглося в довготривалі бої за місто, а потім оточити і знищити 6-у і 4-у танкові німецькі армії.

Сталін запровадив режим найсуворішої секретності. Навіть членам ДКО.

Операція контрнаступу дістала найменування «Уран».

Йшло нагромадження сил».

Верховець мав рацію, коли оптимістично сприйняв наказ про відпочинок полку в Житкурі. Генштаб вирішував, а він передбачав.

Йшло нагромадження сил. Воно круто змінило долі багатьох людей. В тому числі моєї, Івана Борисова, Амет-хана Султана — льотчиків 4-го винищувального авіаційного полку. За наказом командуючого 8-ї повітряної армії, ми теж одержали відрядження в Житкур, до Шестакова. В це було важко повірити, але все було саме так. Ми вливалися у гвардійську соколину сім'ю...

СОКОЛИНА СІМ'Я

Тіні трьох По-2 повільно ковзали по вигорілому бурому заволзькому степу. Нас везли в Житкур льотчики, які мали повернутися знову в свій 4-й винищувальний. Ми ж усі троє — я, Амет-хан, Борисов — перебували під владою такого тихого смутку, який завжди охоплює людину, що залишає рідну домівку.

Під торохкотіння моторів кожний думав про залишених друзів-товаришів, командирів, політпрацівників. Згадували вчо-

рашню прощальну вечерю. Добрими, щирими словами напучували нас командир полку Морозов і комісар Миронов. Їм було жаль віддавати нас в іншу частину, але був суворий наказ командарма: виділити чотирьох кращих льотчиків для полку винищувачів-асів.

З нами повинен був летіти й Іван Степаненко. Але він раптово захворів, йому довелося залишитись.

Всі четверо мали по сім-дев'ять збитих ворожих літаків. Але найбільше виділявся Амет-хан Султан. Він був нагороджений орденами Леніна і Червоного Прапора.

Що чекає нас на новому місці? Як там приймуть? Які у них порядки? Начувані про Шестакова, про його сувору вимогливість, строгу дисципліну й порядок в його полку, ми трохи побоювалися зустрічі з ним. Адже ширилися чутки й про те, що Шестаков дуже прискіпливий до новачків, що прибували в полк, бувало, деяких і назад повертав. Така перспектива, звичайно, нікому з нас не загрожувала — ми хоча й були всі старшими сержантами, ціну собі теж знали, адже формується полк асів, а це, певна річ, мало на увазі особливо ретельний відбір людей.

Наші старезні По-2 перетнули кілька пересохлих річечок, пройшли над озерцем, біля якого скупчилася овеча отара, потім взяли курс уздовж залізниці, яка і вивела нас на невеличку станцію, що загубилася в нескінченних пустельних просторах. Від неї ще три хвилини льоту, і ми приземлилися просто на полі біля села Житкур.

Кілька рядів низеньких мазанок, на вуличках пилюка і вибоїни, майже жодного деревця, верблюди, що безперервно жують свою жвачку,— ось який Житкур ми побачили.

А до того ж перенаселеність. Тут був не лише 9-й гвардійський...

З перших же хвилин перебування в полку ми нічого не могли зрозуміти. Навіть сумнів узяв: чи туди ми потрапили? На невеликому полі за штабною мазанкою йшла хвацька футбольна битва. На лавочці біля низенького чагарника під звуки саратовської гармоніки два офіцери-техніки упівголоса досить злагоджено співали арію Одарки й Карася з опери «Запорожець за Дунаєм». Поруч з ними кілька чоловік прямо на соломі вправлялися з акробатики.

Ми здивовано переглянулись: що б це означало? Чи не збираються з нас зробити артистів для фронтової концертної бригади? І вже зовсім були приголомшені, коли, зайшовши в офіцерський гуртожиток, щоб привести себе до ладу, перш ніж відрекомендуватися командиру, побачили там... дівчат.

— Проходьте, проходьте! — защебетали вони, помітивши наше замішання.— Ви новачки? Ми теж. Будемо знайомі: льотчиці-винищувачі Ліля Литвяк і Катя Буданова.

Ми в свою чергу назвались, а про себе подумали: оце так полк асів — бабів набирають! Хіба ми могли тоді знати, що Ліля Литвяк уже мала на своєму рахунку збитого фашистського аса — кавалера трьох залізних і одного золотого рицарських хрестів, чим ніхто з нас не міг похвалитися?

Не могли ми тоді знати й про те, що Катя Буданова на очах командуючого армією генерал-лейтенанта Т. Т. Хрюкіна провела такий повітряний бій, за який він особисто оголосив їй подяку, представив до нагороди.

Про все це ми дізналися від заступника начальника штабу капітана Василя Даниловича Заїки, який нас супроводжував. Поки ми влаштовувались, чистились, він устиг нам багато про що розповісти.

В полку — чотири Герої Радянського Союзу: за Одесу — командир, Іван Корольов, Василь Сірогодський, за Сталінград — Михайло Баранов.

Майже всі льотчики, техніки, механіки мають бойові нагороди, а авіаспеціалісти сержанти Петро Керекеза та Віктор Сусанін навіть ордени Червоної Зірки.

— Авіаспеціалісти? — перепитали ми, знаючи з досвіду свого полку, що представникам наземних служб удостоїтися бойового ордена дуже непросто.

— Саме так,— відповів Заїка,— обидва проявили справжній героїзм в Одесі. Там на залізничному вокзалі ворожа бомба влучила в ешелон із снарядами. Керекеза і Сусанін не розгубилися, миттю залізли на маневровий паровоз і розтягнули вагони, отже, врятували майже всі снаряди, що були там на вагу золота.

— Оце так люди! — відверто захопились ми, не знаючи про те, що ми ще багато чому будемо дивуватися в цьому незвичайному героїчному полку.

А Заїка, неначе не помічаючи, яке це справило на нас враження, продовжував:

— Між іншим, Керекеза і Сусанін відомі у нас як гумористи-сатирики. Ця слава прийшла до них після того, як вони в Одесі склали відповідь німцям на їх пропозицію припинити опір, здатися в полон. Послання починалося словами: «Передайте Гітлеру, Гімлеру і Ріббентропу, хай вони поцілують всіх нас в...».

Ми схопилися за животи від такого несподіваного дотепу на адресу біснуватого фюрера і його прихильників. Голосніше за

всіх сміявся Амет-хан, який дуже любив гострий жарт і влучне слівце.

У такому вигляді, коли ми поприсідали від сміху, і побачили нас три льотчики з Золотими Зірками на грудях, що зайшли у гуртожиток.

— Ви подивіться, яке веселе поповнення до нас прибуло! — голосно сказав низенький, білявий, з жвавими карими очима капітан.

Ми виструнчились, чітко назвались, здогадавшись, що білявий капітан — з полкового начальства. Це був заступник Шестакова капітан Михайло Баранов, про якого в дні оборони Сталінграда ми не раз читали у фронтовій та армійській газетах. З ним прийшли Іван Корольов і Василь Сірогодський.

Заїка розповів, чого ми сміялися. Баранов, що теж вперше чув про це, теж розсміявся.

— Гумор — сила! — сказав він, заспокоївшись.— З ним самому чортові роги зламаємо, а не те що Гітлеру...

Ми поспішали привести себе до ладу, готуючись до наступної зустрічі з командиром. Баранов помітив це.

— Сьогодні Шестаков не зможе вас прийняти — у нього багато невідкладних справ. Так що знайомтесь поки що з людьми, з селом, приглядайтесь, звикайте...

Ми зразу стали почувати себе вільніше: все-таки легше представлятися командиру після того, як уже більш-менш призвичаїшся в новому полку.

Так ми всі розраховували, тільки я з своїми розрахунками, як кажуть у таких випадках, вскочив у халепу. Ми швидко подружилися з льотчиком Женею Драніщевим. З ранку наступного дня він напросився бути моїм екскурсоводом по Житкуру. Ідемо. Дорогою він дещо розповідав про калмиків, які мешкають у цих місцях, їх спосіб життя, звичаї. А коли ми проходили повз одну низеньку хатку з барвистими фіранками на вікнах, сказав:

— А тут ось живуть Шестаков і Верховець.

І тільки він це сказав — відчиняються потріскані, що вже давно не бачили фарби, двері й на порозі з'являється стрункий, підтягнутий, акуратно виголений, з Золотою Зіркою на грудях майор.

— Шестаков! — встиг прошепотіти мені Драніщев.

Я остовпів від такої несподіваної зустрічі. В мене — немов мороз по спині. І було від чого: у порівнянні з командиром мій вигляд був зовсім протилежним. Обмундирування поношене, давно не пране, стоптані чоботи, до того ж, не чекаючи на

такий сюрприз, я йшов з розстебнутим коміром, тримаючи в руках пошарпаний кашкет.

Майор подивився на нас пильним поглядом сіро-голубих очей.

— Підійдіть до мене! — наказав він владним голосом.

Втягнувши голову в плечі, ми зробили кілька кроків уперед, зупинилися.

— Здравія бажаємо, товаришу майор!

Не відповівши на привітання, Шестаков жорстко спитав Драніщева:

— Ранковий променад робите? Моціон, так би мовити. А чому коміри розстебнуті?

Ми похапцем застібнули коміри.

— Винуваті, товаришу майор, спека,— тоном пробачення промовив Драніщев.

— А чому ви за обох розписуєтесь? Спочатку дозволяєте собі розхлябаність, новачку подаєте поганий приклад, а потім обох виправдовуєте?

Тут уже і я подав голос.

— Товаришу майор, винен, більше такого не повториться.

— А з ким я маю честь говорити? — уїдливо спитав Шестаков, даючи зрозуміти, що перш ніж виправдовуватися, я повинен був назватися.

— Пробачте, товаришу майор, старший сержант Лавриненков...

— З четвертого полку?

— Так точно!

— У вас що, всі там такі роззявкуваті?

— Ні, товаришу майор.

— Тоді в чому ж справа?

— Не розраховували, що з вами зустрінемось,— бовкнув я, не подумавши.

— Виходить, порядок любимо для годиться, чистимо носки чобіт для старшини! І вас прислали до мене?

— Та ні... це випадково... не подумав...— я щось бурмотів, виправдовуючись, у думках уже прощаючись з надією літати в полку асів.

— Скільки збитих? — раптом запитав Шестаков.

— Дев'ять, товаришу майор.

Я помітив, що в очах командира спалахнув до мене інтерес...

— Які?

— Більшість — месери.

— Та-а-ак,— мовив він протяжно, а потім знову взявся за мене:

— Стільки збитих — і такий зовнішній вигляд! Як же це розуміти?

— Нам не давали нового обмундирування.

— Нікому не давали. Але ви погляньте на Драніщева, інших льотчиків — усе випрано, підштопано, випрасувано. А що з вашою курткою, чому вона така коротка і гудзиків немає?

— Обгоріла...

— В бою?

— Так.

— Скільки вас прибуло?

— Троє... Амет-хан Султан, Борисов і я.

— Що це за Султан?

— Татарин.

— З Казані?

— Ні, кримський, з Алупки.

— Отже, рисак південної, гарячої крові?

— Та ще якої гарячої! Нагороджений орденами Леніна, Червоної Зірки.

— Добре. А Борисов?

— Не поступиться Амет-хану....

Шестаков помовчав, ніби щось зважуючи, потім тоном наказу сказав:

— Привести себе до ладу і всім трьом прийти до мене після обіду.

— Слухаюсь! — чітко вимовив я, ще не вірячи, що все обійшлося для мене легким переляком.

До обіду ми вертілися, як білка в колесі. Прали, прасували, чистились. Амет-хан навіть пожертвував своєю розкішною чорною шевелюрою — Драніщев сказав, що Шестаков не може терпіти «патлатих».

Стали ми перед командиром, як огірочки...

— Ось тепер видно, що ви з 9-го гвардійського. Такими повинні бути скрізь і всюди. Зрозуміло?

— Зрозуміло! — в один голос відповіли ми.

Після цього почалася детальна розмова з кожним окремо. І ми відкривали для себе Шестакова зовсім з іншого боку. Він всебічно цікавився нашою службою і бойовою роботою в четвертому полку. На чому літали, де воювали, які прийоми використовували, скільки боїв провели...

Особливо зацікавило його те, що я на початку війни служив у полку ППО в районі Сталінграда, добре знаю тут місцевість і всі аеродроми.

Коли всі чисто професійні питання були з'ясовані, мова зайшла про те, хто звідки, де вчилися, росли, де зараз батьки, сім'ї. Все він коротко занотовував собі в зошит.

Перш ніж відпустити мене, швидко переглянув свої записи.

— Ще одне запитання: ви інструктором були в своєму училищі чи вас в інше направили?

— Спочатку в своєму, Чугуївському, залишили, а потім перекинули в Чернігівське...

— Зрозуміло. Що ж, досвід інструкторської і бойової роботи, знання району Сталінграда — все це дуже й дуже нам стане в пригоді. Ви літали на Як-1? Ми їх незабаром одержимо, будемо переучуватися, допоможете нашим льотчикам.

— З великою радістю...

Всі троє пішли від Шестакова, тримаючись однієї думки: сильна, чіпка людина. Такий все робить міцно, надійно. Ми потрапили в надійні руки.

— Важкувато все ж доведеться,— признався Амет-хан, який любив більш-менш вільний спосіб життя.

— Нічого не поробиш, Аметка, доведеться тобі дещо поступитися своїми султанськими звичками,— під'юджуючи його, сказав Борисов.

Амет ніколи не ображався на подібні жарти і в свою чергу «відбрив» Борисова:

— Тобі, Ваню, звичайно, легше: відмовлятися ні від чого...

Ми вже зібралися піти, коли перед нами з'явився ладний, енергійний комісар полку:

— А, давні знайомі! — широко посміхнувся, міцно потис руки.— Прошу, прошу тепер до мене.

Ми думали, що після розмови з Шестаковим нас уже й запитувати нема про що — все відомо. Але глибоко помилились. Микола Андрійович із задоволенням згадав день, проведений у нашому полку, як його проводжали до своїх. Це нам дуже сподобалось: адже поки що мимоволі ми жили там, у 4-му полку.

— Сподобалось мені тоді у вас,— сказав Верховець.— Люди задушевні, привітні, ось тільки зовнішній вигляд у них непривабливий, та й внутрішньої зібраності не відчув.

«Оце комісар! — подумали ми.— І дня не пробув, а побачив те, про що ми лише здогадувались. Між іншим, чому тут дивуватися — адже він з шестаковського полку!»

— Так, з порядком у нас справді не все гаразд,— погодились ми.— Але воювали льотчики відмінно.

— У нас ви будете воювати ще краще — адже дисципліна сили множить. Згодні?

— Заперечень немає.

— Виходить, це питання приймається одноголосно? От і добре. Ви всі комуністи?

— Всі.

— Сьогодні ж станьте на партійний облік та розкажіть парторгові, хто на що здатний. Будемо залучати до участі в громадській роботі.

Почувся стук у двері — зайшов високий, стрункий старшина, якого я побачив ще вчора: він разом з іншими вправлявся з акробатики.

— Знайомтесь,— представив його Верховець,— наш комсомольський секретар, він же беззмінний, ще з Одеси, керівник художньої самодіяльності.

— Хіба в Одесі було до концертів? — мимоволі вирвалось у Борисова.

— Уявіть собі, що й там ми вміли розважатися. Кацен, Алелюхін, Зюзін дивували всіх акробатикою, Петро Косак і Сергій Домашньов — аріями з опер. А ви б подивилися на наших танцюристів! Розкажи їм, Даня.

— Та що розповідати, самі побачать, а коли захочуть — то й покажуть. Хто з вас і що вміє?

— У мене циганочка непогано виходить,— сказав я.

— А мені дайте доброго коня — ніхто не обскакає,— блиснув чорними очима Амет-хан.

— Вірші в школі читав, переважно ліричні,— почули ми від Івана Борисова.

— Тоді, Даня, я можу тебе поздоровити з відмінним поповненням самодіяльності. Готуй новий концерт — попереду в нас буде багато можливостей для святкових вечорів. А зараз, товариші, влаштовуйтесь, вживайтесь в полк. Наш колектив завжди славився особливою дружбою, згуртованістю.

Разом ми вийшли в невеликий коридорчик і тут же стали непроханими свідками цікавої сцени. Одночасно з нами з своєї кімнати вийшов Шестаков, а з вулиці зайшли чотири новоприбулих льотчики. Старший групи, по Золотій Зірці зробивши висновок, що це командир, взяв під козирок, відрапортував йому:

— Товаришу майор, дозвольте доповісти: сержант Сержантов прибув з групою сержантів у ваше розпорядження.

— Це що за недоречні жарти? — непривітно заблищали очі командира.

— Ні, товаришу майор, не жарти. Моє прізвище Сержантов, і всі ми сержанти.

Шестаков, Верховець, Кацен, а разом з ними й ми так і вибухнули сміхом. Новачки стояли, переминаючись з ноги на ногу, не знаючи, як поводитись далі.

— Ну що ж, сержант Сержантов, заводьте своїх сержантів до мене в кабінет,— все ще посміхаючись, сказав Шестаков.— Заходьте і ви, Миколо Андрійовичу, і ти, Даня, разом все з'ясуємо, щоб швидше відпустити людей.

Ми пішли в гуртожиток, згадуючи все те, про що йшла мова.

— Ви тільки подумайте: в Одесі — самодіяльність! — не переставав дивуватися Борисов.

— Може, тому й вистояли,— підсумував Амет-хан.

— Не тільки тому,— сказав я.— Відчуваєте, в полку все досить міцно поставлено. Нам з вами, братці, здорово пощастило.

Лише вимовив ці слова — назустріч Василь Сірогодський, невисокий, білоголовий, веселий хлопчина.

— Як настрій?

— Як у кримському каньйоні,— відповів Амет-хан,— затиснуті з усіх боків. Не вистачає лише стройової підготовки.

— Ха-ха-ха,— розсміявся Сірогодський,— почекайте, буде і стройова. І здасться вона вам живлющим джерелом на дні каньйона, бо ви ще не сідали за підручники й конспекти, не знаєте, які академії вміє влаштовувати Лев Львович...

Того ж дня ми зустрілися з начальником штабу Нікітіним, парторгом Пироговим, нас розподілили по ескадрильях, ланках, парах.

Настав час вечері. Ми втрьох зайшли в їдальню, сіли за столи. Помітили, що офіціантки якось дивно поводяться: поглядають на нас, проте не підходять. Чому? Може, в нас не все гаразд з одягом? Ніби все в нормі.

Все стало зрозумілим, коли в їдальню випадково заглянув Ваня Корольов.

— Ви що, не знаєте наших порядків? Поки не зайде Шестаков — сюди ніхто не має права й ногою ступити.

Нас неначе вітром здуло. Ми лише уявили собі, який би вигляд мали, якби сюди зайшов Шестаков і побачив нас — і всім стало не по собі. Особисто мені було досить першої зустрічі з командиром, після якої в мене був вигляд мокрої курки.

Усівшись на лавочці, стали чекати дальшого розвитку подій. Рівно в 20.00 з'явились Шестаков, Верховець, Нікітін, Баранов. Вони зайшли в їдальню, посідали за перший стіл. За ними зайшли і всі інші.

Але офіціантки знову не поспішають подавати вечерю. Чому? — ніяк не можемо здогадатися. Та ось підвівся командир. Оглянув усіх уважним, суворим поглядом.

— Товариші, підведемо підсумки дня. Сьогодні до нас прибули льотчики Амет-хан Султан, Лавриненков, Борисов, — командир зробив паузу, ми встали,— а також група сержантів на чолі з сержантом Сержантовим.— Коли були сказані ці слова, всі посміхнулися.— Прошу любити й шанувати,— продовжував Лев Львович, показавши очима на нас і підлеглих Сержантова, які теж підвелися з своїх місць.

— Ми сподіваємося,— вів далі Шестаков,— що всі, хто поповнив наш полк, будуть гідно продовжувати його бойові традиції, примножувати його гвардійську славу.

Коли пролунали ці слова, спалахнули оплески. Ми теж зааплодували на знак солідарності з словами командира.

Лев Львович підняв правицю — знову настала тиша.

— Слухайте завдання на завтра. На трьох ЛІ-2 з ранку льотчики полетять під Саратов. Відпочивати і переучуватися на Як-1 будуть там. Техніки під керівництвом майора Спиридонова з тією ж метою залишаються тут. Вони ж і приймуть нові літаки, на які ми пересядемо після повернення. Починаючи з завтрашнього дня, кожному триматися своєї ескадрильї, своєї ланки, свого ведучого або веденого. Злітаність полку починається на землі.

Прошу мати на увазі: на нас чекає відпочинок від боїв, але не від навчання, і на цьому грунті в нас не повинно бути ніяких непорозумінь. Миколо Андрійовичу,— звернувся він до комісара,— ви що-небудь додасте?

Верховець сказав кілька слів про ту відповідальність, що покладається на нас у зв'язку з переучуванням на Як-1.

— Як оволодіємо машиною — так і воювати будем,— підкреслив він.— І ще про одне хочу нагадати: нова техніка не всім одразу припаде до душі. Напевне, не забули ще історію з Драніщевим? Так що прошу всіх комуністів і комсомольців у цьому питанні бути на висоті. Інших машин поки що немає. Треба досконало оволодіти тим, що дає нам Батьківщина. Зважайте, що ми й так уже переозброюємося втретє.

Потім говорив начальник штабу. Від нього ми дізналися про порядок перельоту, черговість вантаження на ЛІ-2, погоду на маршруті тощо.

Вся ця офіційна, так би мовити, частина тривала рівно двадцять хвилин. Після того почалася вечеря, під час якої всі почували себе досить вільно, сміялися, жартували, як це буває у великій добрій сім'ї.

Навпроти мене сидів Сірогодський, у якого я й спитав, що за історія була у Драніщева? Очі Василя вмить запалали. Я вже це помітив: коли таке відбувалося, він обов'язково розповість щось цікаве.

— Розумієш, Володю, не зразу Євген прийняв ЛаГГ-3. Давай йому знов И-16 хоч ти що.

Якось у них з Шестаковим відбулася на цю тему не зовсім приємна розмова, під час якої командир ледь не назвав його боягузом. Драніщев скипів і недоречно ляпнув: «Поверніть мені ішачка, я вас на ЛаГГу в куток зажену!» — «Добре,— відповів Шестаков.— Буде бій, тільки в присутності всіх». Він потелефонував у штаб дивізії, й до нас терміново прислали И-16.

Бій відбувся. За ним спостерігав полк. Звичайно, ішачкові було далеко до найновішого ЛаГГ-3. Присоромлений Женя Драніщев нарешті здався.

Ми слухали Сірогодського, а самі думали: «Добре, що нам переучуватися не треба, а то, дивись, з ким-небудь із нас трапилась би подібна історія».

Вечеря наближалася до кінця. Але ніхто не встав першим — це теж належало зробити Шестакову.

Сірогодський дуже швидко впорався з їжею, засумував було, а потім раптом звернувся до нас:

— А що за винищувач Як-1?

Мабуть, це питання хвилювало багатьох, бо всі, хто його почув, повернулися в наш бік. Шестаков володів винятковим слухом.

— Давай, Лавриненков, розповідай. Це всім цікаво,— сказав він.

Ось де пригодився мій інструкторський досвід! Не було б його, не знаю, чи й зумів би я новому колективу досить зрозуміло і ясно розповісти про особливості Яка.

Це був на той час один з найлегших винищувачів змішаної конструкції: каркас фюзеляжа зварний із сталевих хромансилевих труб, обшивка носової частини — дюралева, хвостової — полотняна. Крило дерев'яне, обклеєне полотном. Озброєння — одна гармата калібру 20 міліметрів для стрільби через вісь редуктора двигуна і два швидкострільних кулемети. Швидкість до 600 км на годину. В повітрі він був стійким, в пілотуванні дуже простим, вважався одним з найкращих винищувачів.

Розповівши про все це, я змушений був відповісти на численні запитання щодо експлуатації і бойового застосування Як-1. Мені допомагали Амет-хан та Борисов.

Коли про все було переговорено, Шестаков підвівся з-за столу.

— Як бачите, товариші, Як-1 — чудовий винищувач. Все інше лише за нами. А зараз вечерю закінчено. Всі — на танці!

Виходило, що сюрпризи цього дня ще не закінчились.

— У вас що, завжди так вечеряють? — запитали ми у Сірогодського.

— Так, ще з Одеси.

— І там танці були?

— Якщо дозволяла обстановка.

Танці були веселі, завзяті, вони створювали хороший настрій, вливали в нас свіжі сили, піднімали дух.

Королевами вечора були Ліля і Катя. Кожний вважав для себе за честь пройти з ними коло-друге у стрімкому вальсі. Наші дівчата-зброярки, прибористки й офіціантки по-доброму заздрили їм, тій увазі, якою вони оточені. І це було зрозуміло: льотчиці, які щодня ризикують головою нарівні з чоловіками, воюють крило в крило, не могли не примусити нас виявляти дівчатам особливу увагу.

Наприкінці вечора я насмілився і «видав» свою улюблену циганочку. Шестаков і Верховець, які танцювали разом з усіма, заапл́одували мені, їх дружно підтримали. Ще не віддихавшись після танцю, я стояв між Амет-ханом і Борисовим, вони підтримували мене, і всі троє думали про одне: «Полк прийняв нас у свою соколину сім'ю, нас визнали за своїх, тепер залишається тільки проявити себе в боях».

Шестаков і Верховець підійшли до нас.

— Молодці, що тримаєтесь вкупі, один біля одного,— сказав Лев Львович.— Але наскільки я пам'ятаю — вас розподілили по різних ескадрильях і ланках? Ось і треба кожному триматися їх. Ще раз повторюю: злітаність полку починається на землі.

— У нас завжди так було,— додав Верховець,— з ким разом літаємо, з тим разом і по землі ходимо. Ви потім самі переконаєтесь: у цьому глибокий смисл...

Коротка розмова між танцями, неначе мимохіть кинуті зауваження, але нам дано урок, який іншим разом не замінять і десять лекцій. Поступово ми починаємо пізнавати особливу шестаковську педагогіку, в якій відсутні суха повчальність, набридлива невідчепність. Навіть для мене, льотчика-інструктора, вона була своєрідним відкриттям. Я згадував, як сам учив курсантів, і робив висновок, що саме такої шестаковської школи мені тоді перш за все бракувало.

Рано-вранці наступного дня ми стояли в строю кожний за своїм ведучим, у своїй ланці, у своїй ескадрильї. Командир, як завжди, свіжий, життєрадісний, весь немов на пружинах. Можна було подумати, що ми збираємося не далі в тил, а на фронт. Ні, без сумніву, Шестакову відомо щось таке, про що ніхто з нас не знає. Я згадав свій останній невдалий політ на розвідку в 4-му полку у район озер Цаца. Там, в очеретах, я побачив велике скупчення танків. Повернувшись на аеродром, доповів про це Морозову, і він тут же зв'язав мене з самим командармом.

— Слухаю вас, доповідайте,— почувся в трубці знайомий голос.

— Товаришу генерал, у районі озер Цаца велике скупчення фашистських танків.

— Мовчати! — суворо обірвав мене командарм, і зв'язок припинився.

Я розгубився, нічого не розуміючи. Тут же почувся телефонний дзвінок. Трубку взяв Морозов. Командуючий наказав йому, щоб він взяв з мене слово не плескати язиком, про що не слід. Тільки тут до мене дійшло: не німецькі це танки, а наші... І тут же промайнула думка: ох нагорить же танкістам за погане маскування! Між іншим, це на краще, примусить їх якомога надійніше сховатися.

Таким чином, дещо взнав і я. Але Шестаков, безсумнівно, знав значно більше. Тому й настрій у нього був піднесений. Він оглянув стрій, залишився вдоволений: хлопці приготувалися, немов на парад.

— По літаках!

На флагманському ЛІ-2 сам Шестаков. На середньому Верховець, на останньому Нікітін. Летіли години дві з половиною. Прибули на нове місце, де вже ворог не міг нас потурбувати. А до Житкура «хейнкелі» досягали. Їх зустрічали Ліля Литвяк і Катя Буданова, які прилетіли в полк на своїх літаках — для них командування армії зробило виняток. Після того, як кілька підбитих ними «хейнкелів» ледве-ледве зуміли втекти, нальоти припинилися. Але все одно ми чекали на них щодня. А крім двох «дівчачих» винищувачів, на аеродромі практично нічого не було.

Тут же, під Саратовом, тихо, як у вусі. Красиві особняки, ліси, велике озеро, в якому, незважаючи на кінець вересня, ще можна було купатися.

І все було б добре, якби не засмучували фронтові повідомлення, які щоранку коментував комісар. Особливо тривожні вісті надходили з Сталінграда. Ворог насідав на місто все

більше й більше. Девізом його захисників стало: «Померти, але не здати Сталінград!»

Цілком зрозуміло, що в такий важкий час ми мало думали про відпочинок, зразу ж почали навчання.

Вірний принципові — злітаність полку починається на землі,— Шестаков наказав розселити нас у спальних кімнатах і за столами навчального класу ланками, поескадрильно. Настав час обідати — юрмою біжимо в їдальню: все-таки на відпочинок! Дорогу перепинив черговий офіцер:

— Чекайте на командира.

Розійшлись, походили навколо, чуємо — команда на обід. Повернулись до їдальні, а біля входу в неї сидять Шестаков і Верховець, чекають, поки збереться весь полк.

— Прошу в зал,— запросив усіх Шестаков.— Обідати, снідати й вечеряти будемо всі разом і одночасно.

Була і в цьому своя шестаковська мудрість. Зустрітися тричі на день усім людям полку в такій невимушеній обстановці — це багато значить. За зовнішнім виглядом, поведінкою, виразом обличчя, очей людини інколи можна дізнатися набагато більше, ніж при випадковій розмові з нею. Часто після їдальні командир і комісар підходили до того чи іншого льотчика, запитували, чому він сумний, чого в нього поганий апетит, і коли все ставало зрозумілим, вживали якісь заходи або просто давали добру пораду, підбадьорювали словом.

Понад усе ми потерпали від того, що не знали, де сім'ї і що з ними. Горе особливо гірке, коли думаєш, що воно лише в тебе. Але ось якось після обіду розговорилися, і з'ясувалось, що нічого, крім того, що вона евакуювалась, не знає про свою сім'ю Шестаков, невідома доля батьків Верховця, які лишились в Ямполі, на Сумщині, Баранов, Сірогодський теж нічого не знали про своїх близьких.

Після цього особисте горе кожного немов розчинилось у спільному, відходило на другий план, і тоді здавалося, немов тобі стало легше на серці.

Шестаков, розуміючи, що зараз, на відпочинку, думи про сім'ю, батьків, близьких особливо тривожать людей, з кожним днем все збільшував навчальне навантаження. Коли людина чимось дуже зайнята, розкисати ніколи.

У кожній кімнаті — розклад занять. Не було нічого страшнішого, як запізнитися на них: командир міг спопелити одним поглядом.

Заняття, заняття, заняття... Ось коли ми згадали слова Василя Сірогодського про те, що стройова підготовка здасться нам свіжим струмочком на дні каньйона. Справді, коли наста-

вала черга занять із стройової або фізичної підготовки,— всі оживали: все-таки можна розім'яти м'язи, провітритися.

Будні минали в напруженому навчанні, але у вихідні ми добре відпочивали на озері, в лісі, на спортивних майданчиках. Нас, звичайно, тягнуло і за межі нашої садиби, в навколишні села. Щоб піти туди, треба було взяти дозвіл у Шестакова, а хто ж насмілиться піти за ним?

От ми й насмілились по-своєму: я, Амет-хан, Борисов, Костирко, Драніщев увечері вихідного дня майнули через річку в сусіднє село. А там у клубі — танці. Нам, певна річ, дуже зраділа місцева молодь. Ми добре потанцювали, повеселилися, повернулися додому десь близько другої години. Були переконані, що все минеться. Знали: Шестаков не дозволяв собі перевіряти по ліжках, чи всі на місці. А того вечора, як на те, перед відбоєм він пройшовся по кімнатах, поцікавився, чи все гаразд, чи не заважає що-небудь відпочинкові. Помітив, що ми відсутні. І не заснув, поки не з'явилися.

Ми ж про це нічого не знали. Вранці, як звичайно, поснідали. Поглядаємо на Шестакова — у нього вигляд, неначе нічого не трапилось. Невже пронесло? Після сніданку нас розшукує посильний:

— Лавриненков, Амет-хан, Борисов, Костирко, Драніщев, до командира полку.

У нас душа в п'ятках. Переглянулись ми, зрозуміли один одного без слів: «Пропали!» Перш ніж постукати в двері кабінету,— огледіли себе, поправили обмундирування. Лев Львович зустрів нас привітною посмішкою, запросив сісти. Ми стоїмо, почуваючи себе шкодливими кошенятами.

— Розкажіть, як ви вчора відпочили, чим займалися?

— Добре відпочили,— відповів я, заїкаючись,— купались, читали газети, книжки...

Ми справді, перш ніж піти в село, купались, переглянули газети, що ж до книжок, жоден їх і в руки не брав. Командир ніби відчув це:

— Які ж книжки читали?

У нас аж подих перехопило.

— То чого ж мовчите?

— Книжок не читали, через місточок в ліс ходили,— з великим трудом видавив я з себе.

— Повітрям дихали, гриби збирали... Дуже добре. А коли ж повернулися?

— На годинник не дивились...

— Закоханим годинник не потрібен, мабуть, так?

Що він має на увазі? Невже йому все відомо? Та чи не все одно?

— У селі були, танцювали, потім дівчат проводжали,— вимовив я скоромовкою, неначе з мосту та в воду.

— Нарешті! Але ж і важко з вас правду витягнути... Як же ми разом воювати будемо? Ні, так не годиться. У нас в полку такого ще не бувало. Як же це ви, Костирко і Драніщев, піддались? Щось на вас це не схоже. Чи, може, важко було протистояти впливу нових друзів? Тоді ми можемо розлучити вас з ними. Як, Лавриненков, ви на це дивитесь?

Я мовчав, жорстоко караючи себе за необачний вчинок. А Шестаков тим часом провадив далі:

— І те мені прикро, що ви пішли без дозволу, а ще прикріше, що намагаєтесь приховати правду, обдурити мене. Цього я не можу пробачити.

Лев Львович подивився на нас такими ясними, чесними очима, що нам хоч провались. Я був переконаний, що наша доля вирішена — відправлять нас туди, звідки прибули, і на цьому командир крапку поставить.

Шестаков неначе прочитав мої думки.

— Повернути вас назад — цього ви ще, мабуть, не заслужили. Саджати на гауптвахту — такого в полку асів не повинно бути. Я сподіваюсь, що надалі подібних розмов між нами не буде. Буде ще одна провина — нарікайте самі на себе: яке б я не прийняв рішення — його ніхто не відмінить. Мені потрібні аси, а не лоботряси. Все. Ідіть!

Ніколи, ні до цього, ні пізніше, я не знав подібного прочухана. Зате після нього я зі спокійною душею лягав у ліжко рівно о 23.00, як це було передбачено розкладом. І нікуди вже більше не тягнуло ні мене, ні моїх друзів...

В наше одноманітне життя внесла свіжий струмінь поїздка на авіаційний завод. Скільки було радощів, коли ми побачили там новенькі винищувачі Як-1, що їх робили для нас. Уже завершувались останні операції, ми оглянули їх, спробували руками, переконалися: машини зроблені на совість.

Шестакову було нелегко дістати дозвіл відвідати завод. Але це додало нам нових сил і бадьорості. Літаки для нас майже готові, ось-ось ми одержимо їх, а це означало кінець відпочинкові, цим конче потрібним, але набридлим для нас суворим розкладам дня.

На зворотному шляху заїхали в Саратов, побували в оперному театрі, слухали «Трубадур». Як сказали нам потім старожили полку, Лев Львович ніколи не пропускав нагоди відвідати театр. Навіть із Азербайджана він возив полк в театр аж

у Єреван. Любов до мистецтва в нього була величезна. Я помітив, що він часто слухав по радіо балетну й оперну музику.

День повернення до нашого невеселого, негомінкого, курного Житкура був справжнім святом. Але ми не знали, який чудовий сюрприз чекає на нас там: уже з повітря побачили, що весь аеродром заповнений новими літаками.

Хотілося кричати й стрибати від захоплення, обличчя всіх сяяли, кожного охопила справжня велика радість. Чекай на нас, багатостраждальний Сталінград, вже зовсім скоро ми прийдемо тобі на допомогу, очистимо твоє небо від фашистських шулік!

Вийшовши з ЛІ-2, ми одразу відчули, що повітря аеродрому насичене запахом свіжого аеролаку — ним пахтіли розміщені по капонірах, щойно перегнані сюди прямо з заводів бойові машини.

З великою цікавістю ми розглядали призначувані для інших полків новенькі ЛаГГ-5, Ла-5, Іл-2, і в нашій свідомості все більше утверджувалась впевненість у тому, що ось-ось гряне такий бій, від якого німці довго не зможуть опам'ятатися.

Шестакову з труднощами вдалося нас зібрати. Коли всі льотчики були в строю, він звернувся до нас:

— День, якого всі ми так довго чекали, настав. Починаємо освоювати нову техніку. Прошу кожного з вас вибрати собі до душі літак і техніка з таким розрахунком, щоб і в самому екіпажі у нас все було дружно й злагоджено.

...Наші трилопатеві Яки стояли, наче іграшки, весело виблискуючи на сонці. На борту кожного — червоний гвардійський знак і номер машини.

Ми вибирали собі літаки, в основному орієнтуючись на їх господарів — техніків. Мені особисто дуже імпонував найстарший в полку, середнього зросту, з тонким носом, колючими бровами і добрими очима старшина Василь Мойсеєв. Кілька разів доводилося спостерігати за ним під час роботи — впадала в очі його виняткова акуратність, точність дій: жодного зайвого, метушливого руху. Мабуть, і я йому сподобався, бо при зустрічах ми завжди радісно один одного вітали. Ще я знав, що за ним утвердилася кличка Капарака, яку вигадав технік ланки Олег Зюзін, і вона так і приклеїлася до Мойсеєва. «Хоча б хто не «захопив» Василя»,— думав я, йдучи вздовж стоянки, вишукуючи його очима.

На моє щастя, він залишився «нічийний». Я підійшов до нього, привітався.

— Ну от, Васю, будемо разом літати...

— Дуже добре, командире, я саме вас і чекав.

— А що, хіба хто-небудь ще до тебе підходив?

— Сірогодський...

— Ну що ж?

— Я сказав йому, що коли він так швидко забув свого техніка, то й наша любов може бути нетривалою.

— Молодець, постояв за свого брата...

— На тому й тримаємось, товаришу командире.

Ми обійшли з Василем літак, і тільки тут я здивовано помітив, що на його борту красується номер 17.

Мойсеєв, не знаючи, що означає для мене ця цифра, насторожився:

— Що, не підходить? Чому? Не тринадцять же...

— Навпаки, Васю, навіть дуже підходить. У мене був літак під номером сімнадцять на початку війни, а потім і в 4-му полку. А головне не це — я народився сімнадцятого травня...

— Оце так збіг! — настала черга здивуватися Мойсеєву.— Це ж треба, навіть захотів би — не придумав такого.

— Все правильно, Васю, сімнадцять — моє щасливе число. Будемо сподіватися, що й нас з тобою воно не підведе.

Потім увечері, перебираючи в пам'яті події дня, я ще раз був приємно вражений завбачливістю Шестакова. Адже що може бути простішого — закріпити літаки за льотчиками згідно з наказом. Але ж ні, самі вибирайте машини і техніків. До такого міг додуматися тільки той, хто на собі відчув, що значить справжня велика дружба між повітряним бійцем і його наземним помічником. А Шестаков із своїм Єрмаковим були нерозлучні.

...З ранку наступного дня почалися тренування в кабінах. Спарок не було. Свої дії потрібно було якнайретельніше розробити на землі. До перших самостійних польотів готувалися всебічно. Шестаков хотів зробити все для того, щоб переучування пройшло без будь-яких ускладнень.

Нарешті настав час самостійних польотів. Лев Львович особисто провів попередню підготовку. Я слухав його і знову дивувався: він розповідав про такі тонкощі експлуатації Як-1, які можна було знати, лише добре політавши на ньому. Звідки в нього такі знання? Секрет командирської педагогіки? Ще більше здивувалися ми з Амет-ханом і Борисовим, коли Шестаков першим майстерно злетів на новому винищувачі, виконав політ по колу, а потім з небаченим шиком пройшов над стартом, блискуче крутнув дві висхідні «бочки». Приземлився розпалений, задоволений.

— Чудова машина, легка й слухняна! — промовив захоплено.

У мене готове було зірватися з язика запитання, де він навчився пілотувати Як-1? Але стримався. Дізнався ж про це несподівано для себе від Василя Мойсеєва. Йому Єрмаков розповів, що поки ми тренувались у кабінах, Шестаков літав на своїй машині разом з льотчиками, які вчилися на Ла-5. Такому досвідченому асу, як Лев Львович, досить було трьох-п'яти вильотів, щоб відчути машину, збагнути її норов, всебічно випробувати у зоні пілотажу.

Другими вилетіли самостійно Верховець і Баранов, за ними — всі інші. Почалося відпрацювання повітряних боїв. І тут у декого з льотчиків з'явилися свої примхи: вони ні за що не хотіли закривати ліхтар кабіни.

— Огляд гірший, та й скло не дуже прозоре, жовтувате,— пояснювали Шестакову.

Щоб скло не було жовтуватим, техніки доклали немало зусиль, протираючи його. А ось закривати ліхтар не всі наважувались. Командир порадився з Верховцем, і вони першими стали робити польоти від зльоту до посадки з закритими ліхтарями. Льотчикам нічого не залишалося, як робити те саме. Невдовзі звикли до закритих ліхтарів і навіть не уявляли, як можна підніматися в повітря інакше. Внаслідок цього — всі виграли до двадцяти кілометрів за рахунок поліпшення аеродинамічних якостей літаків. А в бою від цих кілометрів інколи залежало життя.

У Шестакова веденим був Корольов. Ми думали, що з ним він і буде тренуватися. Але Лев Львович вирішив політати з кожним із новачків. Адже своїх людей він добре знав, а от нас, що влилися в полк недавно, він ще не випробував у повітрі.

Першим у ролі веденого командира пішов у зону повітряного бою Амет-хан Султан — один з кращих льотчиків 4-го полку. «Трижильний», як говорили про нього. І цей трижильний після зони ледве тримався на ногах, упав на землю, широко розкинув руки і, дивлячись у небо, звідки щойно повернувся, промовив:

— Наш командир — не Лев, не Сокіл, він — вилитий диявол!

Нам з Борисовим стало трохи ніяково. Ми ніколи навіть у думках не ставили себе поруч з Амет-ханом, але коли його так заїздив Шестаков, то що ж буде з нами?

На війні, як ніде, зміна подій відбувається з калейдоскопічною швидкістю. Раптово надійшов наказ: негайно знятися всьому полку, перелетіти на нове місце. За вечерею Лев Львович сказав:

— Про маршрут дізнаєтеся вранці. Полк поведу я. Сьогодні всім треба якомога раніше лягти спати, підйом буде ні світ ні зоря.

— Дозвольте запитання,— підвівся з-за столу Алелюхін.

— Будь ласка.

— Чи не можна дізнатися, куди і з якою метою ми летимо?

— Багато будеш знати — погано будеш спати,— відповів Шестаков під загальний сміх.

Стало зрозуміло: починається щось серйозне. Перед відбоєм до льотчиків зайшов Верховець. Сподівалися від нього почути щось конкретне. Але він роздав нам свіжі газети й сказав:

— Готуйтеся, хлопці, попереду справжня робота.

І з тим вийшов.

Ми розгорнули газети—там все про Сталінград. «Світ захоплюється захисниками волзької твердині!», «Приклад незламності», «Ворог не ступить за Волгу» — промовляли великі заголовки. А ось — поздоровлення з-за кордону у зв'язку з наближенням 25-ї річниці Великого Жовтня. І в кожному — висока оцінка відважної боротьби героїв-сталінградців.

— Недарма дав нам комісар ці газети,— прокоментував Женя Драніщев.— Очевидно, рушимо ближче до Волги.

— По-перше, уже не комісар, а замполіт,— вступив у розмову Сірогодський,— а по-друге, ближче до Волги це ще не значить ближче до фронту. Адже можна і в Астрахань потрапити, прикривати там нафтоналивні баржі.

Справді, з 9 жовтня 1942 року інститут військових комісарів було скасовано, вводилися заступники командирів по політичній частині. Так на практиці здійснювався принцип єдиноначальності в Радянських Збройних Силах.

Щодо Астрахані, то нам доводилося зустрічати льотчиків, які, не будучи на фронті, мали більше за нас бойових вильотів. Вони охороняли транспорти з пальним, які курсували Волгою з південного її порту. Очевидно, їх ні в чому не можна було звинуватити — врешті-решт доля льотчика залежить від призначення. Але Шестаков нетерпимо ставився до тих, хто мав такі бойові нальоти. Він визнавав лише тих, хто боровся на передньому краї. Такий його настрій передавався всім, що в цілому мало своє позитивне значення: кожний, наче вогню, боявся опинитися поза фронтовою обстановкою.

Але все-таки куди ми летимо? Рано-вранці начальник штабу показав на карті ним же зроблену позначку в голому степу. Прокреслив від неї лінію до Житкура.

— Льоту — двадцять хвилин. Всім полком слідувати за командиром.

Слово взяв Шестаков:

— Я сяду першим, огляну майданчик, викладу посадочне «Т», біля нього поставлю свій літак. По ньому й знаку орієнтуйтесь при посадці. Як тільки приземлитесь — зразу руліть праворуч, там кожного зустріне технік, ідіть слідом за ним.

Всі так і діяли. Лише одне нам було незрозуміло: літаки приземлялися, відрульовували праворуч і тут же наче крізь землю провалювались. Ми практично бачили лише командирську машину. А коли сів останній винищувач, і вона зникла. На рівному, наче блюдце, степу, як раніше, стояли лише руді копиці пересохлого сіна. Під цими копицями були сховані й літаки, й люди.

Шестаков лише раз облетів наш степовий аеродром, переконався, що виявити нічого неможливо, і після цього життя на цьому забутому шматочку вигорілої землі неначе вимерло. Вдень ніхто не мав права виходити з-під копиць. Всі справи тепер вирішувались лише вночі і то з додержанням найсуворішого світломаскування.

Так тривало, мабуть, днів шість. Всі вже притомились від напруженого чекання чогось невідомого, від виснажливої бездіяльності.

Над нами інколи пролітали німецькі розвідники. Гарячий Амет-хан так і рвався з-під копиці.

— Не можу більше так сидіти, дайте збити хоч одного шайтана!

Про те, що у людей падає настрій, знали Шестаков і Верховець. Як стемніє — зберуть людей, поговорять.

— Залишилось чекати зовсім мало. Наш час от-от настане,— скаже Шестаков, загадково посміхаючись, і всім стає легше, чекання здається не таким нестерпним.

Про те, чому ми в жовтні 42-го мучились у степу під копицями, дізнаємося лише через тридцять років з уже згадуваної книги О. М. Василевського «Справа всього життя».

«Примітна риса контрнаступу під Сталінградом — прихованість його підготовки,— говориться в ній.— Спеціальна директива Генерального штабу визначила заходи, які виключали б просочування відомостей про масштаби контрнаступу, час проведення, напрями головних ударів, способи дій. Зокрема, листування і телефонні розмови, пов'язані з наступним контрнаступом, були категорично заборонені; розпорядження віддавались в усній формі і лише безпосередньо виконавцям; зосередження військ з резерву Ставки Верховного Головнокомандування і перегрупування їх всередині фронтів відбувалося лише вночі. Все це значно сплутало карти німецького командування».

Таким чином, і наш 9-й гвардійський Червонопрапорний Одеський полк, переучений і переозброєний, теж брав участь у цій колосальній за своїми масштабами грі, яка сплутувала карти гітлерівських штабів. І не лише наш полк. На підступах до Сталінграда було зосереджено і надійно сховано від ворожого ока, як танки на озерах Цаца, безліч авіації.

Країна нагромаджувала сили для нищівного удару по ворогу. Днем такого удару стало 19 листопада. Нас підняли, ще коли було темно.

— Що, почалось? — запитували ми один одного. Але відповіді ніхто не міг дати, поки не відбувся мітинг.

— Товариші! Прийшов час розплати з ненависним ворогом,— дзвінким, сильним голосом звернувся до нас Шестаков.— Ми довго відступали, ми, скреготучи зубами, залишали ворогові наші села й міста. Але тепер цьому кінець. Слухайте наказ!

Урочисто, чітко Лев Львович прочитав наказ командуючого Сталінградським фронтом, Маршала Радянського Союзу О. І. Єременка. З нього ми дізналися, що 19 листопада війська Сталінградського фронту перейшли в рішучий контрнаступ.

— Ура-а-а! — єдиним подихом вибухнув полк.— Ура-а-а! — тричі пролунало у безмежному заволзькому степу.

Шестаков і Верховець один за одним поцілували прапор частини, врятований Дмитром Спиридоновим.

— Смерть за смерть, кров за кров, товариші, в наступ! — почувся полум'яний заклик замполіта і наповнив наші серця невичерпною жадобою помсти ненависному ворогу.

Розвиднялося. З першими променями сонця загула під ногами земля. Це почалась артилерійська підготовка наступу. Тисячі гармат обрушили свій вогонь на фашистів. Тепер безодня розверзлася перед ними.

Далі слово було за нами, авіаторами. Але землю закутав такий густий туман, що про вильоти не могло бути й мови. Матінці піхоті у перший день контрнаступу довелося діяти без нашої підтримки. А нам було прикро, хоч плач. На щастя, погода незабаром змилостивилася, туман розійшовся. Наші винищувачі уже давно були готові до зльоту. Досить було команди Шестакова: «По літаках!», щоб, скинувши з машин копиці сіна, ми опинилися в повітрі.

От тепер уже дійсно настав наш час. Полк веде Шестаков. Ідемо «етажеркою» — для нас, вихідців з 4-го полку,— не зовсім звичний стрій. Але ми швидко переконуємось в його ефективності.

Лев Львович очолював ударну групу — попереду і нижче від усіх, на висоті близько двох тисяч метрів. Вище й правіше — ескадрилья Алелюхіна. Ще вище і правіше — наша ескадрилья — Ковачевича. На той час я в нього був уже заступником. Таким чином, правий пеленг «етажерки». Добре бачимо один одного, проглядається весь простір навкруги, нас ніхто зненацька не атакує, ми зуміємо захистити себе, знищити будь-якого противника.

Чуття добре злагодженого групового бойового польоту — особливе. Воно виникає із усвідомлення, що поруч крило до крила ідуть вірні, надійні товариші, що ми не кожний сам по собі, а наче єдиний міцний ударний кулак. Ідеш у такому строю, і пісню хочеться співати, бо знаєш, що в тебе зараз десятки пар очей, ти розраховуєш не лише на свої гармати, але й на зброю сусіда справа, зліва, знизу, згори. А тепер уявіть собі, наскільки зростає це почуття власної сили, впевненості в невразливості, коли ти бачиш поруч не лише літаки свого полку, а й сотні машин братніх частин.

Коли ми наближались до Сталінграда, то якби з'явився в той час у небі метеорит, він не зміг би пролетіти до землі, не зачепившись об чиєсь крило. Більше ніколи в житті мені не доводилось бачити в повітрі одночасно стільки літаків. Яки, «лавочкіни», ЛаГГи, «пєшки», Іли — ними було заповнено весь простір навколо. Побачивши цю величезну грізну армаду, ми були приголомшені. Звідки стільки техніки? Де вона взялася, якщо лише вчора німці панували в небі Сталінграда?

Багато що з пережитого нами за останній час стало зрозумілим, бачилося в зовсім іншому світлі. Не марні, ні, не марні були всі наші терзання-чекання. Он яка тепер велика сила є в країні! Тепер нас уже окриляло не лише почуття групового бойового польоту. Ми були учасниками небувалого грандіозного наступу, частинкою великої сили, яка мала перемолоти, стерти з лиця землі стовпище фашистських орд під Сталінградом.

Шестаков прикривав Ілів і «пєшек», які методично довбали передній край гітлерівців. Ми прикривали його. Німець у повітрі, ще не зрозумівши, що сталося, продовжував триматися зухвало й самовпевнено. Але дуже швидко, після того, як один за одним на землю звалилися шість «месершмітів», пиха з нього злетіла. Того ж дня вперше за останній час ми були повновладними господарями сталінградського неба.

Останній удар ми завдали по фашистських аеродромах у Гумраці і Воропонові. Звідти намагалися злетіти винищувачі.

Я бачив, як поливав їх вогнем Шестаков, і чув, як його ведений Іван Корольов несамовито кричав:

— Горить, ще один горить!

Під надійним прикриттям групи Шестакова, яку в свою чергу пильно охороняли ми, зелені Іли, чорні «пешки» смертельним ураганом пройшлися раз-другий над ворожими аеродромами, залишивши на них тільки купи понівеченого металу та вируюче полум'я цистерн з пальним.

Багато фашистської техніки було знищено на землі, шість месерів знищено в повітрі, чотири з них — групою Шестакова. Ми не мали жодної втрати. Навіть випадковий снаряд нікого не подряпав. Це був тріумф помсти! Фашисти дістали по заслузі. І тепер, ми були в цьому переконані, діставатимуть своє, поки останнього з них не заженемо в землю.

...В Житкур ми більше не повернулись. Згідно з особистим наказом командарма, нас посадили біля села з досить дивною назвою: Зети. Разом з цим наказом була передана і подяка командуючого полкові за винятково активну бойову роботу.

Справді, ми всі діяли як єдиний, добре злагоджений механізм. «Злітаність полку починається на землі»,— згадались мені слова Шестакова. «Не лише злітаність,— подумав я,— але й бойова злагодженість».

Зети — калмицьке село, від якого лишилося всього три хати. Місцевість навкруги така сама, як і в Житкурі, скільки сягає око—степ та степ. Тільки тепер він білий, засніжений. Холодна, вітряна зима володаркою вступала в свої права. Нас виручало те, що німці поспіхом залишили обладнані землянки й капоніри для літаків. Але зігрітися тут нам практично ніколи не вдавалося: дров не було, топити печі нічим, доводилося закутуватися в чохли і в них спати.

Дехто не розумів, навіть обурювався:

— На якого біса нас посадили в цю глушину? Хіба мало порядніших аеродромів?

Довелось Верховцю доручити Пирогову, Кацену, парторгам і комсоргам ескадриль поговорити з людьми, роз'яснити, що до чого. А справа була в тому, що німецьке угрупування в Сталінграді опинилось у котлі відрізаним від решти своїх військ. Фашистське командування почало терміново перекидати літаками оточеним боєприпаси, зброю, продовольство, а від них вивозити поранених. Зети знаходились якраз на шляху, по якому сновигали туди й назад транспортні «юнкерси». Знищувати їх — таке завдання було поставлене перед нашим полком.

Коли всім стала зрозуміла мета нашого перебування в Зетах, життя пішло веселіше, ми з більшим задоволенням почали обживатися на новому місці.

Перед вечерею Шестаков у їдальні, обладнаній в одній з хат, підбив підсумки дня. На чорній дошці, яку завжди возив з собою Нікітін, чітко намалював крейдою бойовий порядок полку, позначив літаки противника, його аеродроми.

— Отже, прошу слухати мене уважно. Сьогодні у нас був дуже вдалий виліт, але він міг пройти більш ефективно, якби...

Я ніколи не думав, що, очолюючи в бою полк, особисто беручи участь у сутичках, можна одночасно бачити й оцінювати дії кожного льотчика. Коли Лев Львович розкрив Алелюхіну, Ковачевичу, Сірогодському, Корольову, мені очі на те, де й коли ми припустилися помилки, зробили неправильний маневр, вели неприцільний вогонь,— нам, чесно кажучи, стало не по собі. Який обсяг уваги, якою обачністю і пам'яттю треба володіти, щоб все це помітити й запам'ятати, проаналізувати й розкрити перед нами.

Ні, недаремно його позивний «Сокіл-1». Сокіл, що все бачить, все розуміє, все знає.

Я остаточно й назавжди полюбив свого командира, і тепер почуті про нього колись слова Верховця — «Доброволець свободи, герой Одеси» — набули для мене особливо глибокого смислу. Саме таким я собі уявляв справжнього героя у свої юнацькі роки, коли тільки пробивався в небо.

Закінчивши аналіз вильоту полком, Лев Львович продовжував:

— А тепер розглянемо інші можливі варіанти наших дій в подібній ситуації.

Це вже починався урок тактики, урок творчого мислення, пошуку найбільш доцільних прийомів і способів розв'язання бойового завдання. «І коли він тільки встигає все це осмислити, продумати, сформулювати?» — не переставав дивуватися я з таких незвичайних здібностей командира.

На закінчення — поради.

— Вогонь відкривайте з відстані не більше як 200—100 метрів. Стрільба з великої відстані малорезультативна, дозволяє противникові мобілізуватися для відсічі.

Не заходьте бомбардувальникам точно в хвіст. Найкраще — ззаду, під ракурсом у дві чверті або знизу під 45 градусів. Це забезпечить вам неушкодженість від вогню противника. Пішли в атаку — не звертайте, якщо навіть вас засипають кулями. Збочите — кінець. Підходьте впритул і бийте.

Якщо йде група бомбардувальників — згори, в спину бийте ведучого, інші тут же розповзуться на всі боки.

Не ув'язуйтеся в бій на віражах. Наші мотори дозволяють вести його на вертикалях, від яких німець ухиляється, що нам тільки на користь.

Треба вийти з бою — ідіть угору. Висота легко перетворюється на швидкість, а з нею ви не пропадете. Якщо ж примусять іти донизу — тільки різким переворотом до самої землі, а з пікірування виходьте бойовим розворотом, щоб можна було розглянутися.

Тримайтесь групи, не розсипайтеся. З атак виходьте в той бік, де більше своїх.

Завжди намагайтесь щодо противника знаходитися з боку сонця. Воно засліплює ворога. Для цього сміливіше використовуйте прийом «колиска» — ходіть туди-сюди так, щоб сонце було позаду вас. Побачите ворога — в атаку розворотом «Всі раптом!».

У повітрі ваша голова повинна крутитися, як на шарнірах. Хто все бачить — того не застануть зненацька.

Після бою — не розслаблятися до виходу з кабіни на аеродромі. Ворог хитрий і підступний, в першу-ліпшу хвилину може підстерегти.

Я слухав Шестакова і думав: «Та це ж наука перемагати, виживати в найскладніших ситуаціях. Хіба можна таку школу пройти ще де-небудь? Адже в основі її досвід боїв в Іспанії, Одесі, під Харковом, тут, в Сталінграді. Все, що пережив, відчув на собі, сконцентрував Лев Львович у цих лаконічних, вагомих порадах, наслідуючи які з кожним днем міцніше і впевненіше почуваєш себе в повітрі.

Так думав не тільки я. Багато хто поспіхом записували все, що говорив командир. Я ж на все життя запам'ятав його науку перемагати, залишаючись у живих. І нема сумніву в тому, що саме вона допомогла мені потім у найскрутніші повороти долі.

Перша ніч у Зетах була дуже довгою, бо всі замерзли, не могли спати. Та ще Сірогодський і Корольов збуджували нашу уяву розповідями про гудермеську лазню і гарячу річку, що витікає з-під якоїсь гори. Ми уявляли собі це неймовірно приємне купання, і нам ставало ще холодніше в тутешньому наскрізь промерзлому, незатишному краї.

Спали погано, а пробудження було справді жахним. Німці, звичайно ж, дізналися про нашу посадку в Зетах. І на світанку обрушили на нас бомбовий удар такої сили, якого нікому з нас ще не доводилося відчувати. Почувши завивання бомб, ми кинулись у капоніри. Побачили, як на одному з них

безстрашно на повний зріст стояв Шестаков і голосно командував:

— Всім в укриття, швидше, швидше. Лягай!

Він до самої землі проводжав поглядом бомби, що падали, і тут же сам кинувся на сніг. Почулася серія вибухів, від яких здригнулося все навкруги. «Юнкерси-87» або, як їх називали, «лапотники», трійка за трійкою заходили на аеродром, а ми нічого не могли вдіяти — літаки в капонірах, їх мотори захололи, злетіти неможливо. Хвилин двадцять гриміло, гуркотіло, вибухало. Потім настала незвична дзвінка тиша. Ми вилізли з укрить, побачили на білому снігу розпластану людську фігуру. Підійшли — технік Жук. Перед вибухом останньої бомби він вирішив перебігти ближче до капоніра, і його наздогнав осколок. Якби він лежав на своєму місці — все було б гаразд.

Це була єдина наша втрата від того бомбардування. Німці своєї мети не досягли — полк продовжував жити: кілька літаків, що дістали пошкодження, надвечір уже ввели до ладу.

Але урок, як кажуть, пішов на користь. Щоб уникнути подібних «сюрпризів», надалі Шестаков організував бойове чергування екіпажів. Більше раптових нальотів нам переживати не довелось.

А ми, здійснюючи за день максимально можливу кількість вильотів, один за одним звалювали на землю важко навантажені «юнкерси». Вони падали недалеко від нас, завдяки чому ми змогли перейти на харчування німецькими пайками — консервами, копченими ковбасами, сирами, галетами, сигаретами. Гітлерівське командування, отже, мимоволі підгодовувало нас, і це було доречно, бо продуктів у нас тоді було обмаль.

...У Зетах до нас прибуло поповнення — Остапченко, Кильговатов, Киреєв, Кантоністов. Всі молоді, необстріляні. Шестаков злітав з кожним. Пам'ятаю, Киреєв його розізлив тим, що в повітрі майже нічого не бачив, у нього була слабо натренована обачність.

— Дві години сидіти в кабіні, вертіти головою, помічати все навколо! — наказав йому Лев Львович.— І чому їх тільки вчать в училищах? — кинув Верховцеві, що саме підійшов.

— Прискорена підготовка, Лев Львович,— відповів замполіт.— А дві години вертіти головою — сказитись можна. Дозвольте, я займусь з Киреєвим.

Витримка і врівноваженість комісара, як усі продовжували його називати, немов витверезили командира.

— Мабуть, ти маєш рацію, Миколо Андрійовичу. Ось що, закріпимо молодих за нашими «стариками». Хай вчать.

— Годиться. Я займусь Кирєєвим, Алелюхіну доручимо Кильговатого, Сірогодському — Кантоністова...

— А Остапченка хай бере на себе Лавриненков,— додав командир.— У нього нема веденого. Ось хай і готує собі.

Так у Верховця, Алелюхіна, Сірогодського і в мене з'явилися нові турботи. Хлопці виявилися меткими, все добре сприймали, набували необхідних навичок. Не пощастило тільки Кантоністову — йому довелося перейти до іншого вчителя: Герой Радянського Союзу Василь Сірогодський загинув. Загинув безглуздо, тому його втрата особливим болем вразила наші серця.

Все сталося так. В Житкурі ми залишили один пошкоджений Як. Його відремонтували, і нас з Василем послали забрати його на По-2. Сірогодський мав пригнати назад Як, а я — кукурузник. Коли вилітали звідти, Василь вирішив попрощатися із знайомими дівчатами з батальйону аеродромного обслуговування каскадом пілотажних фігур на малій висоті. І на очах у всіх врізався в землю.

Доповідаючи Шестакову про цю трагедію, я чекав, що на мене ось-ось обрушаться грози та блискавки шестаковського гніву. Але він вислухав мене, і обличчя його стало сірим, а весь він якось згорбився, став неначе меншим, неначе з загибеллю Сірогодського померла й частинка його самого. Так це, мабуть, і було — адже він любив Василя, цінував його за веселу вдачу, відкриту товариську натуру. У них був спільним найважчий період життя — одеський. А це значило дуже й дуже багато.

Шестаков звів на мене потемнілі від горя, сумні очі, почав хрипло говорити:

— Я часто нагадував Василеві слова Льва Толстого: найважче засвоюються прописні істини. Він сміявся з цього і дозволяв собі іноді таке, що рано чи пізно повинно було закінчитися бідою. Одного разу я покарав його за «бочку» швидко після зльоту. Але це на нього не вплинуло. А небо, бач, не зважає, хто в ньому,— рядовий льотчик чи Герой. Перед ним усі рівні, воно нікому не дозволяє жартувати з ним. А, та що тепер говорити? Нема чудового хлопця, бойового льотчика. Намотай, Лавриненков, на вуса й іншим розкажи, що буває, коли порушуються льотні закони. Це все, чим ми можемо згадати Васю Сірогодського...

Теплі слова, що йшли від самого серця, схвилювали мене до сліз. Ідучи від Шестакова, я ніс з собою гіркоту тяжкої, безповоротної, не бойової втрати, як значилось у формулярі полку...

Ми продовжували збивати транспортні Ю-52, лишаючи Паулюса без допомоги, яка потрібна йому була до зарізу. Фа-

шисти стали посилено прикривати своїх транспортників. Спалахували гарячі сутички, в яких діставалось і німцям, і нам.

Якось вилетіли шісткою на чолі з Шестаковим. Лев Львович взяв мене як веденого — для перевірки. Природно, я трохи нервував. Але тримався біля командира як прив'язаний. І тільки раз, коли його затиснула четвірка месерів і Шестаков неймовірно різким переворотом уникнув їхніх трас, я трохи відстав від нього.

«Ну, тепер не минути прочухана»,— вирішив я і став ще більше хвилюватися. Внаслідок цього на посадці не розрахував, довелося йти на друге коло. І ось розмова на землі.

— Ви добре трималисЬ свого місця. Трохи відстали — не біда. А от чому на друге коло пішли?

— Винен, швидкість розігнав.

— А ви були певні, що над головою немає месерів?

— Про це не подумав...

— А хто ж за вас буде думати? Ви ж заходили на друге коло з випущеними шасі, і вас, як куріпку, могли розстріляти...

Взагалі дісталося мені від Шестакова на горіхи, а на завершення розмови він наказав:

— П'ять польотів по колу для розрахунку посадки!

І довелось мені на очах у всього полку п'ять разів «притирати» літак точно біля Т, щоб командир змінив гнів на милість. Але я вже на все життя запам'ятав: прийшовши на аеродром, не забувай, що небезпека не минула, дивись пильніше, не промазуй на посадці. І не тільки я запам'ятав це, а всі, хто спостерігав за моїми «школярськими», як нарекли їх потім, польотами. Що ж, авіація — справа серйозна. Не зашкодить зайвий раз і ази повторити, щоб уникнути долі Сірогодського...

Наближався 1943 рік. Ми всі ще наскрізь промерзали в Зетах. Коли рано-вранці ідемо на стоянку — сніг дзвінко, як бите скло, скрипить під ногами, а наше дихання кристаликами льоду осідає на комірах комбінезонів.

Якось поснідавши, поспішали до літаків. З-за горизонту з'явилося яскраво-червоне сонце. Мружимося під його пронизливо-колючими променями, турбуємося, чи зуміли техніки в таку холоднечу як слід підготувати винищувачі. Взагалі тієї суворої зими ми не могли нарікати на авіаспеціалістів — не було жодного зриву вильоту з їхньої вини. Це не раз відзначали і Шестаков та Верховець. Ми знали, якою дорогою ціною дістається цей успіх нашим наземним помічникам. Одного разу я трохи раніше, ніж треба, прийшов до своєї машини і там побачив таке, від чого мені мороз здався в десять разів сильнішим: мій вірний технік Мойсеєв по тулуб заліз у моторний

відсік і голою правицею, яка вже вкрилася льодовим панциром, намагався щось зробити в нижній частині радіатора. Виявилось: залив рідину для охолодження, а вона стала десь протікати. Довелось шукати й усувати несправність в труднодоступному місці. А мороз був такий, що навіть охолоджуюча рідина не витримувала, стікаючи по руці, замерзала. Я тоді допоміг технікові і в призначений час, тепло згадуючи про нього, полетів виконувати завдання.

Як же впорався Мойсеєв сьогодні? Ідемо, розмовляємо, я поглядаю на сонце, милуюсь чудовим небом, за звичкою оглядаюсь і раптом чітко бачу три чорні цятки.

— Братці, месери!

— Де?!

— Дивіться назад.

— Точно, вони, гади. До літаків!

Мчимо щодуху, і вже на бігу я побачив, що гвинт мого винищувача обертається — Мойсеєв прогріває мотор. От молодець! Блискавично займаю місце в кабіні, даю газ — мотор працює, як годинник,— вирулюю, злітаю, стрімко прямую назустріч месерам. За мною намагався злетіти старший лейтенант Сидоров, але відразу йому це не вдалось — мотор був ще слабо прогрітий, не потягнув.

Я опинився один проти трьох. З ходу починаю бій. І вже через хвилину перший підбитий месер прямує до землі, на вимушену. Але два інших рвуться до нашого аеродрому. Я розумію їх задум — проштурмувати стоянку, вивести з ладу наші літаки. Поглянув униз — там бігають льотчики, техніки, але деякі машини, дуже повільно розбігаючись, намагаються стартувати. Треба за всяку ціну завадити фашистам. Наздоганяю месера, який вже почав пікірувати на аеродром, підходжу ближче ззаду, відкриваю вогонь. Він виявився досвідченим — ледь нахилився вбік, моя траса пройшла мимо, але і його снаряди лягли з боку від стоянки, посипались на льотну їдальню, там вибухнув кухонний казан.

«Ну, стривай! — скрипнув я зубами.— Не втечеш».

Месер, виходячи з пікірування, знову зробив спробу уникнути моїх черг, але я врахував це, взяв потрібне випередження і тепер не промахнувся. Ставши дибки, як від зіткнення з невидимою перепоною, хрестоносець почав падати вниз. Я тут же погнався за третім, останнім, винищувачем. Але його вже переслідував старший лейтенант Сидоров. Німець тікав на сонце і, збитий прицільним вогнем, здавалося, згоряв у його яскравих променях.

Небо над аеродромом знову чисте. Іду на посадку. На стоянці натовп: всі обступили взятого в полон фашистського льотчика. Високий, рудий, манірно одягнутий офіцер просив показати, хто його збив. Я саме підійшов.

— Ось він,— показав на мене Шестаков.

— Він у вас ас?

— Звичайний льотчик...

— Як же тоді воюють ваші аси?

— Всі наші звичайні льотчики і є аси...

Розмова йшла важкувато — за перекладача був Данило Кацен, який трохи володів німецькою мовою. Все ж нам вдалося з'ясувати, що полонений мав на своєму рахунку до сорока збитих літаків, правда, більшість — над європейськими країнами. Проте він був переконаний, що збити його міг лише винищувач винятково високої майстерності.

Постало питання: що робити з полоненим? У нас тримати його ніде, самим приміщень не вистачає. Кудись його відправляти — нові клопоти.

— А чого з ним панькатися? — раптом вийшов із себе наш полковий геркулес Дмитро Спиридонов.— Розстріляти гада, та й годі. Скільки він сімей залишив без батьків? Хай і його сім'ю спіткає така ж доля...

— А що? Це буде справедливо,— загули навколо,— нічого з ним цяцькатися.

Шестаков вислухав усіх, не піднімаючи очей, тихо спитав:

— Цікаво, а хто здатний це зробити? Лавриненков, ви його збили, зможете?

Мене всього пересмикнуло.

— Що, вбити беззбройного? — скипів я.— Моя рука не підніметься.

— Тоді хто ж?

Настала могильна тиша. Німець стояв блідий, на його сухорлявому довгому обличчі нервово сіпалися жовна.

Я подивився на своїх товаришів — всі нахилили голови. І лише в Спиридонова, який уперто дивився на німецького льотчика, очі палали гнівом і ненавистю...

Його стан можна було зрозуміти, якщо згадати, яку страшну трагедію довелося йому пережити при переправі через Дон. Адже тоді з прапором частини його врятувало лише чудо.

— Отже, нема бажаючих? — потеплілим голосом перепитав Шестаков.

— Доручіть це мені,— раптом твердо промовив Спиридонов.

Шестаков не встиг нічого відповісти, як Дмитро розстебнув кобуру, голосно сказав:

— Ну, фріц, ходім...

І тут якась неймовірна сила штовхнула мене вперед, поставила між Спиридоновим і полоненим.

— Я збив цього німця, і ніхто тут, крім мене, не може вирішувати його долю,— сказав, хвилюючись.— Ми не маємо права позбавити життя беззбройного, ким би він не був. Ми не фашисти...

Навколо всі полегшено зітхнули. Схвалення промайнуло й на обличчі Шестакова. Побачивши таку реакцію, Спиридонов мовчки застебнув кобуру, відступив назад.

— Перекладай, Кацен,— звернувся Шестаков до комсорга і продовжував, повернувшись до полоненого: — Льотчик, який збив тебе, дарує тобі життя.

Вислухавши перекладача, німець раптом схлипнув, але швидко заспокоївся. Він зняв з себе шолом, окуляри, планшет, попросив відібраний в нього розряджений пістолет і все це вручив мені. Після цього витяг з кишені фотографію, на якій були зображені жінка, двоє дітей, батьки. Його посмішка, погляд виражали повну покірливість, подяку за те, що залишили його жити для тих, хто дивився на нас з фотографії. Поведінка полоненого була зрозуміла нам.

Щоб поставити крапку над «і», Шестаков сказав, звертаючись до всіх:

— Важко мені засуджувати Спиридонова. Він на Дону бачив таке, чого забути ніколи не зможе. Але Лавриненков має рацію: беззбройний ворог — не ворог, і не нам вирішувати долю полоненого.

Посміліщавши, німець попросив Кацена перекласти сказане командиром. Вислухавши його і остаточно переконавшись, що життя йому збережено, що війна для нього закінчилася, він став розповідати все, що знав, називав номери авіаційних полків, їх командирів, місця дислокації.

При одному прізвищі Шестаков раптом насторожився, підійшов до німця, схвильовано запитав:

— Хто очолює полк Ю-87? Повтори прізвище.

— Рицар золотого хреста, один з кращих льотчиків люфтваффе полковник Курт Ренер,— пролунало у відповідь.

— Курт Ренер?! — вигукнув Шестаков.— Не може цього бути. Хіба він утік з-під Одеси?

— Був поранений. Вилікувався. Знову в строю.

— Де стоїть його полк?

— Був у Морозовській, зараз в Гумраці. На борту літака Ренера гадюка намальована...

— Чи це не його полк бомбив нас тут, не знаєш випадково?

— Так, це був він. Ми його прикривали.

— Ну, дякую тобі за таку новину. Отже, живий, сволота. Що ж, доведеться ще раз випробувати його долю. Нікітін, готуйте карту, завтра летимо на Гумрак.

Ми всі, хто чув цю розмову, нічого не розуміли. Нікому не була відома таємниця Шестакова — Ренера. Що їх зв'язувало? Де їх звела доля? За яких обставин?

Баранов, здогадавшись про бажання всіх дізнатися про історію Курта Ренера, звернувся до командира:

— Лев Львович, я вже вдруге чую це прізвище. Що за ним стоїть?

— Та нічого особливого,— ухильно відповів він,— просто старий знайомий, але про це якось іншим разом.

На тому всі й розійшлися. Рано-вранці ми збиралися на Гумрак, а По-2 повіз у штаб армії німецького льотчика, який безславно закінчив свою піратську кар'єру.

До мене підійшов Дмитро Спиридонов:

— Знаєш, Володю, ти молодець, що не дав гріх на душу взяти, все життя мучився б.

Я й не думав, що нашому велетню властиві такі душевні перепади. В ньому відкрилася для мене справді російська натура — гаряча, але відхідлива...

Всім полком ідемо на Гумрак, громити Курта Ренера. Я вперше почув це ім'я, але чомусь одразу пройнявся до його володаря ненавистю. Очевидно, спрацьовувало почуття солідарності: командир ніяк не міг розрахуватися з якимось чином відомим йому гадом, а це вже стосувалося нас усіх.

Перед вильотом Шестаков підізвав мене:

— Лавриненков, от і стало в пригоді ваше знання тутешніх місць. Поведете шістку прикриття ударної групи. Вам не треба стежити за орієнтирами, краще стежитимете за месерами. В Гумраці, крім полку Ю-87, є Ю-52, «Дорньє-215», «Хейнкелі-111». Наше завдання — знищити якнайбільше літаків.

Гумрак — мій давній аеродром. Я знав його до найменших подробиць. Він завжди привітно зустрічав мене з польоту, підстилав під колеса моєї машини м'який килим зеленого льотного поля. Але зараз я не пізнав його: він ощетинився інтенсивним вогнем, крізь який ми пробивалися з великими труднощами.

Ударна група своє зробила: після кількох заходів на землі запалали кілька десятків ворожих машин. Ми не пропустили до неї жодного «месершміта». Але і збити жодного з них нам

не вдалося. Прикро вражені цим, повернулися додому. Шестаков, помітивши наш настрій, сказав:

— Своє завдання ви виконали блискуче — повністю розв'язали нам руки. І за це — командирське спасибі.

Що означало «розв'язали нам руки», розповів потім Сержантов. Виявляється, Лев Львович носився біля самих кілів Ю-87, вишукуючи командирську машину з гадюкою на борту. А коли знайшов — від неї тільки тріски полетіли.

Ми всі розуміли: командирові не міг дати повного вдоволення знищений літак його особистого ворога. Йому потрібен був сам цей загадковий для нас Курт Ренер. Значить, вирішальна зустріч ще попереду. Де, коли вона відбудеться і чим закінчиться — цього не можна було передбачити. І вже нікому не могло спасти на думку, що невідомого мені Курта Ренера я побачу раніше, ніж станеться їхнє останнє, трагічне для обох зіткнення...

Але поки що повернемось у Зети. Сталінградська битва закінчилася нищівним розгромом фашистських полчищ. Її луна прокотилася по всій земній кулі, вселивши в серця людей віру в неминучий крах ненависного всьому світові Третього рейху.

Фронтові дороги повели нас далі — ми перелетіли в Котельникове. І тут сталося те, чого ми найменше сподівались. Ось рядки з бойового повідомлення: «10 січня 1943 року вісімка Як-1 під командуванням Шестакова вилетіла на прикриття своїх військ. Виконуючи завдання, зустріли «юнкерсів» і атакували їх всією групою. У гонитві за противником учасники вильоту втратили свого ведучого — підполковника Шестакова. Льотчики, які повернулися додому, не могли пояснити, куди подівся ведучий. Тим часом Шестаков, лишившись сам, вступив у бій з трьома Ме-109, в якому його літак було підпалено, самого Шестакова поранено».

В тому польоті були Ковачевич, Костирко, Драніщев і ще чотири льотчики. За їх розповідями, кожний з них був зайнятий переслідуванням противника і ніхто не бачив, куди подівся Шестаков.

Нічого подібного в полку ніколи не траплялось. Ніхто не хотів вірити, що командир загинув, але його не було, і цього було досить, щоб у нас опустилися руки.

Вперше ми вечеряли без Шестакова. Його місце лишалось незайнятим. Верховець і Нікітін не доторкнулися до їжі, сиділи сумні, злі.

Вночі майже ніхто не спав. Чекали: от-от з'явиться командир. Але настав світанок — про нього ні слуху ні духу. Невже

все? Ні, цього не може бути. Не такий Шестаков, щоб не вижити, не повернутися до своєї соколиної сім'ї.

Проте війна є війна, все могло трапитись. При думці про це невимовний біль стискав наші серця. І раптом — телефонний дзвінок. Шестаков живий, легко поранений, його одвезли до госпіталю. А через якусь годину тихохідний По-2 привіз у полк і самого Льва Львовича. Все в полку стало на свої місця, льотчики, що літали з ним, готові були прийняти будь-яку кару, тільки був би живий і здоровий наш командир.

Лев Львович нікому не дорікав. Кожному дав можливість самому розібратися в своїх помилках, зробити для себе висновки.

Правда, Верховець не міг зовсім не реагувати на подібний безпрецедентний факт. Він порадив активістам провести з льотчиками бесіди «Ведучий і ведений—щит і меч», «Про взаємовиручку в груповому повітряному бою». Ці бесіди виливалися у відвертий обмін думками, діставалося на горіхи тим, хто іноді забував святі авіаційні заповіді.

А що ж трапилось у тому бою з Шестаковим? Підбитий, він пішов на вимушену. Месери й на землі не залишили його, били по Яку доти, поки він не вибухнув: Лев Львович ще перед тим встиг вибратися з кабіни, відповзти. Його підібрали наші піхотинці. Що ж, і соколів іноді спіткають невдачі. Але їх вони тільки більше загартовують.

Не покарав своїх ведених Шестаков — так роблять справді мужні люди. Але трохи пізніше взнали ми його й іншим: твердим, жорстким, невблаганним. Льотчик Кажан літав багато, але якось невпевнено, оглядаючись, надто обережно. Правда, були на його рахунку збиті літаки, мав він бойові нагороди, але Шестаков завжди потерпав, посилаючи його на бойові завдання. Він пам'ятав той іспанський випадок, коли, наприклад, такий же льотчик загинув, в той час як міг би виграти перемогу набагато меншою ціною. Боявся, що таке може статися і з Кажаном. І все шукав способу якось підбадьорити його, допомогти загартувати свій характер, остаточно повірити в себе.

А тут саме трапилась нагода. До нас в Котельникове прибула група журналістів, у тому числі й іноземних, подивитись, як ми проводимо повітряні бої. В цей час із-за хмар виповз величезний чотиримоторний «Фокке-Вульф-200». Шестаков миттю збагнув: ось де можна остаточно перевірити Кажана. Він наказав йому на чолі ланки піднятися в повітря.

Ланка швидко наздогнала ворожий літак. Почала його атакувати. Але все робилось настільки метушливо, неорганізо-

вано, що жоден снаряд не зачепив величезну повітряну каравелу, вона спокійнісінько знову сховалась у хмари.

За виразом обличчя Шестакова всі одразу зрозуміли: долю Кажана вирішено. Так воно й сталось. Гостям все-таки показали справжній повітряний бій і провели їх. А слідом за ними й Кажана. Шестаков випровадив його з полку.

— Їдь у штаб дивізії й скажи там, що мені такі льотчики не потрібні,— сказав він йому перед усім полком.

Кажан пробував виправдовуватись, просив залишити його в полку. Командир був непохитним. Так і пішов від нас цей льотчик, затаївши, мабуть, тяжку образу на Шестакова. Але, можливо, саме такий крайній захід і став переломним моментом у його житті. Бо пізніше ми чули про нього тільки добрі відгуки як про бойового льотчика-винищувача.

Якби у Льва Львовича не було іспанського досвіду, він би, мабуть, не наважився на такий захід. Важко сказати, чого більше виявив він в даному випадку — зневір'я в людину чи турботи про неї.

З кожним днем ми відкривали для себе щось нове у характері нашого командира. І нагадував він собою захоплюючу книгу, кожна нова сторінка якої читається все з більшим інтересом...

БЕЗСМЕРТЯ

Всі ми, що жили одним прагненням — розгромити німця під Сталінградом, потай сподівались, що потім стане легше, ворог із зламаним хребтом — вже не той, з ним простіше буде справлятись. Але на війні не буває ні легше, ні простіше. Іде вона і вимагає від людей віддачі всіх своїх сил, нових і нових жертв, бойових і небойових втрат.

Перемога Радянської Армії під Сталінградом відкрила можливість до розгортання наступальних операцій на Північному Кавказі, Верхньому Дону, курському і харківському напрямах, в Донбасі, під Ленінградом.

14 лютого 1943 року визволено Ростов-на-Дону. Сюди ж наказано перебазуватися 9-му гвардійському авіаційному полку. З радісним хвилюванням приземляв Лев Львович полк на аеродром, з якого почалась його командирська діяльність, де він збагачував іспанським досвідом льотчиків своєї ескадрильї.

Чи думав він там, в Одесі, що йому ще доведеться побувати в цих дорогих серцю місцях? Ледве чи міг тоді про це думати. Але фронтова доля по-своєму розпорядилася і привела туди, де пройшли перші місяці його сімейного життя, де народився

синочок Льовушка, де був той самий паркан, з якого він, командир ескадрильї, заглядав у вікно родильного будинку до своєї Олімпіади...

Туга за коханою дружиною, сином, донькою охопила Льва Львовича. Де вони? Як це взнати? Через кого наводити довідки? Як пощастило Віктору Семеновичу Нікітіну! Він зустрівся зі своєю дружиною в Саратові.

Побували в гостях у Нікітіних командир і комісар. Порадувалися за свого начальника штабу, по-доброму позаздрили йому. А ще через деякий час — весілля у льотчика Олександра Карасьова. Він зустрів свою наречену — вона теж тільки-но повернулася з евакуації і працювала в міськкомі комсомолу.

Лев Шестаков дивився на молодих і думав про те, що ось у нього, Карасьова, все в житті тут тільки починається. Як було в нього п'ять років тому. Хай живуть щасливо, тільки б нічого не трапилось з Олександром — шлях до перемоги ще довгий-довгий...

Лев Львович недаремно турбувався про свого льотчика. Його підстереже таки велика невдача: в Криму він, уже Герой Радянського Союзу, буде збитий і потрапить у полон, пробуде у ворога до визволення нашими військами, повернеться в стрій і закінчить службу генерал-майором авіації. Тільки сам Шестаков ніколи вже про це не дізнається. Так само, як не дізнається він про долю тих, з ким починав тут, у Ростові, службу: мужньо здійснивши таран над Сандоміром, загине Жора Титар, стане Героєм Радянського Союзу льотчик-інспектор 2-ї повітряної армії Анатолій Комоса...

На весіллі Карасьова нарешті стало можливим «прокрутити» художню самодіяльність, яку таємно готував Данило Кацен. Правда, обійшлося без акробатичних етюдів, зате відвели душу співаки, танцюристи. Сам Карасьов — лезгінець, він показував такий танок з ножами, що йому позаздрили і я, і Шестаков.

Тут я вперше почув українські пісні у виконанні Верховця. Як задушевно, як лірично він співав. Просто брав усіх нас за серце і вів на круті дніпровські береги, у вишневі сади і волошкові поля. Я слухав Миколу Андрійовича, дивився на Льва Львовича і вже в який раз ловив себе на думці про те, що саме такими й повинні бути командир і комісар, люди, які живуть тільки заради спільної справи, інтересами тих, за кого вони відповідають.

Обидва — зразок спартанського способу життя, скромності й безкорисливості. Здавалося, що про себе, свої потреби і запити вони забули зовсім. Все — для всіх, все для полку.

У Ростові ми вперше пристойно одяглися в новенькі жовті шкіряні куртки з блискавками і хромові чоботи. Як вдалося Шестакову їх роздобути — для нас лишилося таємницею. Доходили чутки, що він підняв на ноги міськком і обком партії, самому Хрюкіну не раз набридав. І ось тепер, на весіллі, майже всі франтять цими добротними куртками. Був у ній і Саша Карасьов, вона добре відтіняла його біле, з чорними бровами обличчя. Хто б міг тоді передбачити, що саме ця куртка врятує йому життя, не дасть згоріти живим у тому трагічному польоті? Якби він був у комбінезоні, в яких ми ходили досі,— так воно й сталося б. «Шестаковські шкірянки» багатьох з нас врятували од загибелі.

Я дивився на Льва Львовича, в його добре, світле обличчя, бачив м'який погляд трохи засмучених очей і не вірив, що він може бути зовсім іншим, таким, як тоді, коли проганяв з полку Кажана або зовсім недавно, вже тут, з начальниками батальйону аеродромного обслуговування.

До нашого прильоту не встигли приготувати обід, хоча були попереджені заздалегідь. Знаючи характер Шестакова, командир БАО і всі начальники служб кудись сховались. Ох і розлютувався Лев Львович! Він наказав Василю Погорілому на емці розшукати і привезти до нього все начальство БАО.

Яка вже там була розмова — невідомо. Тільки через годину нас нагодували обідом, якого ми давно не знали, видавши до нього кожному замість належних ста наркомівських грамів — двісті. А в гуртожитку — трохи не пухові перини.

Ми потім під'юджували командира батальйону:

— А пташиного молока у вас не знайдеться?

На що він цілком серйозно відповідав:

— З вашим командиром — жарти погані. Накаже — знайдемо.

Ось який він, наш командир: людяний і непримиренний, м'який і жорстокий, надзвичайно вимогливий і дуже справедливий. Його характер — полюсні крайнощі. Проте він ніколи не «ламав дров». Сам умів сім разів відміряти, раніш ніж відрізати, та й замполіт — його права рука — був таким, що не давав діяти «закусивши вудила». Обидва вони уособлювали для нас безкомпромісну ділову і бойову дружбу. Саме на такій основі, за їх прикладом, будувались взаємини в усьому полку.

Хороші весілля, але й вони, як все на світі, кінчаються. А коли на весіллі присутній сам Шестаков—його кінець визначений розпорядком дня плюс година-півтори. Та й досить. На війні вихідних нема, кожний день робота, виспатися ніколи.

Тим більш невідомо, чим почнеться новий ранок, який сюрприз він піднесе.

Справа в тому, що полк знову опинився на одній з небезпечних ділянок війни. Стала до ладу залізнична магістраль, по якій з Баку через Грозний, Ростов і Сталінград один за одним йшли ешелони на фронт. Всю бомбардувальну авіацію, зосереджену на аеродромах південної України, кинув ворог сюди.

І коли вони, хвиля за хвилею, підходили до цих місць, наше командування сигналами «Всі на Ростов!», «Всі на Батайськ!» піднімало армади радянських винищувачів, і тоді хвиля наскакувала на хвилю, в повітрі було чорно від літаків, а земля навкруг засипана їх уламками.

Шестаковські Яки з гвардійськими знаками на носі вже двічі виробили свій ресурс, багато з них, здавалося, от-от розсиплеться від поштовху об землю при посадці, не кажучи вже про надперевантаження при сутичках з ворогом.

Все повторювалось, як з ЛаГГами. Лев Львович твердо вирішив: закінчиться їх ростовсько-батайська епопея — поїде особисто до командарма Хрюкіна просити «аерокобри» американського виробництва, що з'явилися на Південному фронті. До нас доходили чутки, що вони поступалися перед Яками маневровістю, зате перевершували їх швидкістю та озброєнням. А зараз, коли ворог пробував повернути собі колишнє панування в повітрі, все частіше й частіше вдається до тактики масових нальотів, найбільш необхідні добра швидкість і вогонь.

Та поки що про це можна було тільки мріяти і вдаватися до всіляких хитрощів, щоб знову бити фашистів не числом, а вмінням. Тут Лев Львович вперше використав прийом, якщо можна його так назвати, «клювка». В чому його суть? Група Яків блискавично атакує ескадру бомбардувальників і тут же відходить вбік. Месери кидаються навздогін за нашими винищувачами, а в цей час друга група Яків стрімким ударом без перешкод остаточно розправляється з «юнкерсами» або «хейнкелями».

І командиру 6-ї гвардійської Донської дивізії Сиднєву, і командуючому 8-ю повітряною армією Хрюкіну припала до душі нова тактика Шестакова, вони тут же потурбувалися про те, щоб досвід цей перейняли в усіх інших полках. Все-таки, що не кажи, а Шестакову вдається малою кров'ю добиватися значних успіхів, надійно прикривати важливі стратегічні вузли — Ростов і Батайськ.

А нальоти тривали. Дивним було те, що вони чинились саме тоді, коли на залізничних станціях скупчувалися ешелони. Здогадувались, що діють навідники, але натрапити на їх слід ніяк не вдавалось. Одного разу Нікітін, виїхавши на вокзал у якихось справах, став свідком того, як піймали диверсанта. Ним виявилась досить миловидна дівчина, як з'ясувалося потім, фольксдойч, залишена німцями в нашому тилу. Вона раз у раз з'являлася на станції і, якщо там були ешелони, неголосно вимовляла лише одну фразу: «Мій тато приїхав». Цього досить було, щоб через двадцять хвилин на горизонті з'являлися фашистські бомбардувальники. Комендант станції — молоденький лейтенант, спочатку примітив дівчину, бо вона привернула його увагу своєю зовнішністю. Вирішив, що когось чекає не дочекається. Але йому випадково вдалося двічі почути цю фразу «Мій тато приїхав». Першого разу подумав, що не дочув частку «не». Другого разу цілком виразно розібрав, що дівчина обходиться без частки, а тим часом ніхто до неї не приїжджає, нікого вона не зустрічає. І тоді він без зайвих церемоній підійшов до неї, зірвав з неї хустку й побачив на шиї ларинги, під пахвою невеликий передавач.

Нікітін саме чекав коменданта в його кабінеті, коли він зайшов туди із затриманою навідницею. Вдвох вони швидко допитали її, склали акт затримання, передали в органи розвідки.

Після цього нальоти не припинялись, але вони відбувалися тоді, коли на станціях не було ешелонів, а наші винищувачі попереджались заздалегідь і зустрічали ворога на далеких підступах. Тільки Віктор Семенович знав, чому так все виходить. Він умів берегти таємниці і лише після війни, незадовго до своєї смерті, розповів друзям історію з німецькою диверсанткою, як її примусили працювати на нас.

Від нього ж вдалося дізнатись і про інший, подібний випадок, що мав місце в Одесі. Там якимось чином у полк проник радіолюбитель сержант Балмаз. Він умів складати приймачі, ремонтувати їх. Сидів у своїй конурці-майстерні, вовтузився з апаратурою. І потихеньку тримав зв'язок з дядьком Антоном — своїм керівником з буржуазної Чехословаччини. Засікли його, викрили. Примусили кілька разів викликати ворожу авіацію для завдання бомбових ударів по фальшивих аеродромах, мастаком імітації яких був Шестаков. Але зрадник таки вибрав момент і умовним сигналом дав зрозуміти, що його радіограмам не слід вірити. Коли це стало цілком ясно — його розстріляли. І знали про все це лише Шестаков, Верховець, Нікітін.

Всяке буває на війні. Ворог підступний і хитрий, нічим не гребує для досягнення своєї мети. Микола Андрійович, партійні й комсомольські активісти постійно нагадували нам про це, привчали нас бути обережними й пильними. Лев Львович теж неодноразово попереджав:

— Не довіряйтеся першому зустрічному, на землі ми повинні бути такими ж обачними, як і в повітрі.

Можливо, саме з цих міркувань сам Шестаков уникав нових знайомств, тримався в основному біля своїх, тисячу разів перевірених людей. Особливо не любив тих, хто настійно набивався до нього в друзі і вже зовсім терпіти не міг найменшого прояву угодництва і підлабузництва.

Діставалося від Шестакова за слабку розпорядливість командиру БАО майору Ніколіну. І вирішив той якось задобрити Льва Львовича, пом'якшити його вимогливість. До дня народження приготував йому подарунок — гарний торт, пляшку вірменського коньяку і ще щось. Але з чим прийшов, з тим і пішов. Хтось чув тільки, як Шестаков навздогін йому гукнув:

— Ти забув, Ніколін, першу заповідь: знай, з ким маєш справу...

Так, тільки людей чистої душі, ясного розуму, високої майстерності і беззавітної хоробрості визнавав Шестаков, і саме такі збиралися, згуртовувались навколо нього.

Верховець, Нікітін, Спиридонов, Пирогов, Гловацький, Кацен, Рудьков, льотчики Алелюхін, Головачов, Драніщев, Карасьов, Костирко, Корольов, Твеленьов, техніки Зюзін, Кашпетрук, Юдін, Зубарєв і багато інших були славою й гордістю полку, його честю й совістю.

...Минув певний час — німці переконались у марності своїх спроб завдати нам відчутної шкоди, бомблячи ростовський залізничний вокзал. Тоді вони з усією силою обрушилися на Батайськ.

Того дня я щойно повернувся з бойового завдання, Мойсеєв почав заправку винищувача — дивлюсь, а небо на заході все чорне: видимо-невидимо ідуть «юнкерси» і «хейнкелі». Не менше ста літаків. Я вже злетіти не встигну, біжу на КП попередити Шестакова. Той, опинившись в такому ж, як і я, становищі, вирішив керувати боєм із землі.

— Всім у повітря! — віддав команду.

Черговою була ескадрилья Амет-хана. Вона саме грала у волейбол просто біля літаків, на площинах яких лежали парашути. Спортивні ігри між польотами і в процесі чергування були обов'язковими. Шестаков до них так нас привчив, що ми вже не могли без них обходитись в будь-яких умовах.

Почувши команду, аметханівці — Борисов, Коровкін, Твеленьов, Пухов, Мальцев, миттю скочили в кабіни, порулили на старт. Слідом за ними вилетіла ескадрилья Головачова. Пішли Драніщев, Карасьов, молоді льотчики Леонов, Шапіро та інші. Мені було надано можливість спостерігати повітряний бій і те, як ним керував Шестаков. Лев Львович був небагатослівний, але точний і владний. Кожному льотчикові він вказав ціль, всі суворо виконували його команди. І лише Женя Драніщев чомусь у наборі висоти став розвертатися ліворуч, а не праворуч.

— Драніщев, куди пішов? — спитав сталевим голосом Шестаков.

Я бачив, як Женя, якусь мить завагавшись, став розвертатися назад, до своїх. І, можливо, саме це врятувало його від загибелі. Месери вже давно взяли на приціл радянський винищувач, що відірвався від основної групи Яків, і вони б, напевно, розстріляли його — адже він у наборі, швидкість ще не розігнав, висоти нема. Коли ж повернув до своїх, тут і підвернулись Амет-хан з Борисовим. І месери лише встигли зачепити своїми снарядами хвостове оперення на Яку Драніщева. Під прикриттям вірних друзів він вийшов з бою, став ковзати до аеродрому.

Побачивши все це, Шестаков вибухнув, щосили вдарив мікрофоном об землю, той розсипався в друзки.

— Хіба так воюють! — процідив крізь зуби, а потім голосно скомандував:

— Всім іншим — на Батайськ!

І першим кинувся до свого, вже заправленого літака. Я і ще двоє льотчиків, що лишалися поки що на землі, зробили те саме. Злітаючи, я побачив, як не дотягнув до льотного поля, сідав на вимушену Драніщев. І ще бачив, як один за одним падали на землю ворожі машини. Вже кілька вогнищ палало від них на землі: за кольором диму ми легко визначили — горять фашисти. У них бензин інший, коптить інакше.

Поява Шестакова в повітрі одразу змінила обстановку на нашу користь, розв'язала всім руки. Він у стрімкій атаці один за одним збив трьох «юнкерсів». Ще три літаки підпалив Амет-хан.

Надійшло підкріплення — приспіли інші полки. І тепер у небі творилось таке, що сам чорт не міг би розібратися що до чого. Я бачив, як від влучної черги Колі Коровкіна задимів Ю-88. Потім ще один. «Молодець! — подумав про себе. — Недавно в полку, а воює добре». Мені було приємно усвідомлю-

вати це тому, що він виявився моїм колегою — працював інструктором в училищі, ледве вирвався на фронт.

Захопившись атакою месера, Коровкін зник з моїх очей. І коли під нами розкрився парашут, а по ньому відкрив вогонь месер, якого тут же збив Твеленьов, я не знав, що востаннє бачу Колю Коровкіна. Третього бомбардувальника, витративши снаряди, він таранив, потім залишив літак, але озвірілий фашист не дав йому живим спуститися на землю.

У тій неймовірній каші тільки наш полк знищив шістнадцять ворожих літаків. Повернувшись додому, ми побачили сильно пораненого Сашу Карасьова, не дорахувались Івана Борисова.

Миколу Коровкіна поховали просто на аеродромі, його могила й зараз знаходиться на території Ростовського аеропорту. За ним усі ми дуже шкодували. За короткий час встигли полюбити його, здружитися з ним. І ось тепер таке тяжке прощання. Шестаков посмертно представив його до урядової нагороди.

А де ж Борисов? Що з ним? Наставав вечір, і нам лишалося тільки сподіватись, що він прийде, як уже не раз бувало з іншими. Він з'явився в полк ранком. Живий і неушкоджений. Спустився на парашуті на нейтральну смугу, за нього почалася перестрілка, але піхотинці виручили, відбили його у німців.

Тільки встигли порадуватись поверненню Борисова — дзвінок із штабу армії, викликають Шестакова. Ми всі занепокоїлися: що трапилось?

Виявляється, командарм особисто поздоровив його з великою перемогою — шістнадцятьма збитими літаками. У розмові поцікавився, чи нема у Шестакова якихось прохань, побажань?

— Дайте нам нові літаки, «кобри» щонайменше.

— Все на своєму наполягаєш? Адже для переучування знову доведеться з фронту знімати? Знову будеш невдоволений?

— А ми переучимося без відриву від боїв,— відповів Шестаков.

— Глянь, який новатор! Ну добре, передай своїм, що будуть вам «аерокобри»...

З цією радісною новиною й прибіг Шестаков від командарма. Але й ми в боргу у нього не залишились — вручили йому лист, що довго блукав польовими поштами. Лист від дружини, надісланий з невідомої нам Туймази Башкирської АРСР.

Мені здалося, що, взявши в руки конверт, Лев Львович на короткий час забув про командарма, про «аерокобри», про всіх нас. Обличчя його з юнацькою безпосередністю виражало

і нескінченну радість, і чекання того невідомого, що таїлося в довгожданому листі. Перша дорога вісточка за всю війну! Вона буквально змінила нашого командира, ніби розкривши всю безпосередність його натури з властивими їй людськими слабостями. Під час читання цього листа багато хто з нас подумав, що наш Лев Львович такий самий, як і ми, проста, звичайна людина. Ще раз переконатися в цьому більше нагоди, можливо, й не трапиться — війна не багата на такі випадки, вона виявляє в людині насамперед все сильне, вольове, суворе, те, що прикрашає бійця.

«Дорогий, любимий наш Льовушка! — писала Олімпіада.— Ми всі вже так знудьгувалися за тобою, що не знаходимо собі місця. Найжахливіше — не знаємо, де ти, що з тобою. Недавно в газеті прочитали про тебе, звернулися в Москву, звідти надіслали нам грошовий атестат і твою адресу. І ось тепер пишемо, не знаючи, чи знайде тебе цей лист. Ми знаходимося в Туймазі. Як добиралися сюди — страшно розповідати. Бомбардування, голод, холод. В дорозі, Льовушка, нас спіткало непоправне горе — захворіла і померла Таня. В Туймазі якось влаштувались, тут народилася у нас з тобою дочка Аллочка. Я слабувала, думала, не витримаю, але все минуло. Льовчик наш росте міцним, розумним хлопцем, вже допомагає мені, мріє, як і всі ми, тебе побачити. Мама тримається, тато хворіє. Взагалі всі разом перебиваємося якось. Про нас велику турботу проявляє секретар Туймазинського райкому партії Безимянников, ми йому дуже вдячні.

Листуємося з Тимофієм Студенниковим і Мишею Нічиком. Обидва на фронті, дуже цікавляться тобою, твоєю долею. Нічого мені поки що їм написати — сама нічого не знаю.

Як одержиш цього листа — зразу ж дай, Льовушко, знати про себе. Цілуємо й обнімаємо тебе. Твої Липа, Льова, Алла, мама, папа».

Шестаков тут же сів писати відповідь.

«...Щойно одержав від вас листа, дізнався про те, що Тані більше немає. Це страшно й жорстоко. В моїй душі — тяжкий сум, скорбота і горе. Я вас дуже прошу — бережіть Льовчика, бережіть Аллочку, бережіть себе з усіх сил.

Уявив собі ваш шлях від Одеси до Авдіївки і Туймази. Уявив умови, в яких ви їхали, і мені стало так гірко й сумно, що про це важко розповісти словами.

І всі наші біди — від Гітлера. Ну, нічого, вогнем і свинцем віділлється йому наше горе. День розплати вже наближається. І я клянуся вам, дорогі, ненаглядні мої, що буду нещадно мститися фашистам за все зло, вчинене ними на нашій землі.

Бережіть себе, скоро Донбас буде визволений, повернетесь додому, і тоді ми вже напевно побачимось.

До речі, ледве не забув, недавно у мене була випадкова зустріч з чоловіком моєї шкільної вчительки — Галини Йосипівни Шевчені. Ми багато говорили про неї — адже вона вчила мене розуму.

До побачення, любимі мої, завжди ваш Льова».

Отже, великий біль, що точив Льва Львовича з того часу, як він в Одесі розлучився з сім'єю, тепер минув. Хоч і далеко дружина з дітьми та батьками, все ж у безпеці, буде менше переживань за них.

Повеселішав, став бадьорішим, ще енергійнішим наш командир. Наче виросли у нього крила. Це почувалось і на землі, і в повітрі. Вилітаючи на бойові завдання по кілька разів на день, він зі своїм веденим провадив бій відважно, сміливо і витончено. І вже при його появі в небі німці стали несамовито кричати: «Ахтунг, ахтунг, в повітрі Шестаков!»

І всі фашистські льотчики починали негайно повертати назад, але це рідко рятувало їх.

Лев Львович виконував свою клятву — мстився якомога нещадно. Підкупало всіх нас те, що він не ганявся за збільшенням числа особисто збитих літаків, а старався забезпечити можливість проявити себе веденим, особливо молодим. В донесеннях у штаб найчастіше зустрічалася фраза: «Групою Шестакова збито...». Групою Шестакова... Всі знали, що це означає: своє право останньої, вирішальної черги командир уступає підлеглим.

Це була неповторна, нічим не замінна школа повітряного бою. Саме завдяки їй згодом стали двічі Героями Радянського Союзу Олексій Алелюхін, Амет-хан Султан, Павло Головачов, саме завдяки їй в полку виросте 28 Героїв Радянського Союзу.

Особисто я зобов'язаний школі Шестакова тим, що в числі перших у соколиній сім'ї після Одеси удостоївся Золотої Зірки. Сталося це у Травневе свято, коли душа моя і без того співала, бо все навколо цвіло. Тоді багато з нас були нагороджені орденами і медалями. А командирові ескадрильї старшому лейтенанту О. Ковачевичу і мені, його заступнику, молодшому лейтенанту, присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Цим же Указом високі звання були присвоєні і двом льотчикам з поки що не відомого нам 19-го гвардійського винищувального авіаційного полку — начальнику повітряно-стрілецької служби капітану І. В. Бочкову і командиру ескадрильї П. С. Кутахову — нинішньому Головному маршалу авіації,

головнокомандуючому Військово-Повітряними Силами СРСР. Так ми дізналися про існування 19-го полку, навіть не припускаючи, яку роль відіграє він в долі нашого командира.

Лев Львович від усієї душі поздоровив нагороджених, вибрав час, щоб тепло, щиро поговорити з Ковачевичем і мною.

— От, друзі, і ви вже Герої,— почав він.— Я уважно стежу за вашими успіхами, подобаєтеся ви мені. А скажіть, чи чули про таку хворобу — зоряну? Вона дуже небезпечна. Той, хто захворів на неї, зовні нічим ніби не змінився, але всередині у нього поселився біс, який так і хоче показати свої диявольські ріжки. Я глибоко переконаний, що на землі багато горя, нещастя і зла породжується тим, що люди не вміють триматися в належних рамках, забувають про звичайну порядність і просту людяність, скромність або совість, доброту і мужність. І нерідко це відбувається з тими, кого відзначено, хто, здавалося б, піднявшись, повинен стати благороднішим і чистішим.

Лев Львович замовк, пройшовся зеленим трав'яним килимом льотного поля, продовжував:

— Випробування солодкою славою — найпідступніше. Ми ж знаємо з вами людей навіть у нашому полку, які не витримали його. Той від запаморочення зарвався й загинув, той з тієї ж причини спився. Інші вимагають для себе якихось особливих пільг, а зустрічаються й такі, що про героїзм більше не думають — з них, мовляв, досить. Важко жити таким людям. Їм важко, а з ними ще важче. Найкращі тут ліки — вміння забувати про свої заслуги, поводитись так, немов тобою ще нічого не зроблено, і кожний раз все починаєш ніби з нуля. Небезпечна зоряна хвороба зараз. А що буде після війни, після перемоги? Чи всі витримають випробування славою поза боєм, в умовах мирного часу? Ми якось говорили на цю тему з Верховцем. Він вважає, що вже зараз нас, Героїв, треба виховувати так, щоб ми завжди і скрізь залишались ними, нічим не заслуговували на дорікання. Я думаю, він має рацію. Хоч нам поки що доводиться вибирати між життям і смертю, ми зобов'язані дивитися у наш завтрашній день, бачити себе в післявоєнному майбутньому, коли без перепочинку доведеться зводити на ноги нашу країну...

Те, що говорив нам Шестаков, звучало як душевна відвертість людини, думи і турботи якої не обмежувалися лише своїм полком, лише нашим сьогоденням. А тому слова його міцно запали в наші серця, лишаючись там на все життя.

Я дивувався: Лев Львович старший за мене лише на чотири роки, ми з ним обидва, власне, комсомольського віку. Але те,

чому він мене вчив, зробило б честь і людині з довголітнім життєвим досвідом. Але, мабуть, справедливо кажуть: важливо не скільки прожив, а як прожив. З цього погляду Лев Львович, мабуть, не знав собі рівних у полку. Проте він ніколи й нікому не давав цього відчути, щедро ділячись з кожним своїми знаннями, досвідом, майстерністю, піклуючись про те, щоб не залишились непоміченими найменші заслуги людей. Він не забував відзначати у святкових наказах офіціанток, кухарів, парашутоукладальниць, водіїв, усіх, хто цього заслужив. Але особливо щедро нагороджував він ударну силу полку — повітряних бійців.

Мені не забути 21 липня 1943 року. Тоді в полку за ініціативою Льва Львовича проводилося вшанування «двадцятників» — льотчиків, названих так за числом знищених ними ворожих літаків. Такої честі удостоїлися Карасьов, Драніщев і я. Алелюхіну, щоб ходити в ювілярах, не вистачало одного збитого. Верховець, який помічав найменші зміни в настрої людей, побачив: Альоша трохи не в собі. Він пішов до Шестакова. Що було далі — розповідається в книзі Героя Радянського Союзу Василя Юхимовича Бондаренка «Нема невідомих солдатів». «Шестаков спочатку засумнівався: чи варто на ніч посилати людей виконувати завдання, коли до цього зверху не надходило розпоряджень на вильоти?

Однак дозволив.

Алелюхін з веденим злетіли і пішли за лінію фронту. На маршруті нікого не зустріли. Вже почав шкодувати, що не доведеться йому бути серед ювілярів. І раптом, коли вже здавалося, що немає ніяких надій, вдалині з'явилася група «юнкерсів» у супроводі месерів. Не роздумуючи, Олексій з своїм веденим з ходу атакував бомбардувальника, збив його, і тут же обидва взяли курс додому.

— Украли «юнкерса» прямо з-під носа у месерів,— доповів він командиру полку.

Шестаков посміхнувся, міцно потис йому руку:

— Одягайся в парадний мундир. Тепер і ти іменинник.

Свято пройшло цікаво, весело. Всім «двадцятникам» вручили спеціально виготовлені нашими майстрами-кухарями торти— рідкісні на ті часи ласощі. Амет-хан не забарився з цього приводу зауважити:

— Чим більше збиваємо, тим солодше наше життя. Так, чого доброго, дійдемо і до апельсинів-персиків.

На що Лев Львович відповів:

— Дійдемо, Аметка, обов'язково дійдемо до твоїх персиків в Алупці. Будеш пригощати весь полк...

— Я про те тільки й мрію, товаришу командир, щоб усім полком повернутися додому. Ото буде свято!

Настане час — так воно й буде: льотчики проведуть у стариків Аметки майже повних два дні. Тільки відбудеться це без Льва Львовича...

...Починалося визволення Донбасу — рідного краю нашого командира. Тепер він жив прагненням якнайшвидше очистити від фашистів шахтарську землю, щоб ешелони з чорним золотом ішли не на захід, а на схід. Якось йому з групою льотчиків довелося проскочити над рідною Авдіївкою. Вона в цілому була мало зруйнована, але вразила своєю пустельністю — жодної людини на вулицях, селище неначе вимерло.

Стислося серце відважного льотчика, сумом наповнилося. Адже ось, під крилом, вулички його босоногого дитинства, дах будинку, під яким колихала його рідна мати. І тут же хазяйнують фашисти. Правда, дні їхні вже лічені, скоро і звідси покотиться гітлерівська сарана. Але поки що хоч штурмуй власну хату — адже в ній теж могли розміститися німці.

Хату Лев перелетів, а при підході до Сталіно зіткнувся з групою «юнкерсів». Тут він уже дав волю своїм почуттям! Так поливав свинцем стерв'ятників, що їм нічого не лишилось, як палаючими свічками врізатися в землю. Один літак упав прямо на терикон. Довго потім стирчав понівечений хвіст з нацистською свастикою. Треба було його залишити нащадкам як символ передсмертних конвульсій люфтвафе в Донбасі, як зробили це французькі партизани, встановивши на одній з площ Парижа підбиту ними зловісну «пантеру», але тоді, в 43-му, нашим людям було не до цього.

Шестаков повернувся з цього польоту на аеродром Чуєво, а там у цей час відбувалося щось незвичайне: біля КП стоїть цілісінький Ме-109, поруч з ним німецький пілот. Що б це означало? Все пояснив Верховець, який зустрів командира.

— Перелетів до нас югославський льотчик німецького походження. Каже, що не хоче служити Гітлеру, його батьківщина — Герцеговина, йому немає рації воювати за велику Німеччину.

— Чудово! — зрадів Шестаков.— Нарешті ми випробуємо «месершміта», вивчимо його сильні й слабкі місця. Доручіть Зюзіну, хай підготує до вильоту.

Але перш, ніж месера облітали, його дуже прискіпливо вивчили на землі. Першим у кабіну заліз Шестаков. З цікавістю оглянув дошку з приладами, опробував рулі, систему запуску мотора. Зюзін, який вже де в чому розібрався самостійно, стояв на крилі і консультував командира.

Цікаво почувати себе у ворожій машині, а що буде, коли полетіти на ній у бій? Або на німецький аеродром? От галасу там буде! Однак Лев Львович відкинув ці думки. Уже було кілька наказів, у яких йшла мова про те, що наші льотчики, спокусившись польотами на захоплених фашистських літаках, гинули від своїх же зенітників або винищувачів. Вони ж не могли відповісти вогнем на вогонь своїм. От і пропадали ні за цапову душу.

Розібравшись у всіх особливостях месера, Шестаков наказав усім зробити те саме, а з ранку наступного дня ми по черзі літали на ньому в районі аеродрому. Прийшли до висновку: Ме-109 має трохи більшу швидкість, начебто легший за нашого Яка. Вразливих місць досить, треба тільки точніше прицілюватися.

— А якщо точніше прицілюватися,— вирішив Шестаков,— то можна їх збивати з кулеметів.

Він наказав на одному з Яків зняти гармати. Швидкострільні й маневрові можливості його одразу зросли. Та самих кулеметів для бою виявилось замало. Експеримент не дав бажаних наслідків, але примусив командира ще з більшою наполегливістю добиватися «аерокобр».

Нарешті командарм здався. Полку наказали залишити Яки на старому аеродромі, а пілотам перелетіти на аеродром Майкопський під Зимовниками для переучування на «аерокобрах». Зимовники — це під Сталінградом. Там тепер уже глибокий тил.

Знову ми назавжди залишали своїх вірних бойових друзів — трилопатеві Як-1. Вони, що пройшли крізь вогонь і воду, принесли нам багато перемог, тепер уже ледве трималися в повітрі й не могли суперничати з новенькими заморськими «аерокобрами».

З 30 липня по 17 серпня 1943 року ми освоювали нову матеріальну частину. «Аерокобра» виявилась несхожою на жоден з літаків, на яких ми літали досі. Замість хвостатого колеса — носове. Замість неймовірно тісної кабіни, в якій не повернешся — вільно й просторо, як у легковому автомобілі. Чудовий огляд. Швидкість велика, перед месером не поступається, озброєння непогане — 37-міліметрова гармата, два крупнокаліберних і два малокаліберних кулемети. Але порівняно з Яком машина важкувата. І що найбільш неприємно — погано виходила із штопора. Вже після війни ми дізналися, що американцям були висловлені з цього приводу претензії, вони удосконалюють одну з «аерокобр» і доручать її випробувати радянському льотчику Андрію Кочеткову, який прибув у США разом

з інженером Федором Супруном — братом знаменитого Степана Супруна.

Під час випробувань, що проходили прямо над Ніагарським водоспадом, Кочеткову довелось скористатися парашутом — літак не виходив з плоского штопора. Тільки після цього американці серйозно взялися за вдосконалення «аерокобри». І пізніше до нас почнуть надходити не такі норовисті, а більш покірні машини. Та поки це станеться, ми через ту ваду втратимо кілька літаків і одного льотчика — гвардії старшого лейтенанта В. Єршова.

Після цього всі втратили інтерес до «аерокобр», ставилися до них з недовір'ям. А це вже для полку біда. Адже ніхто іншої техніки не дасть. Хочеш не хочеш, воюй на тій, яка є. Шестаков і Верховець буквально за голови хапались: що робити? З Москви прибув інспектор ВПС полковник Миронов. Він прочитав нам кілька лекцій з теорії штопора «аерокобри». Добрі лекції. Але що з того — адже штопора не перестали боятися.

В цей критичний момент Лев Львович прийшов до висновку, що ніхто не врятує становища, крім льотчика полку, який зуміє на очах у всіх приручити непокірну «кобру», підкорити своїй волі. Однак така справа, що тут нікому не накажеш. Тоді залишається одне — самому взятися за приборкання непокірливої.

Шестаков ретельно готувався до відповідального вильоту. Все продумав і передбачив. І ось він у повітрі. На землі всі завмерли в чеканні. Знають, що в разі чого — командир зуміє скористатися парашутом, але потерпають: все може трапитись.

«Аерокобра» на висоті дві тисячі метрів іде до центру льотного поля. Потім вона уповільнила швидкість, трохи задрала ніс і тут же, ковзнувши на ліве крило, увійшла в цей злополучний плоский штопор — понеслася до землі, як падаючий осінній лист, стрімко обертаючись навколо своєї осі.

Один виток, другий, третій... Всіх охопило нервове напруження. Хотілося закричати: «Кидай машину! Стрибай!» І раптом «аерокобра», немов мимоволі, через силу вивернулася носом до землі, увійшла в пікірування. Усі ладні були стрибати від радості, обніматися один з одним.

Штопор переможено! «Кобра» приручена! Але що це? Чому Шестаков знову пішов угору? Що він ще задумав? А, зрозуміло, хоче все повторити спочатку. Наш командир вірний собі — за що візьметься, доводить до кінця. Коли ще раз вийде з штопора — ніхто не скаже, що це випадково.

Тепер Лев Львович упорався з машиною на другому витку. Приземлився він блідий, зморений. Але вже на вечерю прибув у їдальню бадьорим, свіжим, у піднесеному настрої.

— Літати на «аерокобрі» можна,— сказав він.— Тільки треба пристосуватися до її примх. Слухайте мене уважно...

І Лев Львович виклав нам найдетальніші рекомендації по запобіганню плоского штопора і виходу з нього, якщо він трапиться. З такими рекомендаціями, до того ж особисто перевіреними самим командиром на практиці, ми могли нічого не боятися.

Коли всі «штопорні» питання були вирішені, Шестаков наказав видати всім наркомівські сто грамів, підняв тост за освоєння нової машини. Він був радісно збуджений, очі його стали зовсім голубі, посмішка не сходила з уст.

Таким Лев Львович і лишився в нашій пам'яті на все життя, бо це був останній вечір, проведений з ним разом.

Вранці наступного дня — 15 серпня — цілком несподівано для всіх прийшов наказ про призначення його заступником командира дивізії. В першу мить всі навіть розгубились від цієї небажаної нам новини. Але потім, подумавши, зрозуміли: такій людині, як Лев Шестаков, давно вже пора на підвищення.

Не зрадів своєму підвищенню і Лев Львович. Він — боєць до мозку кісток. Штабна робота не для нього. Він безмежно любив свій полк, його людей, з якими так зріднився, бойову історію якого писав своєю власною кров'ю. Не було його згоди на нову посаду. Але в армії накази не обговорюються. Наше прощання було недовгим, але сумним.

— Я буду часто навідуватися сюди, ми ще з вами політаємо,— сказав він, пройшовся вздовж строю, кожному потис руку.

Потім звернувся до Миколи Андрійовича і Віктора Семеновича:

— Ми з вами фундатори традицій полку, ви лишаєтесь тут, шануйте і примножуйте нашу бойову славу, бережіть людей, вони всі сміливі й відважні соколи. До побачення, дорогі друзі! — голосно вигукнув командир на закінчення.

— До побачення, Лев Львович, не забувайте нас, а ми всім серцем будемо з вами,— зовсім не за статутом відповідали з строю.

— Спасибі, спасибі, орли! До побачення.

Непомітно змахнувши з щоки сльозу, Лев Львович востаннє сів в емочку, яка вже стала полковою реліквією. Вася Погорі-

лий якось сумно просигналив, дав газ і повільно рушив. Ми мовчки проводжали емку, поки вона не сховалася за горизонтом.

От і залишився полк без Льва Львовича. Вирощений і виплеканий ним полк асів. Було в цьому щось несправедливе і в той же час неминуче. Нам залишалося тільки побажати йому щасливої служби на новому місці, а собі хоч трохи схожого на нього командира.

Надвечір Василь Погорілий повернувся збентежений і сумний. Адже він був Льву Львовичу, як рідний брат! Вася приїхав не сам. З ним прибув новий командир полку Герой Радянського Союзу, підполковник А. М. Морозов — мій колишній командир! Йому довірена висока честь керувати 9-м гвардійським, очолювати соколину сім'ю.

Ми — Амет-хан, Борисов і я — дуже зраділи цій непередбаченій зустрічі. Розуміємо, звичайно, що Морозов не зможе повністю замінити Шестакова, а все ж знаємо людину, разом служили, воювали, а на фронті це багато важить.

Під час першої ж розмови з'ясувалось, що Морозова призначено до нас тимчасово, можливо, скоро замінять. Це ускладнювало справу: заміна диригента ніколи не минає безболісно навіть для злагодженого оркестру. А якщо його змінюють кілька разів підряд, доброго не чекай.

Через два дні — 17 серпня — у зв'язку з переходом Південного фронту в наступ нам наказали перебазуватися на аеродром Філенський. Ми з ходу включилися в бої на нових машинах. Виявилося, що «аерокобра» багато в чому переважає месерів, а щодо «юнкерсів» і «хейнкелів», то при зустрічі з ними ми тепер почували себе просто королями.

Перші два дні принесли нам кілька перемог, а третій — 20 серпня — непоправну втрату: загинули Женя Дранiщев і Микола Костирко. Пішли на завдання й більше не повернулись. Їхня доля досі нікому не відома.

Всі дуже тяжко переживали. Адже обидва вони були майстрами бою, до того ж веселими хлопцями. Шестаков дуже любив і цінував їх.

Дранiщев не дожив рівно три дні, щоб дізнатися про присвоєння йому, заступникові командира ескадрильї, старшому лейтенанту, звання Героя Радянського Союзу. Одночасно з ним цього звання удостоїлись комески капітан Олексій Алелюхін і Амет-хан Султан, командир ланки старший лейтенант Олександр Карасьов, льотчик-лейтенант Іван Сержантов, якого, хоч і став він офіцером, усі продовжували називати не інакше, як

сержант Сержантов. І знову ж таки в цьому Указі було іще одне прізвище повітряного бійця з 19-го гвардійського полку— заступника комеска капітана К. Ф. Фомченкова.

— Щось 9-й і 19-й гвардійські полки весь час називаються поруч,— зауважив Іван Корольов.— Як би не було якоїсь нової перетурбації...

Отже, в полку ще п'ять Героїв Радянського Союзу. Драніщев — посмертно. Лев Львович прислав привітання. Закінчувалось воно рядком: «Глибоко сумую з приводу загибелі Жені Дранішева».

А ми ніяк не могли повірити, що його більше не буде серед нас. І поводились так, ніби він кудись поїхав, ось-ось повернеться, ми знову почуємо його сміх, його веселі історії...

П'ять нових героїв... Кожен розумів: збираємо врожай, закладений ще Шестаковим. Адже все, що ми маємо сьогодні,— це його турботи, енергія, воля і праця.

Далі ми мали битися без нього. Як же підуть у нас справи? Ми турбувались про себе, про свій полк, але не переставали хвилюватися і за Льва Львовича. Як він приживеться в дивізії, чи все буде гаразд? І хвилювались недарма.

В дивізії Шестаков не сидів жодного дня. Весь час літав по полках, ходив з ними на бойові завдання, вчив льотчиків словом і особистим прикладом. У штабі дивізії дотримувались іншого стилю роботи, більш розміреного, спокійного. Шестаков, заведений полковою гарячкою, повний сил і енергії, ніяк не міг змиритися з цим, і закінчилося все тим, що він подав рапорт про повернення його на колишню посаду. Думав, що нема нічого простішого — оформлять наказ, і все буде гаразд. А командування міркувало інакше: призначити Шестакова знову на полк просто так, без вагомих на те причин — цього, мовляв, ніхто не зрозуміє. Ось так і з'явилось формулювання: у зв'язку з службовою невідповідністю.

Це був жорстокий удар по самолюбству Льва Львовича. Його гнітила упередженість, необ'єктивність оцінки. Він був самокритичною людиною, тверезо сприймав зауваження, умів виправляти свої помилки. Багато чому навчила його перша партійна характеристика, видана йому, ще кандидату ВКП(б) в 1939 році в Ростові-на-Дону комісаром авіаполку Брагіним. В ній зазначалось: формуючи ескадрилью, Шестаков береться за справу з великою енергією, але його недоліком є те, що на труднощі, які зустрічаються, він реагує нервово, у навчанні льотчиків припускає зайву гарячковість, поспіх, нестерпність до помилок.

Тоді все було об'єктивно. Характеристика допомогла Льву Львовичу поглянути на себе збоку, зрозуміти свої прорахунки, усунути їх.

Але зараз... Він переконався, що йому без полку життя нема, попросився назад, а воно он що з цього вийшло. Вже готувався наказ про переведення Шестакова знову командиром нашого полку, коли в дивізію прийшов пакет за підписом командуючого 8-ю повітряною армією генерала Т. Т. Хрюкіна. «Тов. Шестакова терміново відрядити в Москву до Головного маршала авіації О. О. Новикова»,— йшлося в ньому.

Того ж вечора Лев Львович виїхав у столицю нашої Батьківщини. Їхав і сушив голову: навіщо він знадобився Головному маршалу? Що послужило причиною його виклику? Але скільки не гадав — придумати нічого не міг. У готелі новий радісний сюрприз: зустріч з другом по Іспанії Платоном Смоляковим. Він теж був уже підполковником. Останнім часом переганяв з Якутська на фронт «аерокобри».

— Так це ти, Платошо, виявляється, постачаєш нам машини, на яких б'ються наші льотчики?

— Ні, Льово, я переганяв уже перероблені, більш надійні... А, до речі, чому ти зараз у Москві? Я на фронт відпросився, чекаю призначення. А ти начебто з фронту?

— З фронту, Платошо, з фронту. До Головного маршала викликали...

— Навіщо?

— Сам не знаю.

Вони розмовляли майже до ранку. День за днем згадували своє перебування в Іспанії, розповідали один одному про долю своїх знайомих.

Вранці Лев уже був у штабі ВПС. Його негайно прийняв О. О. Новиков. Головнокомандуючий тримав у руках велику блискучу модель якогось нового винищувача.

— Вам знайома ця машина?

— Напевне, Ла-7? Чув про неї, але не бачив.

— Дуже цікава машина і перспективна.— Головного маршала перебив телефонний дзвінок. Поки він з кимось розмовляв, Шестаков устиг подумати: «Куди він хилить? Чи не хоче, бува, довірити мені випробування Ла-7?»

Поклавши трубку, О. О. Новиков продовжував:

— У німців немає подібної до цієї машини. Швидкість — близько 700 кілометрів на годину. Озброєння — три гармати калібром 20 міліметрів і двісті кілограмів бомб. Не відмовитеся воювати на такому винищувачі?

— Воювати? Звичайно, ні, товаришу Головний маршал!

— Іншої відповіді я від вас і не чекав. Ну що ж, тоді приймайте 19-й гвардійський особливий маршальський полк, переучуйте людей і — в бій на найвідповідальніших ділянках. Ніяких інших завдань, крім повітряного бою, у вас не буде.

— 19-й? Чому цей, а не свій, 9-й? Дайте туди Ла-7, і буде 9-й особливий маршальський!

— Так ви ж ним уже не командуєте?

— Попросився, щоб повернули мене назад.

Головком уважно подивився на Шестакова.

— Що, не по серцю штабна робота?

— Мені дорогий мій полк...

— Розумію. Але повернутися вам туди більше не доведеться. Нам потрібен ще один такий полк, навіть кращий, і ви згуртуєте його. 9-й поки що працюватиме на «кобрах». До речі, хто ним зараз командує?

— Тимчасово Морозов.

— А якщо і його заберемо, кому, на ваш погляд, можна довірити?

Лев Львович на хвилинку задумався, перебираючи в пам'яті прізвища Алелюхіна, Амет-хана, Ковачевича, а потім раптом згадав про Смолякова.

— Платону Смолякову,— сказав твердо.— Командиру полку, що переганяв «кобр». З Іспанії його знаю — прекрасний льотчик, командир, до того ще й ці «кобри» чудово освоїв...

— З Іспанії, кажете? Справді, кандидатура годиться. Добре, подумаємо. А коли друга пропонуєте на свій полк, виходить, згодні прийняти 19-й гвардійський?

— Виходить, що так. Дуже вже спокушають мене Ла-7...

— Вважаємо, що з цим питанням все погоджено. А тепер скажіть, сім'ю давно бачили?

— Останній раз — коли прощалися в Одесі.

— А знаєте, де вона зараз?

— У Башкирії.

— Що ж, даю вам десять діб, поїдьте, знайдіть сім'ю, подивіться, як вона влаштувалася, побудьте з нею, а потім уже приступайте до справи. 19-й полк чекає на вас під Москвою...

Попрощавшись з Платоном, порадувавши його звісткою, що він може бути призначений командиром 9-го гвардійського, Лев Львович узяв напрям в далеку Туймазу.

...Виїхав Лев Львович до Москви, і ми на деякий час втратили його з поля зору. Дізналися про його дальшу долю від підполковника Платона Юхимовича Смолякова, який прибув до нас. Пам'ятаю, Карасьов тоді ще сказав:

— Чуло моє серце, що з 19-м гвардійським нас щось поріднить. І ось вам, будь ласка...

Морозов, якого мали перевести на посаду заступника командира дивізії, з невідомих причин для нас залишався на своєму місці. Смолякова приставили до нього як стажера. Він недовго пробуде у нас — його призначать командиром 85-го винищувального полку. Але й за цей короткий час, який він провів з нами, ми дуже багато дізналися від нього про іспанський період в житті Льва Шестакова. І розкрили головну таємницю, що мучила нас,— таємницю Курта Ренера. Тепер, пов'язавши почуте від Смолякова, з тим, чому ми були випадковими свідками, ми дуже ясно зрозуміли: Шестаков і Курт Ренер не заспокояться, поки не розрубають вузол свого конфлікту. У кожного з нас з'явилося бажання особисто зустрітися з цим фашистським льотчиком і розрахуватися замість нашого командира. Правда, воно здавалося зовсім нездійсненним, неймовірним. Але воно здійснилось, тільки от розрахуватися за Шестакова не довелось: не та була ситуація.

Кому довелось прочитати мою книгу «Повернення в небо» (літературний запис Анатолія Хорунжого), той знає, що мене спіткала велика невдача: після зіткнення з «рамою» мені довелося скористатися парашутом, приземлитися на окупованій території. Я потрапив у полон. Втік. Партизанив. Потім знову повернувся в полк.

У той найтяжчий у моєму житті день я вилетів не на своїй— вона виявилась несправною, а на колишній шестаковській, тепер морозовській «аерокобрі» під номером 01. Це багато в чому визначило потім хід подій, що розвивалися навколо мене. Літак, який впав на землю, свідчив: я за посадою не нижче, ніж командир полку. На користь цього говорив також і слід на моїй гімнастерці від Золотої Зірки. Можливо, саме тому мене зразу повезли до гітлерівського піхотного генерала, а потім — на аеродром в Сталіно. Там я побачив безліч найрізноманітнішої техніки. Німецькі льотчики супроводили мене до стоянок. Бо вони взагалі проявили до мене великий інтерес. Коли ми йшли повз Ю-87, на одному з них я помітив намальовану гадюку. Серце тьохнуло. «Невже знову Курт Ренер?»— промайнула думка. Але я тут же відкинув її: в це важко було повірити. Курт Ренер ставав для мене чимось міфічним, неначе «летючий голландець».

Біля «хейнкелів» ми зупинились, мої «гіди» літали на них, почали вихваляти свої машини, запропонували посидіти в кабіні однієї з них, що я з готовністю зробив: мене ніколи не залишала думка про втечу. Потім льотчики запросили зайти в

їдальню. Там пригостили ерзац-пивом, рисовою кашею з хлібом. Втамувавши голод, я звернув увагу на високого, сухорлявого, з білястими очима і великим носом полковника з золотим рицарським хрестом на грудях. Він пройшов повз мене у відокремлену брунатною шторою, неначе окрему кімнату — для командного складу. «Видно, великий птах»,— подумав я, і тут же з-за перегородки з'явився франтуватий лейтенант, підійшов до мене.

— З вами хоче поговорити полковник Курт Ренер. Ідіть за мною.

Я ледь не захлинувся залишком пива, яке допивав. Курт Ренер? Чи не почулося мені? Якщо ні — що йому треба від мене? Полковник, продовжуючи повільно жувати, кивком голови показав: сідайте.

Я присів на краєчок стільця прямо напроти нього. Він доїв сосиски, витер серветкою губи, дістав сигарети, запропонував мені. Ми закурили, мовчки вивчаючи один одного.

— Ви є «Сокіл-17»?— почувся його скрипучий, гугнявий голос.— Чи не так? Можете не відповідати. Я вам все сам розповім. Тут дехто вважає, що спіймали самого Шестакова. Командирський літак, зірка Героя. Тільки я добре знаю вашого Льва Шестакова. Ми з ним дуже давні знайомі. Він збив мене ще в Іспанії. Чому ви злетіли на його машині? — раптом різко запитав полковник.

«Значить, він ще не знає про те, що Льва Львовича немає в полку,— подумав я,— побачимо, що з цього вийде».

— Мій літак був пошкоджений,— сказав я у відповідь.

— А чому ж сам Шестаков не вилетів?

— Він був зайнятий іншими справами.

— Чи не підготовкою нового удару по моєму полку?

— Командир не посвячує мене в свої плани.

— Ви брали участь у штурмовці нашого аеродрому в Гумраці?

— Так.

— Тоді Шестаков знищив мою машину. Я бачив це на власні очі. Ще раніше він розгромив нас в Одесі. Але в Зетах ми, здається, взяли реванш?

— Не сказав би. В усякому разі, всі літаки залишились цілими.

— Шкода, дуже шкода. В повітрі мені з Шестаковим зустрічатися нема рації — він винищувач. Я повинен накрити його на землі. Завдяки вам зроблю це не пізніше, ніж завтра вранці.

Я звів на нього здивовані очі: до чого він приплів мене? Немов прочитавши мої думки, полковник продовжував:

— Пілот «Фокке-Вульф-189», що впав разом з вами, залишився живий. Він показав, що ви стартували з аеродрому Павлівка. Значить, Шестаков з полком там. От і влаштуємо йому нові Зети. Тепер уже він від розплати не втече.

«Ха-ха! — внутрішньо зрадів я.— Нічого у тебе не вийде, Курт Ренер, і цього разу». По-перше, нема самого Шестакова, по-друге, у самій Павлівці після мого вильоту залишилось всього три літаки — інші були за сто кілометрів від нас, там, де знаходився і весь полк — чекав поповнення. Три наші літаки в той вечір, коли я не повернувся, теж полетіли. Зробив би це і я, але генерал Хрюкін наказав мені особисто збити фашистського розвідника. Перебазовуючись на нові аеродроми, ми на старому місці, коли цього вимагала обстановка, залишали фанерні макети літаків — так було заведено Шестаковим.

А аеродром у Павлівці ми теж перетворили на фальшивий. «Що ж, давайте, «лапотники», шуруйте, якщо вам не шкода снарядів і бомб,— подумав я.— Скільки ви їх уже ось так вхолосту витратили? А доповідаєте про знищені аеродроми, золоті хрести одержуєте»... Зрадів я, але знаку не подав, полковник тим часом продовжував гугнявити:

— Завтра ви не позаздрите своїм друзям. Для вас війна закінчилась, ви живі, а хто збере їхні кістки? Ось тепер ми зведемо свої старі рахунки з Шестаковим. До речі, у нього є сім'я, діти?

— Двоє дітей — син і дочка.

— Треба ж! — здивувався полковник.— У мене теж син і дочка.

Його очі зволожилися, він дістав білосніжний носовичок, протер їх. «Сентиментальний убивця,— подумалося мені.— З Іспанії творить на землі чорні діла, а тут глянь, згадав про своїх кіндерят — сльози виступили». Полковник швидко взяв себе в руки.

— Дякую, Лавриненкофф, з вами було цікаво розмовляти. Чув, що вас завтра відправлять у Берлін. Я теж заздрю вам. У Німеччині війни немає...

Коли я в супроводі франтуватого лейтенанта вийшов з-за перегородки, німецькі льотчики, що юрмою стояли біля виходу їдальні, шанобливо розступилися. Небагато з них були удостоєні особистої розмови з самим Куртом Ренером. А тут російський льотчик... Моє ж серце стискав невимовний біль: в Берлін, в Берлін — калатало в скронях.

Вранці крізь ілюмінатор транспортника Ю-52, на який мене посадили під охороною, я спостерігав зліт пікіруючих бомбар-

дувальників, які вів Курт Ренер. Важко навантажені, вони йшли в Павлівку, щоб перетворити на тріски наші фанерні винищувачі...

Я думав, що мене на літаку відправлять прямо в Берлін. Але ми приземлились у Дніпропетровську, і надвечір я вже був у Дніпродзержинському таборі для полонених радянських льотчиків.

«Напевне, з Берліном щось наплутали, кому я там потрібен?» — заспокоївся трохи. І знову повернувся в думках до Курта Ренера. Виходить, не міраж, не «летючий голландець», а живий, реальний, тепер уже і мій особистий знайомий. Що ж, можливо, таки й доведеться зустрітися в повітрі. Він говорить: немає рації. Буде рація, та ще й яка!

Я ні на хвилину не втрачав віри в те, що повернусь до штурвала винищувача. Навіть тоді, коли знову ж таки під охороною опинився в купе поїзда, що йшов у Німеччину.

Ця віра врешті-решт і повернула мене в свій рідний полк. Не було меж радості моїй і моїх бойових друзів. Коли вони мене стискали в своїх обіймах, я помітив Золоті Зірки Героїв у Павла Головачова, Івана Борисова і другу Зірку в Олексія Алелюхіна. 1 листопада 1943 року він став нашим першим двічі Героєм Радянського Союзу. Учасник оборони Одеси, він гідно продовжував школу Шестакова.

Хлопці порадували мене і листом від Льва Львовича. Він був короткий, але дуже теплий. З листа я дізнався про поїздку Шестакова в Туймазу, про зустріч з сім'єю, про 19-й гвардійський особливий маршальський полк, який він уже прийняв.

Я тут же написав Льву Львовичу. З усіма подробицями розповів про пережите мною в останній час, про мою несподівану зустріч з Куртом Ренером. Не знаю, чи одержав Шестаков цей мій лист, бо відповіді від нього не було. Та й важко було його одержати — вихор війни знову закрутив, розкидав наші полки так, що ніяка пошта не змогла б знайти нас. 9-й гвардійський діяв над південними степами України, Причорномор'я і Кримськими горами. 19-й гвардійський, після переучування під Москвою на Ла-7, у складі 2-ї повітряної армії, якою командував генерал-полковник авіації С. Я. Красовський, громив ворога над Південним Бугом у напрямі Проскурова. Громив за особистим завданням головкому ВПС, як це і належало особливому маршальському полку.

Полк мав свої бойові традиції. В ньому служив капітан Є. Степанов, який удостоївся Золотої Зірки ще в 1939 році на Халхин-Голі. Його гордістю були Герої Радянського Союзу начальник повітряно-стрілецької служби І. Бочков, командир

ескадрильї майор П. Кутахов, заступник комеска капітан К. Фомченков, командир ланки лейтенант Є. Кривошеєв.

П'ять героїв — це вже надійний кістяк, на який можна було добре спертися в роботі по згуртуванню полку. Щоправда, спершу довелось важкувато — все в полку незнайоме. Але товариський характер, доброзичливість, простота і душевність Льва Львовича, що поєднувалися з його вимогливістю, його вміння спиратися на комсомольський і партійний актив, захопити всіх великою ідеєю, плюс найвищого гатунку особиста бойова майстерність дозволили йому порівняно швидко завоювати в полку авторитет, повести за собою людей.

До того ж Льву Львовичу зовсім несподівано прийшла допомога в особі... Анатолія Комоси. Льотчик-інспектор 2-ї повітряної армії, він більшу частину свого службового часу проводив у 19-му гвардійському, подаючи всіляку допомогу Шестакову, добрі почуття до якого завжди беріг у своєму серці.

Удвох вони без ускладнень, раніше визначеного терміну перевчили полк, доповіли Головному маршалу про його готовність до відправки на фронт.

Командарм С. Я. Красовський дуже зрадів такому поповненню. Про Шестакова він уже чув давно як про справжнього аса, покладав на нього великі надії. І вони виправдались.

Два місяці воював 19-й гвардійський за Правобережну Україну. Цього часу було досить, щоб і тут, при самій появі групи Шестакова в повітрі, фашистські стерв'ятники, як очманілі, поспіхом залишали поле бою.

У повітрі Лев Львович залишався грозою для ворога, на землі — дбайливим командиром, що піклувався про підлеглих.

Якось його запросив до себе С. Я. Красовський. Поговорили вони, а потім командарм запитує:

— Може, у вас є якісь прохання?

— Є одне, товаришу командуючий.

— Давай, викладай...

— Дайте нам баяніста.

Командарм зразу не зрозумів:

— Кого дати?

— Баяніста.

— Ти глянь,— все ще не розуміючи, сказав Красовський,— я думав, ти льотчиків будеш просити, а тобі, виявляється, потрібні музиканти. Вам що, набридло воювати, вирішили розважатися?

— З баяном будемо воювати ще краще,— наполягав на своєму Шестаков.— Це вже перевірено. І в Одесі, і в Сталінграді.

— То що ж, коли так, доведеться просьбу задовольнити. А потім приїду в полк, подивлюся, як ви під баян... воюєте.

Командуючий дотримав свого слова: прислав кращого в армії баяніста, який до того ж мав непоганий голос.

Лев Львович спочатку думав, що йому буде не вистачати таких організаторів і любителів художньої самодіяльності, як Кацен, Алелюхін, Борисов. Але й тут виявилися свої таланти. Та ще й які! Коли заступник комеска Гриша Дмитрюк починав під баян співати свої сатиричні куплети, слухати його збігалися не лише люди полку, а й мешканці сіл, в яких стояв полк. Його власні куплети швидко поширювались, і льотчикам доводилось потім слухати імпровізовані концерти сільських хлопчаків, що копіювали Дмитрюка, виконуючи з неймовірними вихилясами.

По Берлину ходит Гитлер,
Мимо дома своего,
Поморгает одним глазом
И не скажет ничего.

У лютому 1944 року на ім'я Шестакова прийшла радіограма: «Вітаю з присвоєнням чергового військового звання полковника! Бажаю нових великих бойових успіхів. Красовський».

На честь такої події Лев Львович організував полювання — добре, що зайців на той час на Україні було багато. Вже парилась і смажилась зайчатина, коли почувся телефонний дзвінок. Шестаков узяв трубку — на проводі командуючий:

— Лев Львович, ще раз особисто вітаю тебе з присвоєнням звання полковника і хочу запропонувати тобі кілька днів відпочинку. Де твоя сім'я зараз?

— Та ще в Туймазі.

— А в Києві хто-небудь є?

— Мати дружини.

— Хочеш її провідати?

— А як це зробити?

— Від нас у Київ іде літак. З ним і повернешся.

— Згоден.

— Тоді виїжджай до нас негайно. Відпочити тобі треба обов'язково — попереду чекає велика робота.

— Дуже дякую, товаришу командуючий, їду.

23 лютого 1944 року Лев Львович уперше за стільки років ступив на священну київську землю. Він не пізнавав міста, в якому починалася його льотна служба. Хрещатик був весь у руїнах. Багато руїн і в інших районах міста.

Мати дружини Варвара Семенівна не одразу впізнала в прибулому зятя. Спочатку подумала, що прибув хтось із Льовиних

товаришів по службі. Але коли роздивилася, зомліла у нього на руках. Багато пережила ця жінка тут, в окупованому ворогом Києві. І горя, і голоду, і принижень зазнала.

Вона обнімала, цілувала Льовушку, вся тремтіла від хвилювання, здригалася від несподіваних ридань. Так зустрічали його Олімпіада, мати з батьком...

— Варваро Семенівно, а я був у Туймазі, бачив своїх.

— Знаю, Льово, знаю, Липа писала мені, розкажи, як вони там, що з ними?

Розповідати було далеко не просто. При згадці про ті зустрічі у Льва Львовича спазми стискали горло. Хоч він і попередив про свою відпустку телеграмою, але вона прийшла пізніше, ніж він приїхав. На нього ніхто не чекав. І всі просто оніміли, побачивши його. Першим опам'ятався синочок Льовушка. Він ледве пам'ятав батька, але збагнув, що це він, і з криком: «Тато приїхав!» — виліз йому на руки. Що тут робилось! Льва Львовича обнімали, цілували з усіх боків, і цьому кінця-краю не було. Його любили всі: батько, мати, дружина, син, дочка...

Маленький Льова весь час не злазив з батьківських рук. Все грався його нагородами, особливо Золотою Зіркою. Цей єдиний спогад про батька і залишиться з ним на все життя. Йому було тоді близько чотирьох років.

Веселий, життєрадісний, переконаний в тому, що він ще не раз повернеться в Київ, прощався Лев Львович з Варварою Семенівною. Це була остання близька йому людина, що бачила його живим...

4 березня на проскурівсько-чернівецькому напрямі почався наступ військ 1-го Українського фронту, командування яким, після того, як М. Ф. Ватутін був смертельно поранений, прийняв Маршал Радянського Союзу Г. К. Жуков. Оточивши і знищивши ворога в Тернополі, затиснувши 1-у німецьку танкову армію в складі 21 дивізії, наші війська впевнено просувалися до передгір'їв Карпат, до державного кордону. Фашисти озвіріло чіплялись за кожний метр радянської землі. Жорстокі бої почалися за Проскурів (нині Хмельницький).

Полк Шестакова на чолі з своїм командиром більшу частину світлового часу знаходився в повітрі. Він перехоплював бомбардувальників, знищував розвідників, провадив штурмовки. Командири ескадриль П. Кутахов, Є. Азаров, О. Бєліков, за прикладом Льва Львовича, сміливо йшли в атаки, один за одним скидали стерв'ятників на землю. У ті дні в полк прийшло поповнення. Шестаков особисто взявся шефствувати над молодими льотчиками. Він обережно вводив їх у бій. Зустрів-

ши фашистів, намагався одного-двох відірвати від основної групи, а потім показував своїм веденим, як треба з ними розправлятися: заходив з боку сонця, вибирав найвигідніший ракурс і з відстані 150—100 метрів бив упритул, напевне.

Така наука йшла на користь молодим. Особливо швидко оволодівав нею лейтенант Олексій Боков. Повторюючи дії командира, він застосовував щось своє, власне, і це показувало, що він — повітряний боєць активного творчого мислення. Шестаков сам був з таких, тому частіше за інших брав Бокова з собою на бойові завдання. І невдовзі Олексій відкрив свій рахунок: збив Ю-87 і «Фокке-Вульф-189».

Того дня, 13 березня, вони знову удвох полетіли на прикриття наших наступаючих наземних частин. Звичний, нічим не знаменний виліт, що не передбачав ні особливих перемог, ні якихось неприємностей. Над подільською землею висіли набряклі весняними водами купчасто-дощові хмари. Ворог за такої погоди рідко з'являвся в повітрі. Але чого на світі не буває!

Шестаков з Боковим пройшлись над нашим переднім краєм раз, другий. Внизу — війна: видно спалахи гарматних пострілів, вибухи снарядів, танки, що повзуть розгрузлими дорогами, пожежі, дим. На землі воюють, а в небі — спокійно. Лев Львович побачив збоку пари Дмитрюка і Фомченкова. Ідуть, готові в першу-ліпшу хвилину почати двобій. Але поки що ні з ким. Ось уже й пального в баках малувато.

— 014, Льоша, ідемо додому! — чує ведений у навушниках спокійний голос командира.

Пара, ідучи крило в крило, розвертається, і тут же пильні очі Шестакова помічають чорні цятки, що крадуться під самими хмарами. Ю-87, «лапотники»! Ідуть туди, де скупчилися наші війська і техніка! Очевидно, добре притисли, якщо вони в таку погоду ризикнули вилетіти.

— Всі — до мене! — скомандував Шестаков.

Пари Дмитрюка, Фомченкова невдовзі були поруч. Десь підходили з своїми групами Кутахов, Азаров.

«Юнкерси» йшли чітким строєм, як на параді. Давненько вже не доводилось бачити у них такого порядку. В чому справа? Що сталося? Лев Львович не міг знайти відповіді на ці питання. Можливо, десь вище, за хмарами, іде могутнє прикриття, і тому «юнкерси» почувають себе в безпеці?

Шестаков вирішив месерів зустріти особисто, а своєму веденому дати справжнє бойове хрещення.

— 014, атакуєш ведучого «юнкерсів», я прикриваю.

— 01-го зрозумів, 014.

Боков підійшов до ведучого, його місце тут же зайняв лейтенант Петрищев.

Поки що все йде, як задумано. Ю-87 мало пристосований для повітряного бою. У нього не втягувалося шасі, тому його й прозвали «лапотником». Він добре колупає землю — траншеї, доти, дзоти. Якщо в нього немає надійного захисту — винищувачу з ним не важко впоратися. Це вже сотні разів перевірив Шестаков, але про це лише теоретично знає його молодий ведений. Ось і хай спробує, нова перемога додасть йому впевненості в своїх силах. Зухвало й рішуче накинувся на ведучого Боков у той час, як Дмитрюк і Фомченков атакували фашистську групу з флангів. Почалася гаряча сутичка. «Юнкерси» виявилися не з простих. Терміново скинувши свій смертоносний вантаж, вони почали майстерно маневрувати поміж хмар.

Бій затягнувся... Лев Львович став нервувати. Він готовий був сам ринутися в атаку, але дуже боявся, що з-за хмар на них наваляться месери й тоді доведеться скрутно, особливо молодим. А командир не міг припустити і в думках, щоб когонебудь з них втратити.

— 014, що ви там вовтузитесь з ведучим? — не витримав Шестаков.

— 01, він вислизає з-під трас, як гадюка.

— До чого тут гадюка?

— На борту у нього намальована...

— Гадюка на борту?!

У Льва Львовича від хвилювання перехопило подих. Невже він, іспанський знайомий? Невже Курт Ренер? І тут він згадав збитого в Зетах німця, його слова: Ренер — один з кращих льотчиків люфтваффе, кавалер золотого рицарського хреста. «Він, звичайно, він,— твердо вирішив Шестаков.— Тому і такий парадний стрій, тому й не візьмеш його голими руками. Але тепер, напевне, Курт Ренер, твоя пісенька доспівана».

Лев Львович оглянувся — уже прийшла на допомогу група майора Азарова.

— 05, прикривайте, іду в атаку! 014 — відійди вбік, слідкуй за мною.

Він стрімголов ринув униз, туди, де кипів бій. Але перш ніж обрушитися шквалом вогню на ведучого з гадюкою на борту, вирішив переконатися в тому, що це саме він, Курт Ренер.

Лев Львович майже впритул, борт до борту, підійшов до ведучого Ю-87, зрівняв з ним швидкості і став пильно вдивлятися в німецького льотчика. Той в свою чергу витріщився на Шестакова. Проскочивши зверху на зустрічному курсі над «юнкерсом», Боков побачив довготелесе, біле, з великим носом об-

личчя німецького льотчика. Йому здалося, що вони з Шестаковим щось кричали один одному, показували кулаки. Боков не повірив своїм очам, розвернувся, щоб ще раз пройтись якомога ближче до німця. Але він в цей час раптом різко збочив, пішов униз.

— 01, месери! — почувся голос Дмитрюка.

— Я 01, зв'яжіть їх боєм. Атакую «юнкерса».

Шестаков кинувся за «гадюкою». Боков не розумів, що означало бачене ним. В 19-му полку ніхто не знав про фатальний зв'язок Льва Шестакова з Куртом Ренером, що затягнувся на довгі роки.

«Юнкерс» поспішав швидше знизитися, щоб сховатись у брижах місцевості. Але Боков бачив: фашиста вже ніщо не врятує. Наздогнавши його, Лев Львович знову підходить до нього впритул, прицілюється. «Юнкерс» намагається ще зманеврувати, якось юзом ковзає під Ла-7. Але пізно: снаряди всіх трьох гармат пронизують його бензобаки. Він вибухає.

— От і кінець Курту Ренеру,— чує Боков у навушниках голос командира і бачить, як той рве ручку на себе, щоб бойовим розворотом вийти з атаки. І тут на його очах відбувається неймовірне: від вибухової хвилі «юнкерса» винищувач перекидається на спину, входить у штопор, починає смертельну круговерть. Земля — поруч.

— 01, виводь, 01, виводь! — несамовито кричить Боков, але... пізно. Чорне весняне поле під селом Давидківці піднялося страшенним стовпом вогню й уламків, сповістивши околиці про загибель відважного радянського сокола. «Сокола-1»...

ЕПІЛОГ

Ось, дорогі комсомольці села Давидківці, й закінчено нашу розповідь про людину, чиє ім'я носить нині ваша рідна школа.

Лев Львович Шестаков не дожив до перемоги. Але всі, хто його знав, досі не можуть повірити в те, що його нема серед нас. Бо такі люди не вмирають. Вони живуть у послідовниках і продовжувачах їх святої, благородної справи.

Ціна людини вимірюється тим, що вона зробила сама, і тим, що лишила після себе. Лев Львович, починаючи з Іспанії і до останнього свого дня, здійснив понад 600 бойових вильотів, взяв участь у 130 повітряних боях, знищив 29 ворожих літаків особисто і близько 45 в групі. Такий його особистий вклад у перемогу над фашистською чумою.

Але, крім того, ним поставлено на ноги і два винищувальних полки — асів і особливого маршальського. В нашому 9-му гвардійському, яким після загибелі Анатолія Морозова було довірено командувати мені, виросло двадцять шість Героїв Радянського Союзу, в 19-му гвардійському — двадцять. У нас в полку до кінця війни Золотих Зірок удостоїлися І. Тимофеєнко, М. Твеленьов, Г. Байков, С. Єлізаров, В. Маслов. О. Алелюхін, Амет-хан Султан, П. Головачов і я стали двічі Героями Радянського Союзу.

В 19-му гвардійському, в командування яким після Льва Львовича вступив П. Ф. Чупиков — нині генерал-полковник авіації, Герой Радянського Союзу,— найвищу нагороду Батьківщини заслужили В. Александрюк, Є. Азаров, О. Бєликов, Г. Дмитрюк, Б. Образцов та інші. І всі ми — учні і вихованці Шестакова, пишалися тим, що колись пройшли його велику своєрідну бойову школу, якої вистачило нам на все життя.

Коли ми працювали над цією повістю, в номері газети «Красная звезда», присвяченому Дню повітряного флоту СРСР, було опубліковано статтю Г. Басистого про гвардійський винищувальний авіаційний Проскурівський Червонопрапорний орденів Кутузова і Олександра Невського полк імені Ленінського комсомолу.

З великою радістю читав я про те, що ім'я Шестакова стало прапором у боротьбі за високі результати в бойовій і політичній підготовці, прапором, що кличе крилатих захисників неба до нових ратних подвигів.

Як же спадкоємці фронтовиків-однополчан виконують їхній заповіт?

Полк — один з кращих в окрузі. Всі його три ескадрильї і ТЕЧ — відмінні. Половина всіх літаків прикрашена знаком «Відмінний». Дев'яносто п'ять процентів особового складу — спеціалісти. Всі льотчики — першокласні. В частині чотирнадцять майстрів спорту СРСР. Нею завойовано багато перших призів за перемогу в конкурсах художньої самодіяльності.

І тут живий шестаковський дух! І це відрадно: молода льотна зміна іде вірним курсом.

...Чим більше віддаляємося ми від минулої війни, тим дорожчим стає все пережите на ній, тим все більше тягнуться один до одного ті, хто воював пліч-о-пліч.

У грудні 1965 року, в день 50-річчя з дня народження Льва Львовича Шестакова, в Авдіївці, у матері Героя Марії Іванівни (батько Лев Ілліч помер у 1944 році) зібралися всі, хто зміг тоді приїхати, щоб вшанувати пам'ять свого улюбленого

командира. Прибули Герої Радянського Союзу Василь Юхимович Бондаренко, Іван Григорович Корольов, Олексій Тихонович Череватенко, багато інших наших однополчан. Серед гостей був і я.

І от хвилююча зустріч з матір'ю безстрашного сокола, його дружиною, дітьми — Львосю і Аллою, братом Василем, теж полковником, але вже в запасі.

Скільки було переговорено! Скільки ми згадали. А потім читали телеграми. Від Миколи Андрійовича Верховця, Віктора Семеновича Нікітіна, Миколи Яковича Кобелькова, Костянтина Семеновича Пирогова, Бориса Леонтійовича Гловацького. І після кожної телеграми — нові спогади про того, хто її надіслав. З якою теплотою говорили про Верховця, Нікітіна, Кобелькова та інших! Особливо здивував усіх своєю феноменальною пам'яттю Данило Ісаакович Кацен — він з властивим йому гумором згадував такі подробиці, які не могли не викликати посмішку.

Марія Іванівна показала ще один лист.

— Почитайте,— сказала вона,— він давній, але багато про що говорить.

Це був лист від Галини Йосипівни Шевчені — вчительки Льва Львовича. Стали його читати.

«Дорога Маріє Іванівно!

Ви буквально вбили мене звісткою про загибель Льови. Я була впевнена, що він живий: ще в евакуації одержала листа від чоловіка, в якому він передавав привіт від Вашого сина. Вони зустрілися випадково. Чоловік описував Льову красивим і сильним, всі груди в орденах. Я дуже зраділа вітанню від свого колишнього учня. Адже для нас, учителів, найвища нагорода — усвідомлювати, що твоя праця не пропала марно. І ще приємно знати, що про тебе пам'ятають навіть на такій війні.

І ось від Вас першої я дізнаюсь, що Льови немає. Не можу в це повірити. Такі люди повинні жити довгі роки, щоб давати користь іншим. Мені дуже хотілося мати його фотокартку. Адже він був моїм першим учнем. Закрию очі і бачу його: білявий, рухливий хлопчик з веселим поглядом голубих очей. Він був моїм добрим помічником. Я могла вийти з класу, дорučивши йому стежити за порядком, і бути спокійною. Не послухатися Льову ніхто не смів.

Дорога Маріє Іванівно, я повністю поділяю Ваше материнське горе, бажаю Вам ростити внуків, схожих на свого батька».

Все нижче й нижче схиляла голову Марія Іванівна. На її

натруджені руки, складені на колінах, одна за одною падали святі материнські сльози.

Матері загиблих фронтовиків... Скільки вони витерпіли і вистраждали! Страждають і зараз, через 30 років, вдивляючись у фотографії своїх синів. Вони ходять на їхні могили, приїздять у частини, де вони служили, долають іноді відстань у тисячі кілометрів. І кожна така зустріч — нова рана в серці, нове пасмо сивого волосся.

Її багато разів бачили в автобусах, вагонах поїздів — згорблену від горя, сумну, мовчазну, одягнуту в чорне, жінку. Це Марія Іванівна. Незважаючи на похилий вік (їй уже 80), вона щороку їздить у ті місця, де воював, загинув і похований її син.

Мені приємно усвідомлювати, що довелося допомогти синові мого фронтового командира піти батьківською дорогою. Лев-молодший закінчив Харківське вище військово-авіаційне училище, потрапив під скорочення Збройних Сил СРСР, яке тоді проводилось. Розшукавши його з матір'ю і сестрою в Києві, я зробив усе, щоб повернути Льва-сина у військову авіацію. Зараз він уже майор, першокласний винищувач, льотчик-інспектор, літає на найновіших бойових машинах, вчить інших. Він гідно продовжує справу свого батька-героя.

Наша зустріч в Авдіївці закінчилась урочистим мітингом, під час якого відбулося відкриття на будинку Марії Іванівни меморіальної дошки з написом:

Тут жив
Герой Радянського Союзу
гвардії полковник
ШЕСТАКОВ
Лев Львович
1915—1944 рр.

Пізніше і вулиця, на якій минуло дитинство героя, була названа його ім'ям. Мені пощастило власноручно прикріпити табличку з новою назвою до будинку. При цьому я подумав: у Марії Іванівни війна забрала сина, у мене — все, що було в дитинстві. Коли я вперше потрапив до себе на батьківщину, то замість села Птахіно, Смоленської області, де народився і ріс, застав тільки згарище. Німці дотла спалили партизанське село. І більше воно не відродилося. Моє погруддя, як двічі Героя Радянського Союзу, якому місце на батьківщині, довелося встановлювати в районному центрі Починок...

Кілька разів ветерани 9-го гвардійського збирались і в Одесі. Льву Львовичу не довелося взяти участь у її визво-

ленні, про що він палко мріяв. Славне місто було очищено від окупантів 10 квітня 1944 року — майже через місяць після загибелі Шестакова. Інші йшли в бій за неї. Але йшли з ім'ям Шестакова на устах.

Ім'я Льва Львовича Шестакова нині золотом викарбувано на мармуровій плиті біля Одеського оперного театру. На одній з площ закладено камінь з написом, що тут буде споруджено монумент доблесним авіаторам 69-го (9-го гвардійського) полку.

У свій останній приїзд в Одесу на початку 1974 року я був там з... Васею Погорілим. З тим самим шофером, який майже два роки возив на фронті Шестакова, потім Морозова, потім мене. На його емочці з написом на дверцятах «Одеса» ми в'їхали у поверженний Берлін і лише там розлучилися з нею, про що зараз можна лише шкодувати,— вона могла б стати прекрасним експонатом у музеї Великої Втізняної війни.

Після перемоги ми з Васею попрощалися в Москві. Я вступив у військову академію, він поїхав на Україну. Дуже довго довелося мені потім розшукувати його. І тільки в січні 1974 року ми змогли побачитися з ним у його рідних П'ятихатках. Був він там директором спеціалізованого магазину сільгосптехніки. Я з гіркотою кажу «був», бо незабаром після нашої зустрічі Василя Пилиповича не стало.

Завдяки йому, так само, як і завдяки М. А. Верховцю, І. Г. Корольову, Д. І. Кацену та іншим, хто пережив оборону Одеси, нам вдалося відновити дуже багато чого з цієї героїчної епопеї.

Досить своєрідна «зустріч» з шестаковським минулим сталася у мене і завдяки капітану далекого плавання Анатолію Савелійовичу Янцелевичу. Доля звела мене з цією людиною в партизанському загоні імені Чапаєва на Переяславщині, куди я потрапив після втечі з полону. Потім наші шляхи розійшлися. Але після війни ми знайшли один одного, я був його гостем на теплоході «Кооперация», тому самому теплоході, на якому Лев Шестаков здійснив своє «турне» в Іспанію і назад. Я з великим інтересом, в супроводі Янцелевича, оглянув його, старався уявити собі, як на ньому розташувались Шестаков і його товариші, де вони відпочивали, сперечалися. «Кооперация»— вантажно-пасажирське рефрижераторне судно водотоннажністю в 5500 тонн, спущене на воду в Ленінграді в 1928 році. Воно працювало на лінії Ленінград — Лондон із заходженням в порти Франції. Під час війни на ньому був морський госпіталь. В 1956 році А. С. Янцелевич вперше відкрив на «Кооперации» лінію Архангельськ — Діксон — Тіксі — Певек. Через два роки корабель прийшов на ремонт у Ригу. Тут

мені і вдалося його побачити. Ніколи не думав, що доведеться бувати на теплоході, про який багато чув від Шестакова, а потім Смолякова. Чудово, що зараз «Кооперация» передана Чорноморському морському пароплавству, приписана до Одеси. Вона неначе прийшла туди, де навіки прославив себе один з її колишніх пасажирів — добровольців свободи.

На закінчення — кілька слів про те, як бережуть пам'ять про Льва Львовича Шестакова там, де він віддав життя за Батьківщину. В селі Давидківці відкрито нову велику і світлу школу його імені. Разом з його матір'ю й сином, а також Василем Бондаренком мені довелося взяти участь у її відкритті. Все було урочисто і схвильовано. Море квітів. Духовий оркестр. Наші виступи. Перерізавши стрічку, зайшли всередину школи — переді мною великий портрет мого командира і на всю стіну—фотовиставка під назвою «Я — «Сокіл-один». Серце у мене загартоване життям, але тут і воно здригнулося. Адже я — «Сокіл-17», сімнадцятий брат Шестакова по спільній боротьбі.

Потім ми були в колгоспі імені Шестакова. Тут пам'ять його шанують ударною працею, високими врожаями, перевиконанням господарських планів. Нас особливо схвилювала кинута кимось з колгоспників фраза: «У нас порядок шестаковський!»

Це звучало символічно. Наш командир продовжує жити у справах, праці свого народу.

Останки Льва Львовича поховано в братській могилі біля Вічного вогню в центрі міста Хмельницького. А на тому місці, де впав його літак — в чистому полі біля села Давидківці,— зведено обеліск. Тут піонери приймають свою урочисту присягу.

Коли стоїш коло обеліска і довкола бачиш неозорі українські простори, важко уявити собі той останній бій — настільки віє тут спокоєм і миром. І думаєш тоді про те, яке неприродне, нелюдське явище — війна, що забирає таких чудових людей, яким був Лев Львович Шестаков. Думаєш і про таких недолюдків, як Курт Ренер. На землі, яку він поганив, завойовуючи, йому не знайшлося місця. Десь живуть його діти. Я свідок: він любив їх так само, як і Лев Львович своїх. Але у їхнього батька нема могили, від нього нічого не лишилося — така доля всіх, хто піднімає меч, несучи людям зло і насильство.

1973—1974 рр.